

50634

2772

dpl

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HEKLER ANTAL

ÚJ FOLYAM

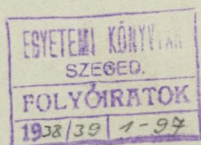
1936

XLIX. KÖTET.

Dr. Turry Endre

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1936

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HEKLER ANTAL

ÚJ FOLYAM

1936

XLIX. KÖTET

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1936

50634

TARTALOM.

	Lap
PAULOVICS ISTVÁN: Dionysosi menet (thiasos) magyarországi római emlékeken. II.	1
JUHÁSZ GYÖRGYI: A lezouxi terrasigillata gyárok aquincumi lerakata	33
HÖLLRIGL JÓZSEF: A csengeri ref. templom kriptájának leletei. II.	49

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A Magyar Nemzeti Múzeum gróf Vigyázó ásatásai: Ásatások Ságvárott 1932 és 1935-ben és A neolitikum Tállyán (ifj. GALLUS SÁNDOR)	67
ROSKA MÁRTON: Adatok Erdély őskori kereskedelmi, művelődési és népvándorlási útjaihoz. II.	72
MAROSI ARNOLD: A székesfehérvári múzeum őskori csontszigonya	83
Ifj. GALLUS SÁNDOR: A nagytétényi neolitikus sír	85
CSATKAI ENDRE: Római sírboltfödél Sopronban	87
GARÁDY SÁNDOR: Ásatások az óbudai Lepold-téglagyár mellett	88
AGGHÁZY MÁRIA: Adatok a pálosok XVIII. századi művészi tevékenységéhez	96

KÖNYVISMERTETÉSEK.

Dr. LIPTÁK JÁNOS: Bilder aus der Zipser Vergangenheit (<i>Gallus</i>)	105
IVÁNYI DÓRA: A pannoniai mécsesek (<i>Erdélyi</i>)	106
BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Óbuda egyházi intézményei a középkorban (<i>Garády</i>)	107

NÉVMUTATÓ

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTEŚÍTŐ XLIX. (1936) KÖTETÉHEZ.

- Alföldi András : 5, s köv.
Aquincum : 7, s köv. ; 10, 14, 15, s köv. ; 18, s köv. ; 27, 29, 32, 33, s köv. ; 94, s köv.
Bakócz Tamás : 57.
Báthmonostor : 49.
Cella trichora : 107.
Csenger : 49, s köv.
Csipkék : 49, s köv.
Dionysos : 1, s köv.
Díszítőmotívumok :
a) Ornamentális : Girlanddíz : 24, s köv. ; 70 ; Rozetták : 36, s köv. ; Gyöngysor : 35, s köv. ; Tojásfüzér : 35, s köv. ; Csavart ornamentum : 36, s köv. ; Pálcadíz : 36 ; Hullámvonalindadíz : 36, s köv. ; Körök : 38, s köv. ; Andráskeresztszerű ornamentika : 40 ; Diagonális motívum : 42 ; Pálcaalakú dísz : 46 ; Kettős levélfüzér : 47 ; Geometrikus díszek : 70 ; Spirálmeander : 72 ; Spiráldíz : 72, s köv. ; Vonal-sáv : 73 ; Rácsosmustra : 73 ; Lencseszerű dísz : 73, s köv. ; Pikkelydísz : 87 ; Anthuslevelek : 87, s köv. ; Tobozdísz : 88.
b) Figurális : Delfin : 88.
Dragendorff : 34, s köv.
Dunapentele : 1, s köv. ; 3, 13, 25, 27.
Ékszerek : Amulettek : 52, s köv. ; Boglárók : 55, s köv. ; Aranylánc : 57, s köv. ; Karperec : 57, s köv.
Fibula : 106.
Épületek :
a) Lakóházak : római : 88, s köv. ; 72 ; cölöpépület : 105.
b) Középületek : Cirpi mansio castellum : 9 ; Pálos-rendház : 96 ; Római Pálos-kolostor : 96 ; Sasvári rendház : 97 ; Elefánti kolostor : 97 ; Klarissák, Ferenc-rendiek kolostora : 108.
c) Templomok : Triesti S. Giusto : 27 ; Csengeri ref. templ. : 49, s köv. ; Nyírbátori ref. templ. : 64 ; Gótikus kápolna : 65 ; Bészobi templom : 65 ; Helyőrségi templom : 65 ; Trieri bazilika : 65 ; Sasvári, Nagyváradi, pécsi Pálos-templom : 96, s köv. ; Máriavölgyi templ. : 97 ; Márianosztrai templ. : 98, s köv. ; Sopronbánfalvi templ. : 100 ; Budapesti Angolkisasszonyok templ. : 100 ; Egyetemi templ. : 102 ; Nagyváradi templ. : 103 ; Sátoraljaújhelyi templ. : 103 ; Óbudai Prépostság, Fehéregyházi templ. ; Klarissák templ., Szt. Margit, Szt. Erzsébet-kápolna : 108.
d) Alaprajz : 89, s köv.
Érmek : 5, 29, 50, s köv. ; 65.
Fazekas mesterek : Aventinus : 34 ; Borillus, Congius, Gippus, Mammius Priscinus, Quintilianus, Trajánus alatti mester, Albucius : 35, s köv. ; Cinamus, Cintusmus : 36, s köv. ; Cobnertus : 40, s köv. ; Criciro, Cibisus : 42, s köv. ; Paternus : 44, s köv.
Fegyverek : Szablya : 54, s köv. ; Seregy címeres kardja : 63, s köv. ; Antennás kard : 106.
Festmények : Falfestmény : 15 ; vízfestmény : 56 ; Festett keramika : 74, s köv. ; Máriavölgyi templ. mennyezetdísz : 97 ; Kollenics András képei : 97 ; Márianosztrai ol-

- tárképek: 101; Másolat a czenstochovai Mária-képről: 102; Márianosztrai falképek: 104.
- Forrer: 38, s köv.
- A. Furtwängler: 12.
- Gyűjtemények: Palazzo Albani: 6; Terma Zsófia-gyűjt.: 72, s köv.; Árdos Frigyes gyűjt.: 74; Székely János-gyűjt.: 74, 77, s köv.; Szamosújvári főgimnázium gyűjt.: 77, s köv.; Andrassy Kálmán gyűjt.: 77; Orosz E. gyűjt.: 79.
- Hampel J.: 53.
- Háztartási eszközök:
- a) Edények: Dunapentelei bronzcsésze: 4; ivóedények: 6; Krater: 7, 10, s köv.; 18, s köv.; 31; Terrasigillata edények: 34, s köv.; 72, s köv.; 85, 106.
- b) Eszközök: Mécsesek: 34, s köv.; 106, s köv.; Pengék: 69, s köv.; 72; Árvésók: 70; Tűzhely: 72; Ny lhegyek: 72; Kés: 72; Balta: 74; Csontszigony: 83.
- Hekler Antal: 1, s köv.; 100, s köv.
- Henszlmann Imre: 49.
- Kultúrreteg: 67, s köv.; 70, s köv.; 72, s köv.
- Kuzsinszky: 31, 33, s köv.
- Lezoux: 33, s köv.
- Márianosztra: 98, s köv.
- Múzeumok: Aquileiai múz.: 88; Aquincumi: 15, s köv.; 33, 94, s köv.; Berlin: Mus. für Völkerkunde: 72; Schloss Monbijou, Hohenzollern Mus.: 58; Budapest: Nemzeti Múz.: 1, s köv.; 3, 6, 7, s köv.; 9, s köv.; 11, s köv.; 13, 14, 15, s köv.; 25, 30, s köv.; 49, 52, 55, s köv.; 67, s köv.; 72, s köv.; 83; Dévai muz.: 77, s köv.; Ennsi múz.: 87; Essex Mus.: 36; Esztergomi Múz.: 23, s köv.; Grazi Múz.: 31; Komáromi Múz.: 26; London: British Mus.: 31, 36; München: Glyptothek: 12; Nagyenyed: Bethlen koll. múzeuma: 77, s köv.; Pécs: Városi Múz.: 5; Róma: Vatikán: 6; Sopron: Múz.: 88; Székesfehérvár: Múz.: 83, s köv.; Szombathely Múz.: 28; Triest: Museo Civico: 27; Wien: Naturhistor. Mus.: 80; Kunsthistorisches Mus.: 12, 55.
- Művésznevek: Hebenstreit, Hertics Egyed, Tatirek Felix, Hah Kelemen: 103; Franciscus Bobich, Joannes Ranger, Laetantius Santini: 104; Jost. Ammann: 56; Vészi Máté, Fuhrmann Mátyás: 96, s köv.; Damiani János, Szabó Vince, Kollenics András: 97; Rafael Donner, Szerdahelyi József, Joannes Hasenmiller: 98, s köv.; Antonius Ruesman: 102, s köv.; Fueszl Kristóf éremmetsző: 52.; Sommer Mihály ötvös: 58.
- Nagy Lajos: 32, 33, 95, s köv.
- Nyírbátor: 64.
- Óbuda: 7, 15, 88, s köv.; 107, s köv.
- Oltárok: Sasvári templom olt.: 97; Máriavölgyi templ. olt.: 98; Márianosztrai templ. olt.: 98, s köv.; Angolkisasszonyok olt.: 100; Belényesi olt.: 103; Salonai olt. kő: 96.
- Oroszlán Zoltán: 25, s köv.
- F. Oswald: 34, s köv.
- Óskor: Ságvárott: 67, s köv.; Tállyán: 70, s köv.; Kereskedelmi utak: 72, s köv.; Leletek Székesfehérvárott: 83, s köv.; Nagytétény, 85, s köv.; Szepesség: 105, s köv.; Erdély: 72, s köv.
- Pálosok: 96.
- Plasztikai művek:
- a) Szobrok: Bacchikus személyek szobrai: 1; Márianosztrai oltárszobrok: 98, s köv.; Angolkisasszonyok oltárszobrai: 100; Belényesi oltárszobrok: 103.
- b) Reliefek: Dunapentelei kőemlék: 1, s köv.; Dunapentelei dombormű: 3, s köv.; Dunaszekcsői mészkőlap: 5, s köv.; Palazzo Albani domborműve: 6; Óbudai töredék: 7; Aquincumi krater: 7, s köv.; Dunabogdányi töredék: 9, s köv.; Várpalotai töredék: 10, s köv.; Grimani relief, Vásárra menő paraszt: 12, s köv.; Tereus-relief: 13, s köv.; Aquincumi dombormű: 14, s köv.; Kratertöredék: 15, s köv.; Esztergomi töredék: 23, s köv.; Dunapentelei Ariadne-relief: 25, s köv.; Kisigmándi dombormű: 26, s köv.; Triesti S. Giusto reliefe: 27, s köv.; Szombathelyi

- kőtalapzat: 28; Kajászó Szt. Péteri relief: 29, s köv.; Köflachi relief: 31; Herakles, Hesperida stb. relief: 31; Budai fogadalmi tábla: 31, s köv.; Aquincumi dombormű: 32; budai mészkőemlék: 32; Terrasigillata reliefek: 38, s köv.; Csengeri kriptasírkövei: 59, s köv.; Római sírboltfödél: 87, s köv.; Óbudai sírkő: 94, s köv.; Bánfalvi stallum: 100; Egyetemi templ. stallumai: 102; Lepoglavai stallumok: 103; i Pannoniai mécsesek: 106, s köv.
- Ságvár: 67, s köv.
Theodor Schreiber: 12, s köv.
Scrinium-lemezek (köveken): Thiasos reliefeken: 1, s köv.; Dionysos és Ariadne domborműveken: 14, s köv.; Magyarországi lelhelyük: Dunapentele: 1, s köv.; Duna-szekcső: 5, s köv.; Óbuda: 7, s köv.; Dunabogdány: 9, s köv.; Várpalota: 10, s köv.; Aquincum: 14, s köv.; Kisigmánd: 26, s köv.; Szombathely: 28, s köv.; Kajászó Szt. Péter: 30, s köv.; Buda: 32. Síremlék: 9, s köv.; 23, s köv.; 29, s köv.; 59, s köv.; Koporsók: 65, s köv.; 87, s köv.; 94, s köv.; 108. Sopron: 87, s köv.; Sopronbánfalva: 96, s köv. Székesfehérvár: 49, 83, s köv. Szepesség: 105, s köv. Tállya: 70, s köv. Terrasigillata: 33, s köv. Thiasos: 1, s köv. Vigyázó gr.: 67, s köv. Wickhoff: 15.

DIONYSOSI MENET (THIASOS) MAGYARORSZÁGI RÓMAI EMLÉKEKEN.

(ADATOK A PANNONIAI SCRINIUM-LEMEZEK KÉRDÉSÉHEZ.)

II. KŐEMLÉKEK.

Pannoniai hazai kőemlékeinken számos dionysikus ábrázolás maradt fenn ránk. Miként a bronztárgyagnál figyelmen kívül hagytuk a bacchusi körbe tartozó személyeket ábrázoló bronzszobrocskák nagy tömegét, úgy ezúttal sem foglalkozunk magukban álló Dionysos-, maenas-, satyros-, silenos- stb. kőábrázolásokkal, legyenek akár szobrok, akár domborművek, mint pl. a nagyszámú ily tárgyú aedicula-falak, hanem kizárólag csak olyan emlékekkel, illetőleg töredékekkel, amelyek eredetileg a thiasost vagy annak egy részletét elevenítették meg.

Ebből a szempontból is domborműveinket két csoportra osztjuk :

1. a tulajdonképpeni, szűkebb értelemben vett, thiasos keretébe tartozó reliefekre és
2. Dionysos és Ariadne mythosát megjelenítő domborművekre.

1. *Thiasos-reliefek.*

Párkánykeretes, erősen bemélyülő, barlangszerű mezőben jobbra tartó dionysikus menetet ábrázolt egy *dunapentelei kőemlék* (1. kép), amelynek csak jobbszéle maradt meg.¹ A jelenet a kereten belül egy pódiumon játszódik le, amelyet féligkész kidolgozásban kétoldalt ki-

¹ A Dunapenteléről számos példányban ismert, hasonló kerettel bíró mythologikus, minden valószínűség szerint nagyobb sírépítményekről való domborművek közé tartozik. 1908-ban került elő Dunapentelén Hauser Ferenc szőlőjében IV. sz. római sírmezőből, másodlagos helyzetből. Jelenleg (109—1908. 2. lelt. sz. a.) a M. Nemz. Múzeumban van, ahova vétel útján került. Anyaga mészkő. Magassága 128, vastagsága 22, legnagyobb szélessége pedig 71 cm. — Említi («táncoló menád domborműve») *Hekler Antal*, Jelentés a M. Nemz. Múzeum 1908. évi állapotáról. Budapest, 1909, 181.

1. kép.

Dunapentele, Magyar Nemzeti Múzeum.

állott, amelyet bal felsőkarjáról leeresztve, alsó lábszárai között nagy ívben áthúzza jobbkarjával kissé felemel, miközben szinte kagylószerű hátteret ad lejtve táncoló formás testének. A lepel másik csücske a bal felsőkarról a hátán át a jobb kézfej mögött lebeg.

2. kép.

Dunapentele,
Magyar Nemzeti Múz.

hajló fülekkel bíró, gyümölcs-csel megrakott kosár díszít. A teknőszerű háttérből kiemelkedő dombormű alakjait a kő második felhasználása alkalmával leverték úgy, hogy jobbára csak körvonalaik maradtak meg.

A thiasos jobb felé megy. Elől egy maenas lépeget lágy ívben meghajlott, a képsíkba visszafordult testtel. Fejével hátra, az őt követő gyermek-satyros felé néz. Fejéből mindössze a jobbhalántékról lecsüngő csavart hajfonata maradt meg. Felemelt és kecsesen behajlított balkezeiben szőlőfürtöt tart. Fínom körvonalú törzsén mellének kidudorodásai még látszanak.

Ruházata tulajdonképpen ritmikus vonalakat és festői ráncokat vető nagy lepelből

Egy erős iramban kilépő, teljesen meztelen kis satyros kap éppen a drapéria után. Nem lehetetlen, hogy ezen alkalommal is a tolakodó kamasszal van dolgunk¹ s a maenas e pillanatban talán éppen az ő kezéből igyekszik ruháját kiszabadítani (l. még a 2. képet).

Szinte Medusafej-szerű elszigeteltségben egy

¹ V. ö. a kisárpási egyik két-alakos lemezt s a másik itt ismertető dunapentelei domborművet!

bajusz- és szakálltalan fej emelkedik ki balra fenn a háttérből. A naplóban *Dionysos*nak könyvelték el. Ha jobban megnézzük, őrzöngő, fúria-szerű teremtésre valló csapzott és zilált hajzata van, ami, főleg koszorú nélkül, nem emlékeztet *Dionysos*ra. Egy kampósvégű pedum van különben is előtte. A háttér e helyen még nem volt kellőképpen kimélyítve.

A relief-töredéket jellemző lendületes vonalvezetés mellett felűnik a felület-kezelés durvasága. Úgy a misztikumba vesző baloldali fej, mint az alapzat kosarának kidolgozása, valamint a háttérben mutatkozó durva egyenetlenség arra vallanak, hogy a dombormű tulajdonképpen nem jutott el a teljes kidolgozáshoz, befejezéshez.

*

Ugyanazon IV. századi sírmezőből származik egy másik, szintén thiasos-részletet ábrázoló *dunapentelei dombormű* (3. kép).¹ Ez is töredék. A teljesen síma, keretnélküli kőlap bal keskeny oldala lezárt, a jelenet tehát ez eset-

3. kép.

Dunapentele. Magyar Nemzeti Múzeum.

ben jobbra folytatódott. A meglehetősen durván megmunkált felületből van a jelenet három alakja, csak a közvetlen környezetből kiemelkedően, kifaragva. A kompozíció — jellegzetes alakjainak dacára — meglehetősen laza, a kivitel pedig szerfelett gyatra.

Balról ismét a fiatal satyrost megfenyítő maenas jelenete látható. A jobbra néző profilban, előredűlve ábrázolt, meglehetősen teltidomú maenas felsőteste meztelen, balválláról nagy körívben hátralibbenő leple csak lábait takarja be. Fínom arcéllal bíró fején diadémszerű ék, hajának csavarintott fonatai nyakára és jobb vállára omlanak. Karjai aránytalanul satnyák. Bal kezét ökölbe szorítja, felemelt jobbujában tartott (fenn tobozban végződő) thyrsossal mintha az illetlenül feléje tartó meztelen fiatal satyrosra támadna. Utóbbi az előbb ismertett relief

¹ Id. Hauser Ferenc dunapentelei öreghegyi szőlőjéből, a castellumtól délre származik. Anyaga mészkő. Mag. 59, hossza 120, vastags. 18—20 cm. Vétel útján (26—1910. 10. lelt. számmal) a M. Nemzeti Múzeumba került.

satyrosára emlékeztető erélyes kilépéssel tart maenasunk felé, bozontos üstökű fejével néz fel rá. Szintén satnyának rajzolt felemelt jobbján nebrise lebeg. Balkezét maga előtt leereszti; mintha valamit tartana benne, vagy mintha a maenas fátyla után kapna vele. Egyéb, már említett hibák mellett feltűnően rossz a széles, elferdült hátnak a meg-rajzolása.

A kép harmadik — még az eddigieknél is rosszabban megkonstruált — alakja földigérő lebegő ruhában kettős tibiát fújva, az előbbi csoport felé tart. Körvonalait, ruhájának redőit egyszerűen csak a kő felületébe karcolták be. Ruhája lapos övvel van magasan átkötve, hátáról még valami köpenyféle is csüng. Első tekintetre a fuvolat fúvó maenas típusát ismernők fel benne, ha azonban fiatalos férfias fejét és rövid hajviseletét nézzük, aligha tartjuk nőnek. Feje, úgyszólván, tökéletesen megegyezik a satyros fejével. Egyébként testének formái sem vallanak nőre.

Itt ismét valami típus-összekeverésről lehet szó. Az ugyancsak dunapentelei bronzcsésze fuvolat vivő silenosalakja szintén hosszú, mondhatjuk, női ruhát visel. A két alak testtartásában igen sok a rokonság. A kőrelief alakjának sem mozdulata, sem alakja, még feje sem vall nőre, kidomborodó hasa viszont annál inkább emlékeztet Silenosra. A thiasos egész jelenetével és egyes típusaival tisztában nem levő tudatlan vidéki kőfaragó egy kissé elstylizálta ezt az alakot, a kopasz és szakállas Silenos feje helyett egy fiatal satyros fejét véste ki emlékünkn.

Szinte a végső hanyatlást képviselő műnél nehéz volna egyéb körülmények hijján pontosabb korhatározást mondani. Itt sokat kell a provinciális vidéki kőfaragó rovására írunk. Tekintettel a IV. századi másodlagos felhasználásra, mindkét most leírt pentelei kőemléket még a III. században készültnek, utóbbit illetőleg azonban legkorábban a század közepe táján faragottnak kell tartanunk. Az előbb ismertetett hasonlíthatatlanul jobb mesterénél még erősen élnek a klasszikus, hellenisztikus hagyományok, még él a római relief kompozicionális szelleme, ha a mester vésője nem is tud azokkal mindenben lépést tartani. Utóbbin azonban már nyoma sincs a tervszerű, érett kompozíciónak, az alakok ügyetlenül egymás mellé állítottak s azok maguk is egy-egy típus többé-kevésbé elferdített, elrontott másolatai. A két emléket nem is annyira korbeltől, mint inkább az átérés másneműsége választja el egymástól.

A dionysikus menetnek egy — általában az «indiai diadalmenet»-névvel jelölt — formája jelentkezik egy szerény kivitelű, de annál nagyobb jelentőségű pannoniai emléken.

Egy *dunaszekesői* lelhelyű, a pécsi városi múzeumban levő *mészkölap*-ról van szó,¹ amely eredetileg a rajta levő felirat szerint kimondottan a Liberrel azonosított Dionysosnak szóló fogadalmi célra készült (4. kép).

A bemélyített mezőt fenn keretelő ú. n. «barokk»-díszbe ugyanis L I B P A, *Lib(ero) pa(tri)*, míg az alsó síma keretbe *v(otum) s(olvit) (libens) m(erito)* feliratot vésték be.

Az eredetileg hosszúkás, fekvő téglalakú kőlapnak csak a jobboldala maradt meg, s ha tekintetbe vesszük azt, hogy alul a fogadalmat tevő nevének kellett még rajta állania, akkor az ábrázolásnak legalább a fele, az istenség kocsiját körülvevő főjelenet hiányzik.

4. kép.

Dunaszekeső. Pécsi Múzeum.

Már a kocsijele-
netes bronzlemez-
nél volt alkalmunk

egy éremképen² bemutatni a kentaurosok által húzott kocsivariánst, ami íme most pannoniai domborművön jelenik meg előttünk. Tanulmányunk bevezetésében igyekeztünk a császárkori thiasos-ábrázolás kultuszának speciális okait megvilágítani: Nagy Sándor indiai expedíciójának utánzásaképpen az imperátori becsvágy non plus ultrája a «kelet-hódító» dicsőséges címének megszerzése volt. Érthető, ha ezzel kapcsolatban a császárkori művészet részben e keleti tendencia symbolismában, a dionysosi indiai triumfus képének felébresztésében éli

¹ Az emlékre való szíves figyelmeztetést *Alföldi* András prof. úrnak, az itt közölt fényképet *Fejes* György igazgató úrnak köszönöm. Az emlék mag. 44, legnagyobb szélessége 51 és vastags. 9 cm.

² Arch. Ért. 48, 1935, 68. képen c.

ki magát. Pannoniai emlékeinken ez éppen a szerény pécsi táblán ütközik ki leginkább, amennyiben azon megtaláljuk ezen keleti diadalmenetre annyira jellemző tevének és — ha nem csalódunk — a foglyul ejtett indusnak a képmását is.¹

Emlékünk készítője a maga primitív módján igyekezett a menetnek a római domborműveken szereplő egymásmögöttiségét megrajzolni olyaténképpen, hogy az egymásmögötti távlatból egymásfeletti elrendezés lett.

A sarkophagokon is ismételten szereplő számár nyitja meg a sort. A Palazzo Albani domborművén egy satyros ül rajta, ugyanaz feltételezhető itt is az állat hátán. A tevének — úgyszólván kivétel nélkül — a jellegzetes (nadrágos) ruházatú foglyot találjuk; reliefünkön a tevének ülő alak elmosódott körvonalai és testtartása szintén hátrakötött kezű indust sejtetnek.

Az alsó sor alakjait balról kezdve ismertetjük. Az idomtalanul nagyfejű (hím- és nőnemű) kentaurosok karjaikat körívben fejük fölé emelik. Nem lehet megállapítani, hogy azok miben végződnek, talán patában, legvalószínűbb, hogy ivóedényeket, vagy talán krotalon-okat tartanak. Derekukon, illetve szügyükön a szerszám látható. Kecselábú pan lépeget előttük, aki kettős (egyenes- és görbeszárú) fuvolat emel szájához. A jeleneteken legtöbbször megjelenő kígyó tekerőzik fel előtte a földről. Az ugyancsak jobbra tartó satyros, balkezében a fenn meggörbített pedummal, hátra, feléje fordul. Ez előtt pedig egy előre néző, hosszú kibontott hajú maenas látható, aki mintha az előtte ülő alaknak átadna valamit, vagy annak leplét emelné fel.²

A kép jobb alsó sarkába szorított alak helyzete és jelentése nem egészen világos. Az tény, hogy egy ülő női alakot látunk, amelynek felsőteste meztelen, csak a lábai takartak redőkbe szedett ruhával. Ha

¹ Dionysos indiai diadalmenetét megjelenítő sarkophagokat Botho *Graef* tárgyalta: *De Bacchi expeditione Indica monumentis expressa*. Berlin, 1886, 12 kk. — Az emlékek sorozatát kiegészíti Hans *Graeven*, *Die Darstellungen der Inder in antiken Kunstwerken*. Jahrb. d. Inst. 15, 1900, 195 kk.: *Römische Sarkophage mit Inderdarstellungen* 216 kk. — A Róma-városi ily tárgyú domborművekre vonatkozólag lásd: H. *Stuart Jones*, *A Cat. of the Ancient Sculptures . . . of the Museo Capitolino*, 1912, 81a, 163 k. — *Walther Amelung*, *Die Sculpturen des Vatikanischen Museums* II, 1908, 206 kk., 7. t. — C. *Robert*, *A collection of Roman sarcophagi at Cliveden*. *Journal of Hellenic Studies* 20, 1900, 84 kk. — *Matz-Duhn*, *Antike Bildwerke in Rom* II, 1881, 46 kk.

² A maenas hajviselete már ismert; a M. Nemz. Múzeumban levő *fenéki* és a *császári* lemezek tympanonos maenasaira emlékeztet.

nem csalódnunk, itt ismét a pannoniai emlékeken elég gyakori cselekmény-, illetőleg jelenet-kombinációval van dolgunk. Az ülő női-alak ugyanis a fekvő alvó *Ariadne* akar lenni; mesterünk, aki balról kezdte faragni a képet, elszámította magát: nem maradt elég helye ezen alak számára. Igyekezett azonban a ruhavetésben és egyebekben az obligát-typushoz igazodni.

Maga a fölötte egyéni elgondolással megkonstruált jelenet nem ad közelebbi támpontot az emlék készítésének korát illetőleg. A dekadens kivitel azonban már magában is késői időre, a III. század második felére vall, amit megerősít a felső szegélydísznek is leromlott, eltorzított volta.

*

Az *Ariadne*-ábrázolások kapcsán ismertetendő kraterünk összeállítására előtt, közeli stylussajátságok alapján ahhoz tartozónak vélték az 5. képen látható, szintén az *óbudai* hajógyári szigeten előkerült *töredéket*.¹ A kő másneműsége, vastagsága és az alakok méretei miatt ez nem áll. Az azonban tény, hogy a két személyből álló csokolódzó csoportozat egyik tagjában az aquincumi krater kettős fuvolat fúvó maenasát (13. kép) kell felismernünk. Ugyanaz a pufók arc, hátrafésült, a nyaktájon csomóba kötött haj és ruházat fogad bennünket. Utóbbi pláne megdöbbenő hasonlóságot árul el. A peplosra boruló, övvel átkötött felsőruha ráncai és fodrai szinte vonalról-vonalra megegyeznek, a hátát borító köpenyke fodrainál pedig még a számszerinti azonosság is fennáll. A ruhaszegélyeknél keletkező fodrok schematikusan ábrázolt betüremkedései teljesen azonosak a krater női alakjainak ruházatánál mindenütt konstatalható maenderszerű tekervényekkel (l. a krater-relief rajzán a 12. képen).

Töredékünk maenasa meztelen karjával egy nagyhasú silenost karol át, aki viszont jobbkarjával szorítja őt magához. Silenosunk még töredékesebb; lábai teljesen hiányzanak. Ruha csak alsó testrészeit fedte. Nagy hasa, duzzadt mellbimbói között szőrös melle és kopasz feje magukon viselik kéjt sóvárgó és ittas jellegét. A széles tömpe orr, a duzzadt ajkak, csavarodó csomókban leomló szakállá, a kiálló pofacsont igen jellegzetesen adják vissza lényét. Az aquincumi krater

¹ A hajógyári társulat ajándékképpen került a M. Nemzeti Múzeumba (lelt. sz. 107—1863. 3.). Anyaga mészkő. Mag. 44, széles. 25.5 cm. vastags. fenn 36 és lenn 98 mm között váltakozik.

5. kép.

Aquincum. Magyar Nemzeti Múzeum.

pappo-silenosa (15. kép) más typus ; komoly, elmélyülő tekintete, méltóságteljesen nyugodt testtartása az isteni nevelőt, oktatót fejezik ki. Itt az élvezetet hajszó, a bortól, mánortól elbágyadt, állatias tekintetű silenossal van dolgunk. Bizonyos részletek kidolgozásánál azonban itt is megvan a rokonság a pappo-silenossal, így elsősorban

a meglevő jobb szemgolyónál, az ajkánál és a szakállnak csomós kezelésében.

Tekintetbe véve azt, hogy mindkét emlék egymás közelségében, az óbudai hajógyári szigeten került elő, mindkettő ugyanazon célra készült, lévén ívben hajlott, símahátú töredékünk is egy, a kraternél sokkal nagyobb kőedény töredéke, a fenn vázolt kézenfekvő, szinte megdöbbentő egyezések miatt azokat egy mester, de legalábbis egy műhely készítményeinek kell tartanunk. Következésképpen a csokolódzó maenas- és silenos-töredék korát is a krater ismertetésénél kifejtett indokok alapján a III. század elejére tesszük.

*

Nagyobb sírépítmények domborművei mellett magukban álló sírköveket is díszítettek dionysikus jelenetek. Mint említettük, különálló dionysikus alakok gyakran szerepelnek síremlékeken, ezek ismertetése azonban nem tartozik mostani feladatunk körébe. Bár ismertetendő sírkövünkön is csak egy maenas alakja maradt meg számunkra, az emlék mégis tanulmányunk keretébe tartozik, mert egy thiasos-csoport vagy részlet töredéke (6. kép).

Dunabogdányban (határában fekszik *Cirpi mansio castelluma*) került felszínre.¹ Monumentális sírkőnek a töredéke lehet, eredetileg két jelenetes ábrázolással, amit abból következtethetünk, hogy a borostyánindával keretelt bacchikus jelenet-mező felett a baloldali oszloptalapzat méretéből ítélve még egy másik nagy képes mezőnek kellett lennie, miután a balsarokban egy négylábú, farkaszerű állat maradványa látható. Természetesen lehetséges, hogy ezen mezőben az állatka dacára az elhúnyt vagy elhúnytak mellképei állottak. Az oszlopmaradvány mindenesetre nem keskeny áldozati jelenetre vall. Az így elképzelt méretekhez hozzá kell még számítanunk az emlék felső oromzatos lezárását és alul a felirat számára szolgáló szintén keretelt részt. Mindezt azért tartottuk szükségesnek tisztázni, hogy a

6. kép.

Dunabogdány.

Magyar Nemzeti Múzeum.

¹ Anyaga mészkő. Mag. 67, széles. 63, vastags., ami szintén eredetileg hatalmas méreteire vall, 32 cm. Jelenleg a M. Nemz. Múzeumban (30—1894. lelt. sz. a.). Említi Márton Lajos Magyarország Várm. és Városai mű Pest megye I. kötetében 1910, 186.

sírkő eredeti szélességére is következtetve, megállapíthassuk, hogy az emléket legalább két-, de valószínűbben többalakos thiasos-jelenet díszíthette.

Szinte barlangszerűen bemélyülő alpból egy jobbra táncoló maenas alakja domborodik ki. Lendületes vonalvezetése kőemlékeink eddigi maenas-alakjait felülmúlja. Typusbelileg még az 1908-ban lelt pentelei dombormű bacchansa áll hozzá legközelebb. Ez is meztelen, a jobbkarjáról hosszú ívben lelógó ruházat itt is a lábak között lendül hátra. Derekán átkötött fátyla hátul egy teljes kört alkotva lebeg. Testét nagy tánclendülettel kihomorítja, fejét őrzöngő extasissal felveti, miközben szétbomlasztott haja zilált fürtökben csapódik le balvállára és hátára. Előrenyújtott jobbkezében maenasunk görög mintáinál számtalanszor szereplő kést szorongat, amellyel a thiasos-ceremóniáknál szétmarcangolt állatokat négyelték fel. Hátralendülő baljában a végein tobozzal és csokorral ékes thyrsost szorongatja: *mainas chimairophonos!*

Mind e mozdulatai harmonikus egészet alkotva igen kifejezőek. Mai igen megkopott állapotában is megállapítható, hogy a pannoniai kőfaragó hű átérzéssel igyekezett a képtypust a merev kőre átvinni; alakunk oly lenyűgöző hatást kelt, hogy szinte megfeledkezünk arról a hosszú távolságról, időről, amit typusunknak kialakulásától a szerény pannoniai műhelyig meg kellett tennie.

Készítésének korát bizonyos mértékig magának a síremléknek a típusa s ornamentikája is meghatározza: még jó II. századi készítménnyel van dolgunk. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk azonban, hogy egy másik pannoniai emlék, egy ellentétes irányba lendülő maenas kapcsán e típus-ábrázolás pannoniai fázisairól is tudomást szerezhethünk.

*

Thiasost ábrázoló pannoniai kőemlékeink sorát ugyanis egy nemezebb anyagból készült s művészi tekintetben összes itt tárgyalt kőemlékeinket felülmúló töredékkel (7. kép) zárjuk le.

Fehérmárványból faragott monumentális kőedényből, esetleg (belül falazott) kerek síroltárról vagy puteal-szerű építményről való, amennyiben hátul nagy ívben meghajlik. A veszprémmegyei *Várpalotáról való töredék*¹ az ismertetendő aquincumi kraterrel együtt a har-

¹ Gróf Zichy Gábor ajándéka képpen került egyéb tárgyakkal a M. Nemz. Múzeumba (14—1896. 14. lelt. sz.). Mag. 37, szél. 33 cm., vast. változik: fenn 44, lenn 83 mm.

madik váza-, illetőleg putealszerű töredék Pannoniából, amelynek oldala körülfutó thiasos-jelenettel ékített. E nemben a legkiválóbb készítményből — sajnos — csak ezen egy-alakos töredék maradt ránk.

7. kép.

Várpalota. Magyar Nemzeti Múzeum.

Az edény hosszú ideig tartó használata miatt ez is nagyon megkopott. Töredékünk azonban mai állapotában is a legjobb hellenisztikus emlékekre emlékeztető pannoni maenas-ábrázolást őrizte meg számunkra.

Símára csiszolt alapon balra tartó, törzsével félig a képsíkba kiforduló maenast látunk; hosszú alsóruhájára (a hastájon levő mancsszerű

szegélyből következtetve) állatbőrből készült felsőköpeny borul testének idomaival harmonikusan összefolyó ráncokat alkotva. Jobbvállán ezenfelül széles fátyla látható, amely azután háta és balkarja mögött több lendületes körívet formálva lebeg. Felemelt (de nagyon lekoptatott) fején¹ a haj hátul csapzott, rendetlen, fúriára jellemző fürtökben lobog szerteszét. Jobbkarját magasan feje fölé emeli, míg balját, amelyben ismert typusa szerint a thyrstot tartotta, kinyújtva hátrtartja.

A tájképi környezetet jobbról kétágú fatörzs képviseli, fenn látható fogazatos maradvány pedig lapos és kúpcserepekből álló háztető lehet.

Maenasunk anatómiailag jó megmintázása, lendületes mozgalmassága, ruházatának mesteri redőzése folytán töredékünkben olyan művész-kéz készítette alkotást ismerünk meg, amely provinciális viszonylatban ritkaság s amelynél joggal felmerülhet a kérdés: nem importált emlékekkel van-e dolgunk? Ezt a gyanút megerősíteni látszik jelen esetben az anyag is. A pannoniai szobrászatra nézve szerintem igen jellemző jelenségek és kapcsolatok azonban teljesen eloszlátják azt.

Maenasunk typusa nagyjában *Hauser 25.* typusával van kapcsolatban. A ritkán használt anyag, a szokatlanul finom kidolgozás már magukban is importált jelleget kölcsönöznek emlékünknél, a nagystylű vonalvezetésre vonatkozólag azonban éppen az előbb tárgyalt dunabogdányi töredékben olyan — kétségtelenül pannoniai származású — emlékekkel rendelkezünk, amelynek mestere a szerényebb anyagban is teljes hűséggel tudta kifejezésre juttatni ezen klasszikus maenas-typus visszaadását, s amely körülmény annak a megállapítására indít bennünket, hogy a várpalotai emlékekben ezen typus-vándorlás egy korábbi, még kevésbé hanyatló fázisát ismerjük fel.

E tekintetben viszont igen nagy segítségünkre vannak a márványdomborműnél a háttérrel jelképező maradványok. Az aránylag igen vastag fatörzs, amelynek levelet hajtó ágacskáit nem képzelhetjük nagyon messze lévőeknek, továbbá az alakhoz mérten nevetségesen kicsiny háztető a bécsi múzeumban levő egyik *Grimani*-² és a müncheni Glyptothek *vásárra menő parasztot* ábrázoló³ domborműveit juttatják

¹ Magas-reliefszerűen arcának jobbik fele a szemmel szintén ki van faragva.

² Irodalma: J. *Siebeking*nél a Brunn-Bruckmann Denkmäler gr. u. röm. Sculptur T. 621 mellett. — V. ö. Theodor *Schreiber*, Die hellenistischen Reliefbilder 1894, T. II.

³ Irodalma: A *Furtwängler*, Beschreibung der Glyptothek... zu München, 1900, 455. sz. — V. ö. Th. *Schreiber*, i. m. T. LXXX. — E reliefekre vonatkozólag l. különben Arnold *Schober* tanulmányát: Der landschaftliche Raum im hellenistischen Reliefbild. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 2, 1923, 36 kk.

eszünkbe, amelyek irodalmával újabban Georges Méautis¹ foglalkozott, aki jogosnak látszó ellenvetések dacára, irodalmi (és filozófiai) párhuzamok beállításával is azok alexandriai eredete mellett tör lándzsát és sok ily jellegű római emléket alexandriai minták utánzásának tart.

A tájképi kapcsolatok folytán is a II. század elejének ízlésében készülhetett márványedény megmaradt maenasa így egy korábbi összekötő láncszemet alkot typusa későbbi ábrázolásaihoz. Végeredményben szinte azt is állíthatjuk, hogy a várpalotai töredékben találtuk

8. kép.

Dunapentéle. Magyar Nemzeti Múzeum.

meg az egyik kulcsot pannoniai kőemlékeinken szereplő thiasos-ábrázolások eredetének és közvetlen kapcsolatainak kérdéséhez.

*

Itt kell röviden megemlítenünk a Dunapenteléről származó *Tereus-reliefet*² is, amelynek egyik különálló felén *Robert* thiasost vél látni: középen állana Dionysos, kétoldalt pedig emberi szolgálói (ῥάχου) lennének (8. kép); utóbbiak közül az «egyik a kettős fuvolát fújja,

¹ Bronzes antiques du Canton de Neuchatel. Recueil de travaux publiés par la Faculté des Lettres. 1928, 8 kk.

² A M. Nemzeti Múzeumban. A Tereus-mythost ábrázoló rész lelt. sz. 22—1905. 26., a másik, «thiasos»-részé pedig 27—1906. 2. Más-más szölből kerültek elő, de összetartoznak, méreteik is teljesen megegyeznek: 127 cm hosszúak és 54,5 cm magasak. — Ism.: *Hampel* József, Arch. Ért. 26, 1906, 251, 254 és *Robert* Károly u. o. 274 k. — Említi *Hekler* Antal is, Forschungen in Intercisa. Öst. Jahreshefte 15, 1912, 190. — V. ö. még: *Robert*, Die antiken Sarkophagreliefs III. 3, 1919, 501, CXXXIII. t. 424. sz.

a másik is hangszert fog, talán lyrát . . . Dionysos kezében pálcát tart, csorbult volta dacára thyrsosnak tartjuk» mondja *Robert*.

A Tereus-reliefen szereplő két nő: Philomela és Prokné Tereus elől «a Bacchust ünneplő körbe menekül», miként azt *Robert* egy *Ovidius*nál olvasható leírásból következteti.

2. *Dionysos és Ariadne.*

A páratlan gazdagsággal jelentkező pannoniai mythológiai tárgyú kőemlékek, elsősorban domborművek között nem utolsó hely illeti meg azon emlékeket, amelyek egyrészt *Theseus* és *Ariadne*, másrészt *Dionysos* és *Ariadne* mythosával foglalkoznak.

A M. Nemzeti Múzeum a provinciális művészi mértéket felülmúló, minden valószínűség szerint Aquincumban lelt domborműve¹ azt a jelenetet ábrázolja, mikor *Minos* és *Pasiphae* leánya, a szerelmes *Ariadne* a *labyrinthos* bejárata előtt átadja *Theseus*nak az útvesztőben őt kisegítő fonalat.

Az itt ismertető emlékek e mythos további fejleményét örökítették meg. *Theseus*, az egymástól eltérő antik hagyományok szerint más-más okból, elhagyja az egy szigeten megpihenő alvó *Ariadnet*. Ezen, általában *Naxos* szigetére lokalizált mythosba kapcsolódik bele azután a nagy keleti, indiai útról zajos kíséretével arra vetődő és *Ariadnet* nőülveő *Dionysos*, s ezen a ponton csatlakoznak ismertetett thiasosemlékeinkhez az *Ariadne* fellelését ábrázoló pannoniai domborművek.

A jelenettel foglalkozó emlékek számra nézve is messze mögötte maradnak a tulajdonképpeni thiasos-ábrázolásoknak; a típusok olyan egységes eredetét sem tudjuk megállapítani, már azért sem, mert e relief-képek eredete tulajdonképpen a kerek plasztikára megy vissza: a legjelentékenyebb *Ariadne*-ábrázolások szoborművekben maradtak ránk.

A *Dionysos* lényével és funkcióival harmonizáló, a föld termékenységét symbolizáló istennő jellegben *Aphrodite*hez állott legközelebb s ez képtypusaiból is kitűnik. Azok a mythológikus reliefek, amelyek csoportjába az itt következő *Ariadne*-domborművek is tartoznak, már

¹ Sarkophagrészlet a fölapon *Mars* és *Rea Silvia*, a másik oldallapon pedig *Mene-laos* és *Helena* mythosát ábrázoló mészkőkoporsóból.

nem viselik annyira magukon a görög, hellenisztikus eredet fémjelzését, hanem inkább római eredetről beszélnek. A jelenet egyes típusaiban ugyan kétségtelenül kimutatható a görög művészetből való leszár-mazás esete is, maga a kompozíció azonban *Wickhoff* szerint¹ az augustusi hivatalos relief kialakulásával nyeri el tulajdonképpeni formáját. Igen találóan állítja szembe a Dionysos által fellelt Ariadne jelenetét a *Luna* jövetelét váró *Endymion* képtípusával. Ezt a megállapítást igen megerősíti az a tény, hogy az Ariadne-jelenet egyik legkedvesebb témája volt ezen kor falfestészetének.² Végeredményben azonban *Wickhoff* ezt a jelenséget úgy formulázza, hogy tulajdonképpen ez is hellenisztikus művészet, de római hellenisztikus művészet, amit ugyan görög művészek fejlesztettek ki, de azt római megrendelők befolyásolták; a hellenisztikus művészet utolsó fázisa ez, amelyen azután a római felépülhetett.³

Igy lesz érthetővé az a feltűnően érezhető közelebbi római kapcsolat, amit e helyen néhány hozzánk geográfaiilag is közelebbi eredetű emlékekkel is meg akarunk világítani.⁴

*

Az óbudai hajógyári társaság ajándékából a hetvenes évek elején hét darab, sűrű szemcséjű mészkőből faragott domborműves kőlapocska került a M. Nemzeti Múzeum régiségtárába.⁵ A kissé hajlott alapból kiemelkedő reliefek egy nagyobb kőedény, *krater töredékei* voltak, amelyeket arányos talprész konstruálásával egyetemben az utóbbi évek folyamán sikerült összeállítanunk. Néhány évvel ez előtt Óbuda területén előkerült egy satyrost ábrázoló kőtöredék, amely az Aquincumi Múzeumba került. Első tekintetre feltűnt a már ismert töredékekkel való anyag-, méret- és stílusbeli nagy hasonlósága s közelebbi vizsgálat után a már összeállított krater reliefjébe beilleszthetőnek látszott.

¹ I. m. 42 k.

² *Wickhoff* i. m. 44.

³ I. m. 46.

⁴ Ily tárgyú római reliefekre nézve v. ö. *Matz—Duhn* felsorolását: *Antike Bildwerke in Rom* II, 1881, 33 kk.

⁵ Lelt. sz. 117—1873. Ismertette: *Ziehen* Gyula, *Arch. Ért.* 9, 1889, 300 kk. és ugyanő *Arch. Epigr. Mitth.* 13, 1890, 60 k., ahol a töredékekből két jelenetre következtet: *Dionysos* és *Ariadnera* és — *Benndorf*ra hivatkozva — *Hippolytos* és *Phaidra* ábrázolásra.

9. kép.
Aquinum. Magyar Nemzeti Múzeum.

10. kép.
Aquincum. Magyar Nemzeti Múzeum.

11. kép.
Aquincum. Magyar Nemzeti Múzeum.

Az Aquincumi Múzeum a múlt év folyamán csere alapon átengedte a töredéket a M. Nemzeti Múzeumnak, mire legutóbb sikerült azt is a díszes edénybe beépíteni.¹

Edényünk (9—11. képek) megmaradt felső, kehelyrészének fél-gömbszerű alját guirlandot vivő repülő ámorok fonják körül. Ezen rész párkányszerű tetejéből nő ki a meredekfalú felsőrész, s az azon kifaragott cselekvény a párkányon, mint alapzaton játszódik le. A jelenet háttérét jelképező növényzet szinte pontról-pontra megegyezik az ismertetett bakonyi bronzlámpa jeleneteit «bezáró» görbetörzsű fákkal s azok tányérszerű nagy virágaival. A legtöbbnyire csak nyomokban megmaradt fák a krater körülfutó jelenet-szalagját négy motívumcsoportra osztják (12. kép).²

Mindegyik csoport valószínűleg két-két alakból állott, ezt azonban a két helyen látható nagyobb hézag miatt csak feltételezhetjük, de nem állíthatjuk. Tulajdonképpen nem egy irányba tartó thiasosmenetről van szó, hanem egy oly jelenetről, amelynek közepét a főmotívum, az alvó Ariadne csoportja foglalná el. Jobbra menő tendencia gondolatát rajzunk két első (jobboldali) alakja igazolná, viszont az újabban lelt satyros és a silenos közvetlen kapcsolata egy kimondott menet feltételezését kizárja. Így a négy csoportot ettől függetlenül ismertetjük, olyképpen, ahogy azoknak a főjelenettől, az alvó Ariadne-csoporttól való szimmetrikus beállítása érezhető.

Az első, a főjelenettől balra levő csoportnál a csavartan görbe elválasztó fatörzs egy csekély maradványa még látható. A párkányon levő maradványból viszont megállapítható, hogy a jelenet ezen szakasza mindössze egy személyiségből állott. Miként a festőien elrendezett ruhamaradványok mutatják, egy hosszú peplosba öltözött maenas állott e helyen. Lábfejeiből ítélve, meglehetősen a képsíkban a jobblábán állott s a balt kissé hátrahúzva, fejével minden valószínűség szerint kissé balra tekintett. Nyugalmas testtartása nem az őrjöngve táncoló daemonra, hanem inkább egy muzsikáló maenasra vall. Ezt a feltevést

¹ Méretei: a rekonstruált krater magassága a talppal együtt 92, talp nélkül 61,5 cm. Az alsó rész mag. a peremig 25, a felső része peremtől felső széléig 36,5 cm. Szájának külső átmérője 61 cm, Dionysos alakjának magassága 28,5 cm. Az összeállítás és talpkészítés nehéz munkáját dícséretre méltó ügyességgel *Haberl* Viktor és *Méri* István konzervátorok végezték.

² Rajzunk (*Mezei* Artur műve) még az újabb töredék feltűnése előtt készült s innen van az utólag berajzolt satyros-papposilenos csoport szétválasztása.

12. kép.

Aquincum. Magyar Nemzeti Múzeum.

szinte bizonyossággá emeli az a szimmetrikusságra törekvő tendencia, hogy a főcsoporttól jobbra eső, szintén fatörzssel elkülönített második szakaszban ugyancsak egy hosszú peplosba öltözött maenast találunk, aki viszont jobbra tartva, a kettős fuvolát fújja (13. kép).¹

A főjelenettől jobbra és balra, attól szimmetrikusan kifordulva a pannoniai thiasos-ábrázolásokon oly gyakran jelentkező «zenélő» maenasokat faragta ki mesterünk. A hiányzó baloldali maenas kezébe a tympanont, vagy — a nyugodtabb pozícióból ítélve — talán inkább a lyrát kell elképzelnünk.

A tőle balra látható nyomok aligha egy másik személy lábnyomainak, hanem inkább egy alacsonyabb fa maradványainak látszanak. Egy második alak jelenlétét különben a silenostól jobbra levő széles síma mező is kizárja.

Jobboldali maenasunkat a peplos felett derékon átkötött, vállán kerek gombbal (vagy fibulával) összefogott ujjatlan felsőruha is fedi igen művészien elrendezett redőkkel. Hosszú, hátul kontyba fogott hajjal bíró fejét felemeli. Meztelen karjaival a kettős fuvolát tartja, mégpedig a jobbal a (mellette látható kettős görbeágú fa virágaival egybevesző) görbe szárát, a ballal pedig a fuvola egyenes szárát.

13. kép.

Aquincum. Magyar N. Múzeum.

¹ A kettős fuvolát fuvó maenas típusa közismert. Itt csak egy — ellenkező irányba menő — Hadrianus-kori nápolyi reliefen látható rokonára utalunk: Kübler, i. h. 109 kk. — Ugyanott 113, l. jegyzetben l. ezen típus sarkophagreliefeken való szerepléseinek felsorolását.

Esetlenül nagyra rajzolt balkezének két ujjával a fuvola egyik sípját éppen befogja, miközben hüvelyk- és mutatóujját kinyújtja.¹ A szimmetrikusan elhelyezett maenasok tulajdonképpen a kerek edény ellentétes pólusain állottak, csakúgy, mint a másik két, 2—2 alakból álló csoport.

Ezen ellentétesség dacára a satyros-silenos-csoportnak az alakok balra néző fejtartásával van meg a kapcsolata a főmotívummal. A jobbra lépegető, de a képsíkba visszacsavarodva tulajdonképpen hátranéző, hegyesfülű, erős csomós üstökkel és a homlokon kétoldalt 3—3 gömböccsel ékes szalaggal díszített satyros (14. kép) teljesen meztelen,

14., 15. kép.

Aquincum. Magyar Nemzeti Múzeum.

mindössze görbevégű pedumot tartó balkarján látható egy festői ráncokat vető fátyolszerű ruhadarab. Leeresztett jobbkarjának csuklóban megtört kézfejét feltartja a fatörzsnél feltekerődő (csak farokrészben meglévő) kígyó fölé.

Teljesen a képsíkban nyugodt tartásban áll mellette egy meztelen öreg silenos (15. kép). Csak felsőteste és lábai maradtak meg, feje azonban az egész kompozíció legremekebben sikerült része. 3—3 boggyós repkénnyel díszített, szalaggal övezett kopasz feje, mély barázdás, erős szemöldökű homloka, hegyes füle, csomós szakállával egybefolyó csapzott bajusza, feltűnően duzzadt ajkai, erősen szőrös melle egy remek

¹ Hasonló felemás (egyenes és begörbített szárú) kettős fuvolát láttunk a párdúcoksis bronzlemezke maenasánál, valamint a pécsi kötödéken is.

atya-, *pappo-silenos*-ábrázolást őriztek meg számunkra. Mélytekintetű, jól ívelt szemeivel ő is balra, a főcselekmény felé tekint. Bal vállán köpenye, s a mellett baljában tartott pedumja látható. Jobbkezét kissé oldalt kinyújtja. Lábfejei meztelenek. Ő az istenség nevelője, ápolója, nagy útján kísérője, természetesen nem hiányozhat a többi jellegzetes alak mellől ezen különben leegyszerűsített jelenetből sem.

A negyedik, a főcsoport, úgyszólván teljes egészében megvan. A sziklát, amelyen a Theseustól elhagyott alvó Ariadne fekszik (16. kép), teljesen elborítja a schematikus tervszerűséggel elrendezett drapéria, amely különben Ariadnének csak a lábait borítja be. A ruhaszegély konvencionális nagy íve — ha részben kitorve is — a maga egész lendületességében, ahogy a görög szobrászat megalkotta, itt is megvan. Jobbkarját nem a megszokottabb módon a feje fölé vagy mögé, hanem fejéhez emeli, mintegy a drapériát támasztja alá vele. Balvállát és lecsüngő balkarját a lepel részben elfedi. Lecsukott szemű feje, közepén felálló varkocsba kötött, kétoldalt pedig hosszú fonatba csavart hajával a II. és III. századi síremlékeinken, aediculafalainkon gyakran szereplő geniusokra emlékeztet bennünket. Egyébként semmiben sem tér el a jólismert alvó Ariadne-typustól.

A mellette álló ifjú, mondhatnánk, gyermekies alakban pedig egyenesen siraediculáink fáklyás Attis-Genius-alakjaira ismerhetünk. Még a hajviselete is szigorúan geniusaink hajzatát utánozza azzal a különbséggel, hogy — jellegének megfelelően — itt kétoldalt szőlőfürtök csüngenek le (17. kép). E szembenálló alak ugyanis az alvó Ariadnet fellelő ifjú Dionysos. Ő már cipőt visel, egyébként meztelen gyermeki testét fenn a jobbvállon összefogott és hátul fellibbenő chlamys fedi.

16. kép.

Aquincum. Magyar Nemzeti Múzeum.

Jobbkezét kifelé fordított tenyérrel e felett mellére teszi, míg leeresztett baljában az itt inkább lándzsának látszó, alul gömbvégű thyr-sost tartja.

A krater domborművében tehát a Dionysos-Ariadne-mythos egy tipikusan pannoniai ízű feldolgozásával van dolgunk. A testrészeknek lapos felületekben való visszaadásában, a ruharedők vetődéseinek szögletes kezelésében az aquincumi műhely számos ismert köemlékével vethetnénk össze emléküket s nyugodtan besorozhatnánk egy műhely jellemző, azonos jellegű alkotásai közé. A csokolódzó maenas és silenos töredékével való, kétségtelenül azonos eredetéről már volt módunkban

17. kép.

Aquincum. Magyar Nemzeti Múzeum.

szólani. A közös jellegzetességek adják meg a krater-dombormű korát is, a II. és III. század találkozásai körüli időt.

Csekély hiánnyal majdnem teljesen összeállítható volt a krater féltőjásalakú alsórésze, amelyet négy, guirlandszerű levélfonatot vivő repülő ámor díszít. Az egymásból kinövő levelekből fonott hengerformájú levélpárnák a perem alatt azzal párhuzamosan veszik körül kraterünket, közbe-közbe egy-egy, fejjel a peremig érő, oldalvást repülő ámorral megszakítva. A fonatok (18. és 16. kép) formája és kidolgozása különböző: míg a hiányzó maenas alatti rész vaskosabb és formásabb, termésbogyókkal élénkített babérlevélfonattal, amely a végein is rovátkolt

díszű és alul guirlandszerűen elhelyezett szalagokkal van átcsavarva, addig a többi egyszerű, laposabb levelekből fonott. Utóbbiak végeit többszörösen átcsavart síma és különálló, S-formában végződő szalagok díszítik. Az ámorok kidolgozása sem egyenlő, e tekintetben az említett babérleveles fonattal kapcsolatos ámor testének formásabb volta a többiekét felülmúlja. A szárnyaik kiképzése tekintetében is különböző ámorok arányos közökben osztják négy részre a felületet, lehetőleg a felső dombormű ismertetett négy csoportjához alkalmazkodóan. Teljesen meztelenek, kihomorított testük háttal simul az edény falához. Ferdén úszva lebegik körül a kratert, de nem egy irányban, hanem egymással ellentétesen, úgy, hogy 2—2 Ámor lábai egymással

találkoztak. A guirlandszerűséget tehát ezen ívszerű kapcsolódás folytán maguk az alakocskák adják meg.¹

A levélfonatok és amorok kapcsolatára jellemző, hogy a repülés irányában kiterjesztett karjaikat tulajdonképpen a fonatba dűgják, míg másik karjukkal a szalagot tartják.

A kerek, homlokra fésült hajú puttó-fejek közül kettő levert. Ugyancsak hiányzanak egy kivétellel az alsó lábrészek is.

18. kép.

Aquincum. Magyar Nemzeti Múzeum

Repülésük lendületes vonalaival s — mint említettük — egyes részek mesteribb kézre valló kidolgozásával bizonyos ellentét mutatkozik a krater ezen alsórészének kiforrott stylusa s a felső dombormű jelenetének — a silenost kivéve — elnagyoltabb kivitele között. Mintha

¹ Hazai emlékeinken ugyanez a motívum látható többek között az *esztergomi múzeum* egy igen díszes *sírköv-töredékén* is (19. kép).

az alsórészében már kész, raktárra készült edényből később és talán sebtiben faragták volna ki a megrendelő által kívánt mythologikus jelenetet.

Ezen a ponton kapcsolódik bele fejtegetésünkbe az edény rendeltetésének kérdése is. A többi ismertető Ariadne-domborműveink, mint a mythologikus reliefek általában, a dionysikus kultusz túlvilági kapcsolataiból kifolyólag síremlékek, sírépítmények tartozékai voltak. A görög síredények mintájára a mi kraterünk is sírdíszítmény lehetett. Pannoniából is ismerünk több görög-idomú, legtöbbször tömör vázát, amelyek a kőből faragott hatalmas fenyőtobozokkal együtt sírkő-

19. kép.
Esztergomi Múzeum.

tömböket díszítették. A meglehetősen nagy számban fennmaradt díszes keretű, feliratos előlappal bíró négyszögű kőtömbökre gondolunk, amelyeknek arányos folytatását, betetőzését kraterünkhöz hasonló, négyszögű talpú monumentális kőedényekben tudjuk elképzelni.

A *guirland-dísz* eredete is ¹ a görög síroltárnak bukranionos guirland-díszítésére megy vissza. Az Erosok által tartott hellenisztikus eredetű ² guirland divatja azonban már kimondottan császárkori; a görög sarkophagok sarkain e mellett még megmarad a bukranion is, a rómaiakon azonban már végleg eltűnik. ³ A guirlandot vívó Ámorok

leggyakrabban tehát a római sarkophagokon jelennek meg. Az egykor nyugodtan álló, sőt talpazatra helyezett Ámorok mindnagyobb mozgalmasságot mutatnak: megroggyanva cipelik az aránylag nagy és nehéz növényi füzért, máskor könnyedén, játszva lépegetve viszik vállukon a vonzó terhet; ám még a görög emlékekről jólismert lebegő, repülő puttók is megjelennek. Erössodrú oldalrepüléssel viszik vállukon a mi Ámoraink is a krater-kehely alján körbefutó guirlandot.

¹ A virág-guirland eredetének kérdését illetőleg l. Alfred Brückner fejtegetését: Athen. Mitt. 13, 1888, 366.

² Drexel (Bonner Jahrbücher 118, 211) a guirland-sar ophagok eredetét a hellenisztikus Kisázsiaiban keresi, ahol legelőször tűnik fel terrakottákon a guirlandcipelő Erosok motívuma.

³ Walter Altmann, Architektur und Ornamentik der antiken Sarkophage, 1902, 61 k.

A Kr. u. I. században lesz ez a díszítő motívum általánossá;¹ csak motívumnak számít, mert jelentése, különösebb értelme: mint regeli lénynek a növényvilággal való kapcsolata már ekkor régen feledésbe merült. A mi esetünkben, a II. század második felében vagy legkésőbb a III. legelején készült kraterünkön ennek a motívumnak szintén már csak formai jelentősége van, tartalmi jelentőséggel a felső jelenet bír, amelyet elvitathatatlanul eszményi könnyedséggel emelnek, domborítanak ki lebegő Erosaink. Ez teszi emlékünket oly vonzóvá és még értékesebbé; jelenet és ornamentika a krater klasszikus formájában ezzel a mesteri megoldással szinte organikus egységgé, egésszé olvad össze.

*

Egy 1913-ban lelt *dunapentelei Ariadne-reliefet* (20. kép) Oroszlán Zoltán ismertetett,² utalván a kompozíció mintaképeire is. A II. és III. század találkozása körüli időre tehető domborműnél a helyi kőfaragó másodrendűségét figyelmen kívül hagyva is megállapítható az a III. század első felében mind rohamosabb menetet vevő folyamat, amely az antik plasztikának teljes leromlásához vezet ugyanakkor, amikor az iparművesség — mint a *scrinium*vereteknél is láthattuk — még hűségesen igyekszik a klasszikus, hellenisztikus művészet hagyományait ápolni.

20. kép.

Dunapentele. Magyar Nemzeti Múzeum.

A főalakot tekintve Ariadne típusa ugyanazon forrásból fakadt, sőt egészen hasonló mintára megy vissza, mint a krater alakja. Bal-karjától eltekintve, testének ugyanakkora része fedetlen, mint amott, jobbkarja szintén mintha a drapériát tartaná. A másod-, sőt harmadrendű mester néhány egyéni vonást is beleadott művébe, de vesz-tére, mert éppen azokon a pontokon ütözik ki legjobban primitív-sége: a hajkezelés a (krater Ariadneján is látható) középső hajcsomó elcifrálásával a különben is abnormálisan elfordított fejen nincs szer-

¹ Altmann, i. m. 80.

² Az Orsz. M. Régészeti Társulat évkönyve I, 1923, 33 k., II. t. 3. — Méretei 68×53 cm.

ves összefüggésben az arccal. A konvencionális, lendületes nagy ívből egy, a drapériától szétváló, hurkaszerű értelmetlenség lett. Újat akart hozni a balkaron levő drapéria fellebbentésével, de közben idomtalan kézfejeket rajzol. A különben jó mintára emlékeztető, de fején öregnek elrajzolt satyros által ügyetlen mozdulattal elhúzott (és nem fellebbentett) ruharész szinte geometrikus háromszögével egyenesen megmerevíti a szegletességekkel amúgyis telített jelenetet.

*

Sokkal több eleveniséget látunk s a klasszikus idők erősebb átütése érezhető egy a brigetioi kőfaragó-műhely körzetébe tartozó, nemrég előkerült *kisigmándi domborművön* (21. kép).¹ A fekvő Ariadne ruhá-

21. kép.

Kisigmánd. Komáromi Múzeum.

zatának geometrikus beosztású primitív redőkezelésétől eltekintve az alakok sokkal formásabbak, kerekdedebbek, mint a másik két emléken: Ariadne, akinek fejéből keveset láthatunk, itt is ugyanazt a típust képviseli, a hajfonat ugyanolyan frizurára enged következtetni, mint aminőt a másik kettőnél láttunk. A drapériát illető eltérésen felül változás van a jobbkezes tartásában is, amely itt a feje felett van. A szikla, amelyen fekszik, itt sem látható, ellenben Ariadne alatt alacsony bázisszerű emelkedés konstatálható.

A kompozíció még nem bomlott fel annyira, mint a penteleinél, vagy akár a krateren is. A térkitöltési tendencia is jobban él még, az

¹ 1935. június 5-én emeltük ki Petrovics Jenőnek, a szőnyi ásatások munkavezetőjének fellelése és Kállay Ödön szőnyi jegyző úrnak, Brigetio emlékei nagylelkű megmentőjének és kiváló gyűjtőjének jelentése alapján egyéb, részben feliratos emlékekkel együtt a kisigmándi ref. temetőben mint egy száz év előtti sír fedőlapját. A temető római köveiről már Rómer is említést tesz: «Kisigmándi temetőben sarkophag földel töredék, második darab is nagyobb, sok kőtábla, de írás nélkül . . .» (IV. jegyzőkönyv 109. a Műemlékek Orsz. Bizottságánál). A mészkőből faragott, 51 cm vastag, 64 cm magas és 107 cm hosszú kötömb egy nagyobb sír építmény része lehetett. Jelenleg a többi u. o. lelt emlékekkel együtt a szőnyi ásatások újabbán alapított komáromi lapidáriumban van.

ősi thiasos szelleme érvényesül az ámorra változott satyros ruhafellebbentésében s az Ariadnéhoz közeledő meztelen Dionysos mozdulatában. Igen dekoratív utóbbi egyetlen ruházatának, a chlamysnak kagylószerű hátralibbenése. Jobbjában, ma már alig kivehető tárgyat tart olyképpen, mint Hermes a pénzeszacskót, ha nem ebben a környezetben látnók, hajlandók lennének annak is nézni. Ez esetben azonban a tárgy szőlőfürt lehetett. Naív báj jellemzi a kissé zömök, kerekded alakokat.

Keretelt, kissé bemélyülő mezőből emelkedik ki a relief. A keret részben meg is szabja a jelenet határát: balra Bacchussal végződik. A szokatlan, félméteres vastagság miatt két darabból összeállított emlék hiányzó felén az erősen érvényesülő térkitöltő jelleg miatt még két alakot, talán a thiasos jobbra tartó irányában haladó muzsikáló maenast és ugránczó, visszatekintő satyrost lehet elképzelnünk.

*

A dunapentelei, aquincumi és kisigmándi Ariadnén feltűnik a lágyékbehajlás merev szegletessége,¹ valamint a mellkasnak a csípőhöz viszonyított hirtelen elvékonyodása. Olyan feltűnő jelenség ez, amit másutt, pl. hogy nagyon messzire ne menjünk, a *triesti S. Giusto* katedrálisnál talált *reliefen* (22. kép) nem találunk.²

22. kép.
Trieste. Mus. Civico.

Ismertetett Ariadneink hajviseleteinek azonos jellegétől eltekintve a drapéria általában jellemző megmerevedett szegletessége olyan egyezés, amely nem hagy kétséget az aquincumi s az ugyancsak aquincumi szobrásziskola vagy műhely körzetébe tartozó dunapentelei domborművek egykorúságát illetőleg. A brigetiói régióhoz számítandó kisigmándi emlék Ariadneja — mint mondottuk — stylusbelileg és hajviselet tekintetében rokonminta után

¹ Mint egyébként, úgy e tekintetben is rendkívül közeli rokonságban áll e típusal a Migazzi-féle *Mars-Rea Silvia-relief* a M. N. Múzeumban. (V. ö. *Ziehen*, Arch. Ért. 9, 1889, 296; Arch. Epigr. Mitt. 12, 58 és 13, 43; *Robert*, Sark. Rel. III. 2 p. 236; *Hekler*, Rég. Évkönyv 2, 1927, 81 kk.)

² U. o. a Museo Civicoban. Márvány, 40 cm hosszú, 19 cm magas és 10 cm vastag. Az itt közölt fényképet Piero *Sticotti* igazgató úr nobiles szívességének köszönöm.

készült, a felületek simább, lágyabb kezelésében azonban eltér a másik kettő élesebb technikájú megdolgozásától, s az egész domborművön érezhető egy másik kőfaragó centrumnak, a brigetioi iskolának a jellege.

*

Egy szombathelyi kőtalapzaton levő jelenetet (23. kép)¹ nem volt módomban látni s csak legutóbb sikerült róla fényképet szerezni; így azt *Oroszlán Zoltán* leírásában ismertetem.² «E relief egy szobortalapzat díszítésére szolgált. Az alvó Ariadne itt is sziklára terített köpenyén fekszik, balkeze leeresztve, jobbkarját feje fölé tartja. Balról a

23. kép.
Szombathelyi Múzeum.

fekvő alak mögött az egész kompozíciót vastagon borító stuccorétegtől pontosan ki nem vehető alakok látszanak, talán leselkedő satyrok. A talapzat egy satyr és párduc szoborcsoportjához vagy esetleg a fiatal Dionysos és hű párducának szobrához tartozott, legalábbis a talapzat felső részén látható lagobolon, egy ülő párduc mellső lábainak és farkának nyomai, vala-

mint a párduc lábát átfogó emberi kéz ennek a föltevésnek lehetőségét megadják».

Az emlékről részletes leírást és méltatást csak annak megtisztítása után lehetne adni.

*

¹ Először ismerteti *Schoenvisner István*, *Antiquitatum et historiae Sabariensis . . . libri novem*, Pest, 1791, 61: « . . . in quo figura mulieris decumbentis ». A XVII. táblán közölt rajz felirata szerint az emlék «Sabariae in Domo Georgii Völgyi civis Sabariensis» feküdt. Az itt (23. képen) közölt fényképet *Alföldi prof. úrnak* köszönöm. — Az emléket mint nyugvó Aphroditét ismerteti igen silány rajzzal *Lipp Vilmos*, *A római szobrászat emlékei Vas megyében*, 1877, 29 k., 7. kép; majd az ő nyomán *Kárpáti Kelemen* a szombathelyi kir. kat. főgimnázium értesítőjében 1898—99, 76.

² Az Orsz. M. Régészeti Társulat évkönyve 1, 1920—22, 35 k.

Ariadne-typusunknak a lágyéknál meglehetősen hegyesszögben való megtörése s a felsőtest elvékonyodása jellemző egy előlapján *Severus Alexander* képét viselő ritka bronzmedaillon hátlapján látható Dionysos-jelenet alvó Ariadnéjára is. A *góthai könyvtárban* levő példány után ismert¹ koloniális, felirata szerint Perinthos-i érem közelebb-ről azért is érdekel bennünket, mert annak egy másik példánya (24. kép) Aquincumból ismeretes.²

A tájképmélységet ügyesen visszaadó csoportosításban balról jobbra: egy alul ruhával fedett silenos, egy pan és két satyros látható. Előtérben a thyrsosra támaszkodó ifjú Dionysos magas alakja fején borostyánkoszorú, jobblábánál a nebris látható. Előtte fekszik Ariadne a tipikus helyzetben. Az említett stylaris egyezés ránk nézve

24. kép.

Aquincum. Aquincumi Múzeum.

azért is fontos, mert a III. század elejéről való érem bizonyos fokig reliefjeink korbéli meghatározásánál is bizonyítéknak tekinthető.

*

Alkalmunk volt említeni, hogy mennyire kedvelt volt a dionysosi mythos köréből vett jeleneteknek éppen sírépítményeken való alkalmazása. Ezúttal ismét egy különálló sírkövet ismertetünk, amelynek

¹ V. ö. F. *Imhof—Blumer*, Griechische Münzen in Klagenfurt und in anderen Sammlungen. Numismatische Zeitschrift 16, 1884, 235 k., IV. t. 5. sz.

² 1910-ben került elő az óbudai Leipziger-szeszgyár területén, jelenleg az Aquincumi Múzeumban. Az éremre való szíves figyelmeztetést és a fényképet *Nagy Lajos* igazgató úr szíveségének köszönöm.

ábrázolása még a Dionysos-Ariadne-mondakörbe tartozik, amennyiben annak felirat feletti mezejét az álló *Ariadne és Dionysos reliefes* képe díszítette (25. kép). A — sajnos — csonka állapotban levő emlék a fejrmegeyi *Kajászó-Szent-Péter*-ről származik.¹

Fenn oldal-akroterionokkal (középakroterion letört) ékes oromzatmezőben kétfülű, rovátkolt díszű váza látható, amelyből — térkitöltő igyekezettel elhelyezett — egy-egy levél hajlik ki. Kétoldalt egy-egy csavart-oszloppal (a korinthusi oszlopfőkön középen mintha egy-egy fejecske lenne látható) körülvevett, valósággal teknőszerűen kivájt mezőben Ariadne és Dionysos a nézővel szemben álló alakjai emelkednek

25. kép.

Kajászó-Szent-Péter.
Magyar Nemzeti Múzeum.

ki. Előbbi fejét a kétoldalt fonatban lecsüngő hajkoszorú felett középen csokorbakötött és oldalt leomló szalagok díszítik. Felsőteste meztelen, csak lábait fedi a hátáról lecsüngő ruha, amelynek szegélye elől csomóbakötve csüng le. A ruha vetődése a bal lábánál merev, a jobblábon azonban tapadó redőzetet mutat. Utóbbi helyen olyaténképpen, mintha csak térdnél lenne összehagyva s a lábszárat egyébként szabadon hagyná. Balkarját (miként Dionysos hónalja alatt látható) könyökben kissé behajlítva Dionysos hátára teszi, jobbját behajlítva maga előtt tartja, marokfagott kezében

alig kivehető bogyós tárgyat, talán Dionysos-hozta szőlőfürtöt tart.

Dionysos teljesen meztelen. Arca majdnem teljesen letört, ennek dacára is megállapíthatjuk, hogy az ifjú Dionysossal van dolgunk. Kétoldalt hullámos fodrokban lelógó hajfonatokkal ékes fején szalagdíszes repkénykoszorú látható. Baljában hullámosan feltekerődző fürtös, leveles, kacsos szőlővesszőt tart. Leeresztett jobbkezeiben kétfülű edény látható, szájnyílásával a néző felé fordított helyzetben. Az edény alsó, spirális végű füle, s részben a felső is, kivehető. Mesterünk az edény testét is igyekezett (Ariadne felől) rossz perspektívával ábrázolni. A kutyaszerűen ható állatban (lenn kettőjük között) az edény tartalmát szürcsölő párducot, Dionysos elmaradhatatlan állatját ismerjük fel.

Az álló Dionysos és Ariadne típusát megtaláljuk egy angliai lelő-

¹ Anyaga mészkő. Mag. 78, széles. 63, vastags. 18 cm. Ifj. *Pátkay* Dániel ajándékából a M. Nemz. Múzeumba (33—1888. lelt. sz.) került.

helyű ezüstedényen is a Brit. Museumban,¹ ez a typus is tehát alexandriai, hellenisztikus eredetre megy vissza. A dunamenti provinciákban való elterjedtségének bizonyítására Köflach-on lelt s a grázi Joanneumban őrzött, reliefünkkel — úgyszólván — teljesen azonos jellegű domborművet (26. kép) mutatjuk be.²

Az ismertetett kajászószentpéteri emlék azon pannoniai síremlék-csoporthoz tartozik, amelyekben az elhúnytakat a szokásos portrébüsztk helyett mint mythologikus lényeket, mythologikus környezetben, illetve attributumokkal ábrázolták. Az arcok ilyenmű emlékeinken (pl. a M. Nemz. Múzeumban levő Herakles és Hesperida-, Orpheus és Eurydike-reliefeken) éppen ezért portrészzerűek. Ugyanez a portrészzerűség érezhető ki — már hajviseletével is provinciális, egyéni jelleget eláruló — Ariadne megcsonkított arcából is.

*

Egészen hasonló felfogásban és kimondottan dionysikus csoportban áll Dionysos és Ariadne egy jobb kivitelű budai fogadalmi táblán,³ amely nekik, mint Liber-nek és Libera-nak szenteltetett (27. kép). Dionysos felemelt balkarjától eltekintve, a jelenet az istenalakok testtartását, ruházatát, a kancsó és párduc helyzetét tekintve, nagyjában azonos. Ariadne jobb kezében szintén tart valamit, Kuzsinszky szerint félholdalakú tárgyat. A főalakokhoz harmonikusan csatlakoznak kétoldalt a kisebb mellékalakok: balról — Kuzsinszky szerint — Silenos kötényszerű tunikában, baljában pohárral, jobbkezeben egy bottal. Az adonyi bronz-tükörtök kis Herakles-figurája kapcsán azt a föltevést merjük megkockáztatni: nem Herakles bunkóját tartja-e levert arcú alakunk kezében? Dionysos mellett egy

26. kép.
Köflach.
Grázi Múzeum.

¹ Schreiber, Alexandrinische Toreutik 47, γ.: «Dionysos und Ariadne stehend, beide bekränzt und mit Thyrsosstäben; D. mit Gewand auf der l. Schulter und Traube in der gesenkten Rechten: A. unterwärts bekleidet, die L. in die Hüfte stehend. Zu ihrer Rechten ein aufblickender Panther, zu seiner L. ein Krater mit Weintrauben gefüllt».

² A közölt fényképért a múzeum igazgatójának, Walther Schmid professzor úrnak tartozom hálával.

³ Ism. Kuzsinszky Bálint, Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Budapest 1934, 103 k., 49. kép. *Liberopat(ri) et Libe[rae] Iul(ius) Iulianus vet(eranus) ex [ev]Jok(ato) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Mag. 79, széles. 95 cm. A nemrég lebontott budai tabáni városrészen került elő 1932-ben két különálló házból. Az itt közölt kép kliséjének átengedését Kuzsinszky prof. úrnak köszönöm.

lendületes vonalú, csak chlamyssal ruházott ifjú *satyros* látható baljában pedummal, felemelt jobbkarján pedig mintha a kígyót látnánk.

*

Az álló Ariadne-Dionysos mellékfigurákkal övezett csoportja, úgy látszik, aquincumi jellegzetesség, mert egy másik *aquincumi domborművön* Ariadne mellett egy álló kis *pan*-t találunk,¹ fején szarvakkal, baljában pedummal. A kétoldali indaszegély szerint a kis alaknak a másik oldalon nem volt megfelelője.

27. kép.

Buda. Aquincumi Múzeum.

Ugyancsak az *Aquincumi Múzeumban* látható 437. sz. a. egy nagyobb, a budai kir. várból származó,² fenn tympanonos lezárással bíró *kőemlék* nem budavidéki mészkőből, hanem homokkőből, amelynek kidolgozása anyaga dacára is művészi kézre vall. Az emléknek csak baloldala maradt meg *Bacchus* felső részével és a thyrsossal. A maradványból is konstatálható beosztás világosan mutatja, hogy Dionysos mellett Ariadnének kellett állania, s az is leszögezhető, hogy mellékalakok ez esetben nem szerepeltek

Paulovics István.

¹ Említi kép nélkül *Kuzsinszky* i. m. 160, 431. sz. Mag. 42, széles. 38 cm. Aquincumtól nyugatra az Arany-hegyen került felszínre.

² *Nagy Lajos* ig. úr szíves szóbeli közlése.

A LEZOUXI TERRASIGILLATA GYÁRAK AQUINCUMI LERAKATA

Az aquincumi polgárvárosnak egyik jelentős emléke a Külső Szentendrei-úttal párhuzamosan futó római út nyugati oldalán húzódó oszlopos, fedett tornác, a mögötte föltárt üzlethelyiségek sorával.¹ A bolt-helyiségek részleges feltárását már dr. Kuzsinszky Bálint publikálta.² 1931-ben a fővárosi vízművek csőfektetési munkálatai alkalmával a Külső Szentendrei-útnak a papföldi ásatások területével párhuzamosan futó szakaszát is felásták. Az új transformátor-épület mellett továbbhaladva, kiderült, hogy a római üzletek sora a polgárvárost délről övező városfalig terjedt.³ Ezek a boltok két sorban húzódtak egymás mellett és nyugati lezárásukat az aquaeductus felől egy hosszú, nagyméretű fal képezte. Apró bolthelyiségekre utaló falak kerültek elő olyan leletekkel, melyek világossá tették, hogy üzletekkel állunk szemben (pl. mécses lerakat stb.).⁴ Ezek az eredmények adtak buzdítást arra, hogy az Aquincumi Múzeum a már eddig részben feltárt bolthelyiségeket is revízió alá vegye. Így került elő 1931. év őszén a papföldi ásatások területén a már föltárt, délről számítva 3. üzlethelyiség padozati szintjének áttörése után az a zárt lelet, melyről a következőkben számolunk be. Darabjaink nem egy fazekas (*fictiliarius*), hanem egy edénykereskedő (*negotiator artis cretariae*) anyagához tartozhattak.

Az újabb kutatások nyomán világos lett, hogy az aquincumi polgárváros nem egyszerre épült fel. A tornáccal ellátott boltok sora korábban egy nagy tűzvésznek esett áldozatul. A boltok anyaga is tönkre-

¹ Az utca helyét l. : *Kuzsinszky*, Aquincum. Ausgrabungen und Funde, 1934. Beilage II. C, XV.

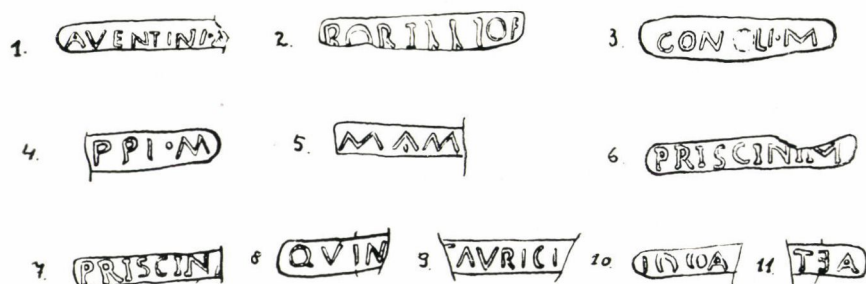
² *Kuzsinszky*, Budapest Régiségei 6 (1899.), 23 sk. lap, 1., 2. kép.

³ *Nagy Lajos*, Az aquincumi orgona, 1934, 11. lap, 2. kép.

⁴ A leletkörülményekre vonatkozó adatokat dr. Nagy Lajos szívésségéből közölhetjük.

ment s mikor új építkezésre került a sor, a régi, összeégett anyagot feltöltésül használták. Ez a magyarázata annak, hogy a padozat alatt talált nagymennyiségű cseréptöredék a tűzvész nyomát viselte magán. Ez a véletlen, mely így ugyanazon időből való anyagot juttatott föld alá, abba a szerencsés helyzetbe hozott bennünket, hogy a terrasisigillata-kutatás egy körülhatárolható szakaszára pontos következtetést vonjunk le. Előre bocsátjuk, hogy ez az üzlet az aquincumi polgárváros egyik legfényűzőbb kerámiai árusító helye lehetett. A leletek közt a terrasisigillatakon kívül csak mécsket találtak s egy raetiai edény töredékét. Hiányzott azonban minden olyan durva anyag, mely hétköznapi, vagy konyhai használatra utalt volna, vagy amelyeket helyi gyárak termékeinek tekinthetnénk.¹

Az összeégett anyag legnagyobb részét többszáz darabban síma, díszítetlen terrasisigillata csészék, tányérok alkották, melyek a Dragen-

28. kép.

dorff² 33. és 31. sz. tipust mutatták. Ezen edények közt több darab fenékbélyeggel volt ellátva (28. kép).

A bélyegek a következők:

AVENTINI·M[I] Drag. 31. alakú tányér töredéke. Aventinus lezouxi mester. Oswald³ Hadrianus és Antoninusok korába helyezi (p. 31).

¹ A csőfektetések alkalmával olyan boltnyomokra is akadtak, melyek helyi gyárak termékeit árusították. Az egyik üzlethelyiség a múzeumtól nyugatra eső régi Lókórház, mai katonai anyagszertár mellett feltárt fazekasműhely termékeit adta el.

² Dragendorff, Terra sigillata. Bonner Jahrbücher 96, 1895.

³ F. Oswald, Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata «Jamian Ware», 1931. — Oswald műve a terrasisigillata készítő mesterek legújabb összefoglalása, de csak a galliai és nyugati gyárakat veszi tekintetbe. A továbbiakban művét «Index» alatt idézzük.

BORILLOF Drag. 33. alakú csésze fenék töredéke. Borillus lezouxi mester Traianus és az Antoninusok uralma idején (*Index*, p. 46).

CONCLI · M Drag. 31. tányér maradványa. Congius lezouxi mester, ki Hadrianus és az Antoninusok korában tevékenykedett (*Index*, p. 87).

G[I]PPI · M Drag. 31. tányér töredéke. Gippus az Antoninusok korában működött Lezouxban (*Index*, p. 137).

MAM[. . .] Drag. 31. alakú tányér fenékmaradványa. Mammius lezouxi mester volt Traianus és az Antoninusok korában (*Index*, p. 181).

PRISCINIM Drag. 31. alakú töredék. Priscinus Vichy-ben működött, kora mint az előbbié (*Index*, p. 251).

PRISCINI[M] Drag. 33. alakú töredék, az előbbivel azonos.

QVIN[.] Drag. 31. alakú töredék. Quintilianus lezouxi mester, ki Lezoux, Vichy és Lubié-ben működött Hadrianus és az Antoninusok uralma alatt (*Index*, p. 257).

[T]AVRICI[. . .] Drag. 31. alakú töredék. Lezouxi mester Traianus és az Antoninusok uralma alatt (*Index*, p. 313).

ΠCOΛ Drag. 33. alakú csésze töredéke, melynek mestere nem vehető ki, bélyege rossz.

[.] ΤΞΑ Drag. 33. alakú töredék.

Oswald kutatásaiból is látjuk, hogy fenékbélyeges töredékeink kb. félszázados időtartamra helyezhetők el.

A reliefdíszes darabok vizsgálata a bolt leégésének közelebbi idejét mutatja meg. Ennek leszögezéséhez az egyes darabok alaposabb vizsgálata és leírása is szükséges. Így tudjuk ugyanis az egyes töredékeket, azokat is, melyeken nincs névjelzés, mesterek, vagy gyárak szerint szétválasztani.

I. tábla 1—9. sz. k. *Albucius* műhelye.

1. Nagyobb töredék *Albucius* mester jelzésével. Felső részén megmaradt a tojásfüzér, mely alatt astragalos fut. A képmezőben függőleges astragalosok közt, melyeknek felső végén egy-egy levél van, Hephaistos alakjának töredékét látjuk (*Déch.*¹ 39; *Brig.*² 4. t., 11).

2—3. Egyazon edényből származó töredékek. Felsőrészükön megvan a tojásfüzér, mely alatt gyöngysor fut körbe. A képmezőt függő-

¹ A típusokat *Déchelette*, Les vases céramiques ornés de la Gaule Romaine, 1904, II. k. után adjuk és a következőkben *Déch.* alatt rövidítjük.

² *Brig.* alatt idézzük: «*Brigetiói terrasigillaták*» c. munkánk tábla-kötetét. Budapest, 1935, *Dissertationes Pannonicae*. Series 2. No. 3.

leges, felső végükön rozettában végződő gyöngysorok osztják. A következő szakaszokban Mercurius alakja (*Déch.* 289; *Brig.* 8. t., 24) és egy tripus váltakoznak.

4—6. Darabjaink egyazon edényből származnak. Fent megmaradt a tojásfüzér egy része, melynek pálcátágjai kis üres gömbben végződnek. Az oldalfelületet függőleges gyöngysorok tagolják. Az egyik darabon (4) baloldalt nagy, párhuzamos körben kisebb, kettősvonallal határolt medaillonban szemben ábrázolt, térdelő Amor töredékét látjuk (*Déch.* 264). Ugyanezen darab következő szakaszában hosszúrúhás, állat balkezére támasztó nőalak látszik. Tartása Penelopéra emlékeztet (*Déch.* 540; *Brig.* 11. t., 11). Ezután egy tripus következik (*Déch.* 1071).

A másik darabon ugyancsak Penelope alakja (5. sz.), míg a 6. sz. töredékünkön ugyanezen alak mellett nagy, párhuzamos körben kisebb, kettősvonallal határolt medaillonban széken ülő Amor látszik (*Déch.* 260; *Th. May*, Catalogue of the roman pottery in the Colchester and Essex Museum. 1930, 26. 188; *Brig.* 3. t., 10). A kettős medaillonok közt csavart ornamentumot alkalmaztak.

7, 8, 9. Erősen megpörkölt töredékek. Egyszerű gyöngyfüzérrel szegélyezett mezőben két Amor van. A baloldali Amort előnézetben ábrázolták és jobb térdére támaszkodik. Ez megegyezik Déchelette 264-es típusával. Lezouxban gyakran használta Albucius, Laxtucissa és Paternus (*Brig.* 3. t., 10).

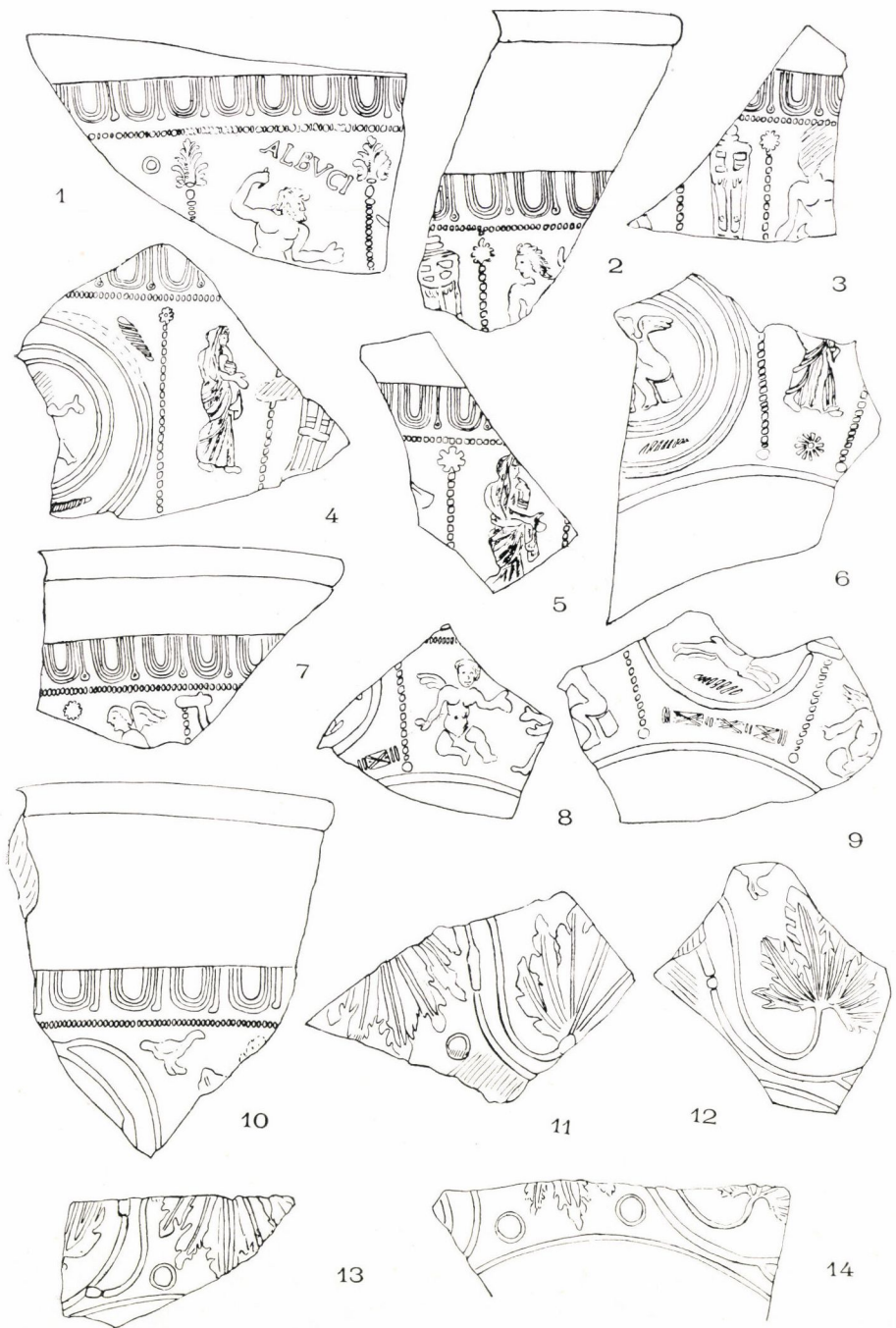
Vele szemben a másik Amor kis széken ül és jobbra néz. Déchelette 260. sz. alatt hozza ugyanezt. A 6. sz. darabunkon szintén megvan, de keret nélkül. A következő szakaszban a határoló gyöngysorok által tartott félkörívben jobbra futó szarvas (*Déch.* 860), ez alatt pedig mint sodrott dísz térkitöltő látható (*Brig.* 3. t., 10). A félköríven kívül, lent pálcadísz látszik (*Walters*, Catalogue of the Roman Pottery in the British Museum, 1908, p. 252. M 1335).

I. tábla 10—14. sz. k. és II. tábla 1—2. sz. k. *Cinnamus* stílusa. 10—14. Jellegzetes tojásfüzér alatt hullámvonalban futó, indából elágazó szőlőlevelek, fent térkitöltő kis madarak vannak (V. ö. *Brig.* 3. t., 7., 8; 4. t., 17., 18).

II. tábla 1—2. Töredékek hullámban futó levéldíszítéssel.

II. tábla. 3—8. sz. k. *Cintusmus* műhelye.

Hat darabból álló töredék, mely azonban híven visszaadja az eredeti edény díszítését és beosztását. A síma peremen *Cintusmus f.* mester-

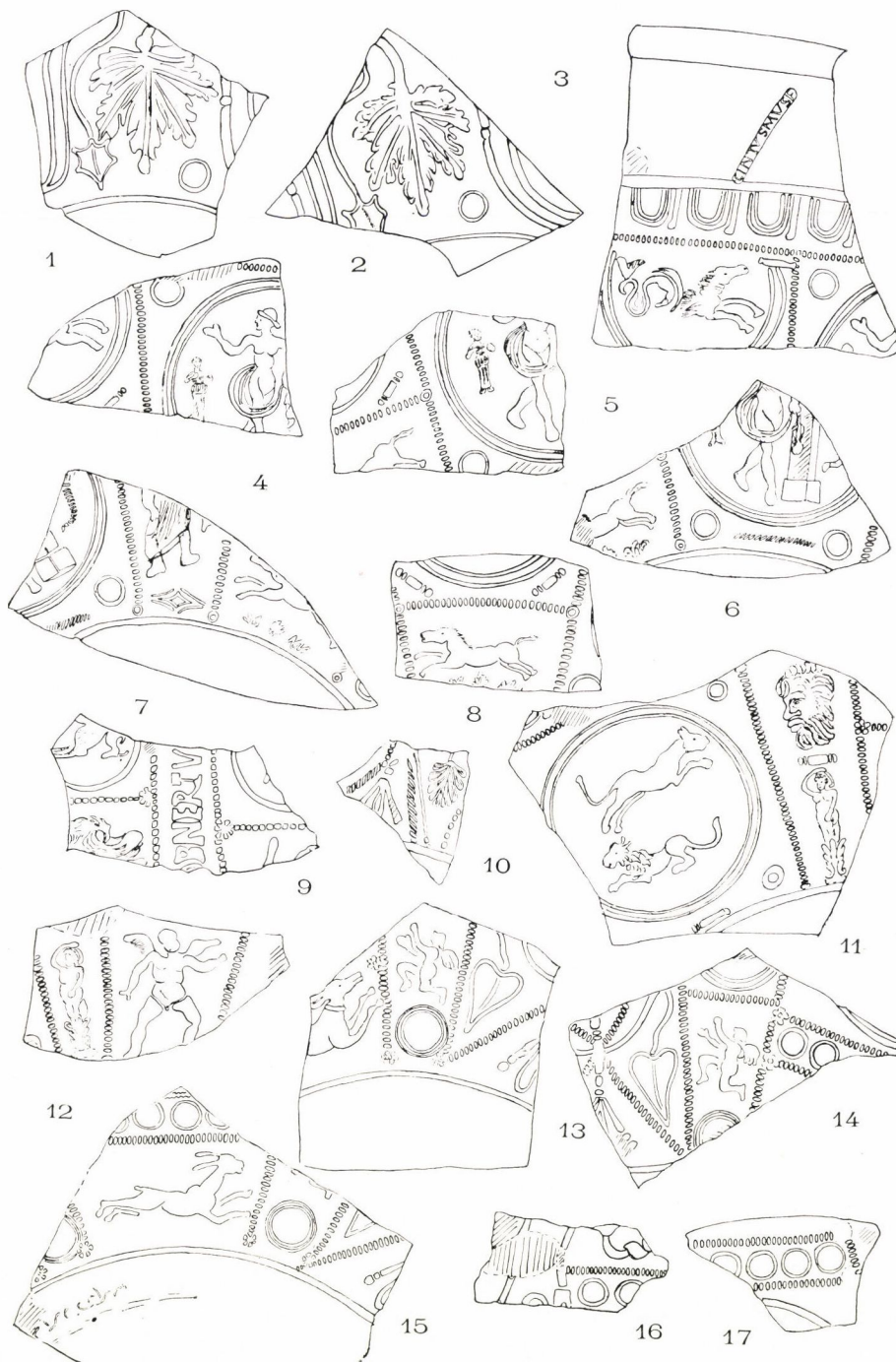

I. tábla.

jelzése van. A díszítés stílusa darabunkat a medaillonos terrasigillaták csoportjába utalja, mely stílusnak főképviselője Cinnamus volt. A díszítés központja egy kettős medaillonban négyszögű pillérre támaszkodó meztelen Venus (*Déch.* 184 ; *Brig.* 4. t., 7). Az istennő egy könnyű peplumot fog a balkezében, mely derekát átfogja és a vége balra lelóg. Fejtartásával és jobbkezével a mellette lévő kis alak felé fordul. Déchelette 553. sz. alatt hozza ezt a típust, de közelebbről nem nevezi meg. A pillér jobb oldalán csavaros testű dísz van. A medaillonon kívül a sarkokat körök töltik ki, alatta pedig egy csavart ornamentum. A nagy medaillontól balra a gyöngysor által tartott kettős félkörívben egy jobbra haladó hippocampus látható (*Déch.* 36). A félkört alul egy gyöngysor zárja le s az így keletkezett négyszögű mezőben egy balra futó kis ló alakját kapjuk (*Déch.* 908). A ló alatt három fűcsomó van. A Venus-medaillon jobb oldalán keskeny, függőleges mezőben egy öreg, szakállas férfialak szerepel hosszú ruhában, mely vállait szabadon hagyja. Ezek a típusok, ide számítva a tojásfüzért is, a lezouxi mestereknél szerepelnek. Déchelette 1904-ben megjelent művében azt látjuk, hogy ezek a típusok mind csak Cinnamusnál vannak meg. A terrasigillatairodalom azóta bővült, s Aquincum és Brigetio is sok új adatot szolgáltatott s ezért azt kell mondanunk, hogy Cinnamus díszítései a lezouxi fazekasok azon csoportjával függenek össze, melyeknek főképviselője Cinnamus.

Cinnamus *Forrer* (*Die römischen Terrasigillata-Töpferien von Heiligenberg-Dinsheim und Ittenweiler in Elsass, 1911, S. 212*) szerint ittenweileri mester, itt u. i. fenékbélyegekkal szerepel (*Forrer, S. 236, No 220*). Szerinte Cinnamus, esetleg Cinnatussal is rokon, kiknek bélyegeivel együtt jött elő az ő bélyege is. Ittenweiler előtt Lavoye-ban is megfordult (*Meunier, «Lavoye», I. Rapport, 1905, No 11*). Ittenweilerből Rheinzabernbe ment (*Ludowici II. S. 269*). Ezekben a helyeken csak síma edényekkel szerepel.

Azonban, hogy ez a mester reliefes terrasigillátákat is gyártott, Carnuntumi töredékei bizonyítják. Ezekben, továbbá a Brigetio-ban talált töredékeken (*Brig.* 3. t., 1., 2), valamint az Aquincumi lezouxi bolt darabjain is, a díszítés fölötti síma szegélyen van a neve. A Carnuntumi példányokat hozza Knorr rajzban (*Knorr Rottweil, 1907, S. 45 ; T. 16., 15 ; T. 20., 17*). Ezekről már ő megállapította, hogy Lezouxból valók s a 110—140 közti időből származnak. A T. 20., 17. sz. darabon egy emberalak (*Déch.* 403), oroszlán (*Déch.* 737), s egy függőleges vá-

II. tábla.

lasztó ornamentum látható, mely András-kereszthez hasonló. A T. 16., 15. sz. alatt hozott darabon tojásfüzér alatt gyöngysor s félkörben jobbra lépő madár van. Cintusmus Corbridge-ben is előfordul ittenweileri darabjával (*Oswald—Pryce: An Introduction to the Study of terra sigillata*, 1920, p. 33).

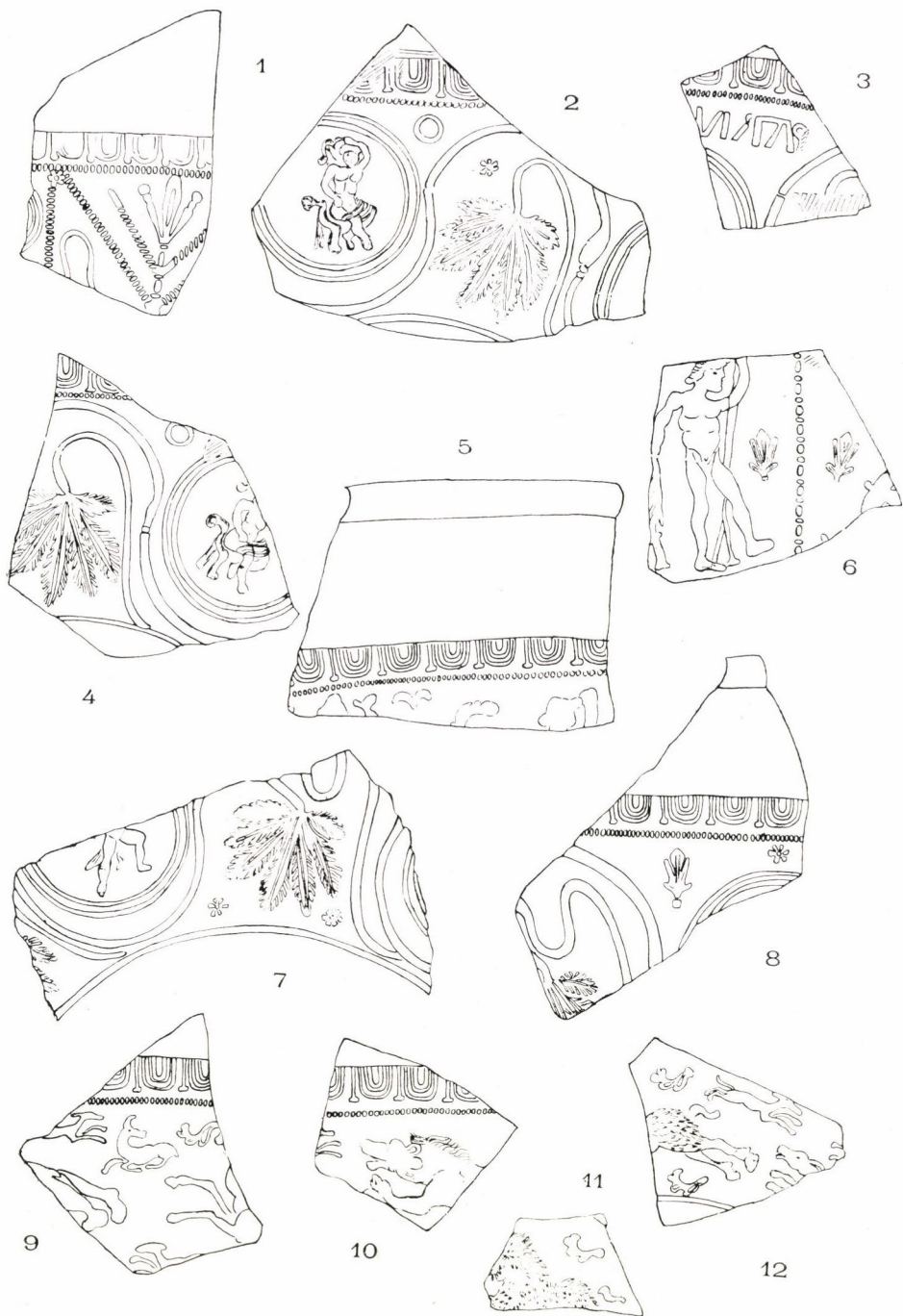
A mi edénytöredékeink eddig a legnagyobbak s a legjobb képet adják a reliefdíszes edényt készítő Cintusmusról. A díszítés beosztása a lezouxi III. periodusra tehető. A motívumok Cinnamus díszítéseivel dolgozó mesternek tüntetik fel.

Oswald két mestert különböztet meg (*Index*, p. 78). Egyik St. Bonnetban dolgozott Traianus és az Antoninusok korában, másik Lavoye, Ittenweiler, Rheinzabern és Westerndorfban, de ezeken a helyeken csak síma edényeket készített. Az újabban előkerült reliefs darabok világossá teszik, hogyha ezeken a helyeken dolgozó Cintusmus a mi edényünket készítő mesterrel azonos, akkor volt egy periodusa, mikor Lezouxban tevékenykedett.

II. tábla 9—12. *Cobnertus* gyára.

9. Drag. 30. alakú edény töredéke Cobnertus mesterjelzésének maradványával. A díszített felületet vízszintes és függőleges gyöngysorok osztották fel, melyek rozettákkal kapcsolódtak egymáshoz. A baloldali felsőrészben, kör alakú mezőben egy macska (*Lud.* 5. T. 199, *Brig.* 23., 2), lent pedig egy jobbra néző sas (*Lud.* 5. T. 279). A jobb oldali díszítésnek kevés nyoma maradt meg. Ilyen stílusú egy riegei töredék is, melyen a mi sasunk is szerepel. (*Knorr—Sprater: Die westfälischen Sigillata-Töpfereien von Blickweiler und Eschweiler-Hof*, 1927, S. 65. Textbild 24).

10. Drag. 30. alakú edény töredéke világosveres, szép mázzal. Díszítéséből megmaradt egy András-kereszt szerű ornamentum egy része. Darabunkkal hasonló stílusút hoz Knorr is. Ez a darab Cobnertus mesterjelzésével van ellátva és Knorr szerint 75—100 közti időben készült. Forrer Cobnertust rheinzaberni mesternek tartotta (*R. Forrer: Das Mithra-Heiligtum von Königshofen bei Strassburg*. S. 36. Fig. 35, Taf. 10., 9). Cobnertus Pannoniába nagyon sokat szállított, amit számos jelzett darabja bizonyít. Aquincumban főleg rheinzaberni gyárának mesterjelzéses darabjai fordulnak elő nagy számmal. Boltunk napvilágra jutása azonban világosan bizonyítja, hogy Cobnertus korábban Lezouxban működött és már ebben az időben szállított Aquincumban. Korai darabja különben Brigetióban is előfordul (*Brig.* 5. t, 1).

III. tábla.

Cobnertus Drag. 30-as edényein az András-kereszt, vagy a diagonális motívumokat is szereti használni, s korai edényein régieskedő mesternek tűnik fel. A mi darabunk is ebből a korából való. *Knorr* (Rottenburg, 1910, 19 ff). *Barthellel* szemben (*O. R. L. Cannstatt*, S. 62), ki Cobnertust Antoninus Pius-kori mesternek tartja, azt mondja, hogy a II. sz. elején kezdett dolgozni s hosszú működése alatt stílusát változtatta. *Reubel* (*Römische Töpfer in Rheinzabern* S. 27) szerint fiatal korában egy galliai műhelyben dolgozott és innen hozta magával típusait. Szerinte Janus halála után 140/5-től működött Rheinzabernben, hol 160/5-ig tevékenykedett. *Oswald* (Index. p. 81) Cobnertus lezouxi működését Vespasianus és Hadrianus uralma idejére teszi.

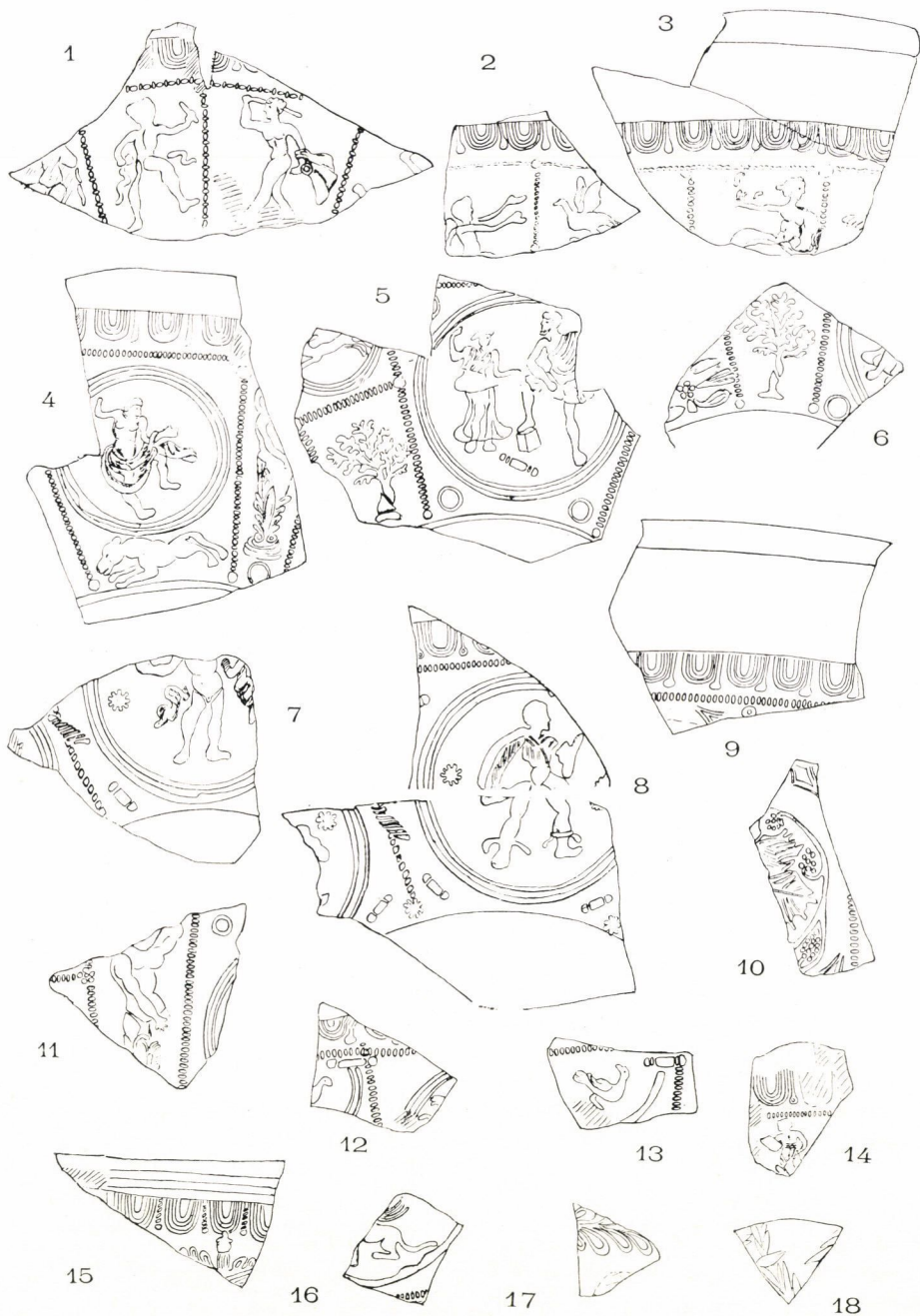
11—12. Nagyobb töredék (11. sz.), melynek felső részén a tojásfüzér kevés nyoma van meg. Baloldalt kettős körrel határolt mezőben egy tigris és egy oroslán van. A jobbra fordult tigris megvan egy osterburkeni darabon is, mely Cobnertus műhelyében készült (*Knorr-Sprater*, 1927, 92., 1). Darabunk beosztása is ehhez hasonló. Az alsó állat Déchelette 753-as típusával egyezik. A következő keskeny szakasz felső részén Pan maszk (*Déch.* 675; *Brig.* 5. 1), alsó részén pedig caryatida van (*Déch.* 656).

Ezen darab mellett lévő kis töredék (12. sz.) beosztása miatt szintén ehhez az edényhez tartozhatott. A már előbb is látott caryatidán kívül egy repülő Amor alakját látjuk rajta (*Déch.* 236; *Brig.* 6., 11).

II. tábla 13—17. és III. tábla 1. sz. darabjai *Criciro* készítményei.

13—17, II. 1. Öt darab megégett töredék egyazon edényből. Három darab össze is tartozik. Az egyik darabon (15. sz.) a talp melletti síma részen *Criciro* retrograd kurzív mesterjelzése olvasható, melyet a még nedves formatálba a mester pozitív karcolt be, és az ebből kiöntött darabon fordítva jött ki.

Az edény díszítése a metopa és medaillonos stílus keveréke. Díszítő elemei közt van egy diagonális motívum, melynek analógiáit megkapjuk Déchelette-nél (I. p. 184—5. fig. 110—119), *Walters*-nál (Catalogue, 1908, p. 259. M. 1363), továbbá *Knorr—Sprater* művében (S. 81. Textbild 31.). A diagonális motívum háromszögű levelét használja *Cibisus* is (*Knorr—Sprater*, 1927, T. 91., 1.). A nyúl alakja a felugró mellső láb miatt Déchelette-nél nincs meg. Hasonló azonban a mienkhez 932-es típusa. A kis Amor megvan nála (*Déch.* 255), közli *Fölzer*, (*Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata-Manufakturen*, 1913, Taf. 25, 36), és megtaláltuk Brigetióban is (*Brig.* 12, 20).

IV. tábla.

Cricirónak darabunkon látható retrográd, kurzív mesterjelzését *Déchelette* is említi és négy darabot ismer, melyeken ez szerepel. (I. p. 268.). Mesterünk fiatal korában Banassacban működött és innen jött később Lezouxba, hol Traianus és Hadrianus korában dolgozott (*Fölzer*, S. 70—71, *Oswald*, Index p. 96). Fölzer és Oelmann (*Oelmann Materialien*, 1914, S. 26; T. 6, 21; névbélyegei: T. 9, 17, 18; Fölzer, T. 9, 6) egy Trierben dolgozó Criciróról tesznek említést, kiről megállapítják, hogy nem azonos ezen korai időben tevékeny mesterrel. A trieri Criciro készítményei természetesen semmi rokonságot nem mutatnak mesterünkkel, aki típuskincsének nagy részét még Dél-Galliából hozta magával és ezt Lezouxban is használta. Darabunk Criciro átmeneti működésének idejére tehető, mikor a délgalliai eredetű diagonális motívumot a lezouxi medaillonos stílussal keverten használja. Ugyanezt a kurzív, retrográd mesterjelzést hozza *F. Oswald* is. (*Cursive Writing of Gaulish Potters. The Journal of Roman Studies*. 17, (1927) pl. 7, 28—32.)

III. tábla 2—12. *Paternus* készítménye és stílusa.

2—4. Három darab egyazon edényhez tartozó töredék, melyeket hullámvonalban haladó inda tagol. A hullám lefelé hajló részébe hosszú száron nagy szőlőlevél ágazik el (*Déch.* 1168). A hullámvonal lefelé menő hajlásában kettős vonallal határolt medaillonban széken ülő, félig meztelen alak van. (*Déch.* 527). Térkitöltőül apró rozettákat és kis köröket alkalmaztak. Edényünk *Paternus* műhelyében készült, egyik töredékünkön retrográd mesterjelzése is megvan. Megegyező stílusú, bélyeges darabot *Déchelette* is publikál. (I. p. 189. fig. 120) (3. sz.). *Oswald* szerint (Index p. 231) *Paternus* lezouxi működése Traianus és az Antoninusok uralmának idejére esik. *Paternus* is sokat szállított Pannóniába. Munkásságát ideszakadt edénytöredékei szép számmal képviselik Aquincumban és Brigetióban egyaránt. Bélyegét *Déchelette* is hozza munkája I. kötetében és felsorolja az általa ismert darabok lelhelyét is.

5—6. Töredékeink egyazon edényből valók. Egyik darabunk (6. sz.) középső részén függőleges astragalos látható. Baloldalt jobbranzó, hosszú botra támaszkodó meztelen férfialak szerepel. Ez a típus *Déchelette*-nél nincs meg. Térkitöltőül stilizált leveleket használtak. A baloldali díszítés csak töredékesen maradt meg és nem vehető ki. Másik darabunkon (5. sz.) fent megvan a *Paternusra* oly jellemző tojásfüzér, mely alatt gyöngysor fut. A díszített felületen az előbbi férfialak töredéke és *Venus* (*Déch.* 179 a, *Brig.* 9, 4) állnak.

7—8. Két nagyobb töredék, az egyikén fönt a Lezouxban gyakori tojásfüzér szerepel. Ez alatt gyöngysor fut. A díszített felület baloldalán hullámos szárú levél töredéke maradt meg, jobbra pedig kettős körvonal maradványa. Térkitöltőül rozettát és stilizált levélkét alkalmaztak (8. sz.). A másik darab épebben megmaradt medaillonjában meztelen satyr töredéke látható (*Déch.* 365).

9—12. Összetartozó töredékek. Két darabon megmaradt a tojásfüzér is, mely azonos a 8. sz. darabunkéval. Ez alatt gyöngysor fut. Az oldalfelület szabad stílusban van díszítve. Medve, vaddisznó, futó (*Déch.* 883) és pihenő szarvas (*Déch.* 919), továbbá nagy kutyák közt (*Déch.* 932) szárnyalakú díszeket alkalmaztak térkitöltőül. Ilyen stílusban díszített és a 3. sz. darabunkon látható bélyeggel jelzett darabokat ástak ki a reichenhalli égetett római temetőben (Max von *Chlingensperg*, *Die roemischen Brandgraeber bei Reichenhall in Oberbayern*, Brunschwick 1896, Taf. 20, 4), melyet *Déchelette* is közöl (I. p. 189. Fig. 121). Nem hiányzik azonban ilyen stílusú jelzett Paternuskészítmény Brigetióból sem (*Brig.* 7, 3).

IV. tábla. 1—17. sz. k. A lezouxi gyár olyan termékei, melyeket nem annyira mesterek szerint, mint inkább stílusuk alapján választhatunk szét.

1. Töredékünk felső részén tojásfüzér nyomai látszanak. Alatta astragalos fut. A képmezőt is függőleges astragalosok tagolják. Jobbra egy meztelen harcos áll, ki felemelt jobbában kardot tart, balkezében pedig kendőt, melyet egy kis köralakú fogó (?) tart össze. A középső szakaszban egy háttal álló ruhátlan harcos van (*Déch.* 116). Balra emberi alak töredéke szerepel.

2—3. Két darabból álló töredék, felső részén tojásfüzér fut. Ez alatt gyöngysor van. A díszített felületet gyöngysorok tagolják. Baloldalt táncoló Amor (*Déch.* 242), középen egy galamb (*Déch.* 1011), jobbra pedig ülő női alak látszik (*Déch.* 204). Ezeket a típusokat leginkább Libertus használta.

4. Töredékünk felső részén megmaradt a tojásfüzér egy része, alatta gyöngysor fut. A díszített felületet függőleges astragalosok osztották fel. Baloldalt kettősvonalú medaillonban táncosnő alakja van (*Déch.* 220), a medaillon alatt pedig egy kis medve (*Déch.* 820), a jobboldali szakaszban egy caryatida alakja van (*Déch.* 655) és egy kis kör, melyet térkitöltőül alkalmaztak. A beosztás és típusok közkedvelt lezouxi elemek.

5—6. Két töredékünk ugyanazon edényből származik. A díszített felületet függőleges és vízszintes gyöngysorok osztják fel kisebb-nagyobb mezőkre, melyeken belül kettős medaillonok vannak. A baloldali körmezőben Vulcanus (*Déch.* 39) és Athene alakja áll. Lent térkitöltőül pálcaalakú ornamentumot, a négy sarokban pedig köröket alkalmaztak.

A középső szakasz felső részében kettős medaillonban kis nyúl alakját kapjuk, lent pedig egy fa látható (*Déch.* 1140). Balra ornamentum egy része maradt meg.

7—8. Töredékek ugyanabból az edényből. Felső részen megvan a tojásfüzér. A képmezőt függőleges gyöngysorok tagolják. Az egyes szakaszokban kettős medaillonokban alakok szerepelnek: jobbra harcos (*Déch.* 117), balra Amor (*Déch.* 265). Térkitöltőül kis, pálcaalakú díszeket alkalmaztak. A választó gyöngysorok végén rozetták, közbe rajtuk kis, csavaros motívumok vannak. A beosztás, tojásfüzér és díszítő elemek Albucius stílusára utalnak.

9—10. Egy edényhez tartozó töredékek. Fent tojásfüzér alatt gyöngysor fut. A díszítést indás száron nagy levél és kis szőlőfürtök alkotják. Rokon díszítést publikál Déchelette is (I. k. V. 70). Azonos darabokat mutat be *Knorr* (Cannstatt, 1905, 5, 6, 9; Cannstatt zur Römerzeit, 1921, 6, 3). Rokon díszítéseket találunk *Th. May* művében (Catalogue, 1930, 23, 151). Hasonló ábrázolás látható ugyanitt egy Drag. 30. alakú edényen (16, 86.). Ilyen stílusú egy angliai példány is (*Bushe—Fox*, Report of the Research of the Committee of Antiquaries of London. I. Wroxeter, 1912, 38, 12), melynek kora 90—110/120-ra tehető. *Kuzsinszky* Aquincumból publikál rokon díszítésű darabot (Bud. Rég. 11., 1932, 362. lap, 372. ábra), s párját megtaláljuk egy badeni töredéken is (*O. Fritsch*, Terra-Sigillata-Gefässe gefunden im Grossherzogtum Baden, 1913, 7, 867). Ez a típus megvan egy brigetiói darabon is (*Brig.* 8, 13).

11. Kis töredék, melyet egymáshoz rozettával kapcsolódó gyöngysorok osztottak fel. Épebben megmaradt egy fatörzsből kinövő, talapzaton álló caryatida, mely megegyezik Déchelette 657-es típusával. Jobbra kettős körvonal maradványa látható.

12. Kis töredék tojásfüzér maradványával, mely alatt gyöngysor fut. Balra kettős félkörívben madár töredéke látszik, jobbra pedig kettős medaillon és egy állat maradványa.

13. Kis töredék, melyen félköríves mezőben visszanező galamb (*Déch.* 1069) látszik.

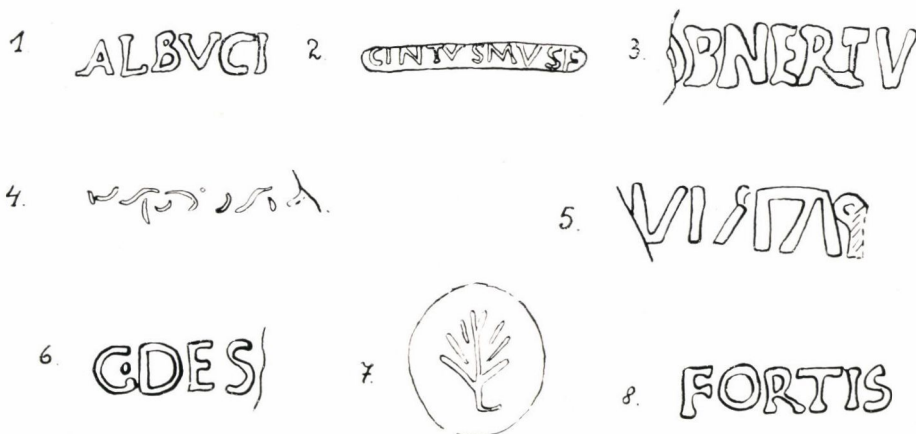
14. Kis töredék tojásfüzér maradvánnyal, mely alatt gyöngysor fut. A képmezőben egy kis gladiator alakja maradt meg (*Déch.* 615).

15. Drag. 30-as edény maradványa tojásfüzérrel. A képmezőben ornamentum töredéke van.

16. Kis töredék sphinx maradványával (*Déch.* 497), mely Paternus típusai közé tartozik.

17. Kis töredék a díszítést alul lezáró kettős levélfüzér maradványával.

18. Kis töredék vésett díszítéssel, mely a mostani üvegcsiszolásra emlékeztet. Ez a technika közkedvelt Lezouxban, innen vette át később a rheinzaberni fazekasság is.

29. kép.

Reliefdíszes edényeken és mécseseken szereplő mesterjelzések. (29. kép).

1. ALBVCII Drag. 37. alakú edényen szereplő bélyeg. Albucius lezouxi mester Traianus és az Antoninusok uralma alatt (*Index.*) V. ö. 1. t. 1.

2. CINTVSMVSF. Drag. 37. alakú tál peremalatti síma részén levő mesterjelzés. Lezouxi mester, kora mint az előbbié. V. ö. 2. t. 3.

3. [C]BNFRTV[S]. Drag. 30. alakú edény töredéke a díszítés közt Cobnertus jegyével. Lezouxi mester. Korát Oswald Vespasianus és Hadrianus uralmára teszi. V. ö. 2. t. 9.

4. *Criciro* retrográd kurzív mesterjegye, mely Drag. 37. alakú edény talp és díszítés közti síma részén olvasható. Lezouxi mester Traianus és Hadrianus korában. V. ö. 2. t. 15.

5. ...ИΓΑϞ. Retrográd mesterjelzés Drag. 37. alakú tálon. Paternus lezouxi mester Traianus és az Antoninusok uralma idején.

6. C•DES[SI] Egylángú firmamécses fenekén szereplő bélyeg töredéke. (D. Iványi, Die pannonischen Lampen. Dissertationes Pannonicae. Series 2. N° 2, 1935. Tafelband. Taf. 85, 58.)

7. Mécses alján lévő fenyőgallyszerű ornamentum. Ez egyetlen helyi készítésű darabunk. Az Aranyhegyi árok melletti temető egyik Hadrianus korából való égetett sírból már ismeretes. (V. ö. Iványi, T. 77, 8, 16.)

8. FORTIS. Firmamécses töredékén levő mesterjelzés. (Iványi, T. 87., 45.)

A fazekastelepeken talált hulladékanyagok adják meg az első kiindulási pontot egy-egy gyár működési idejének fixálásához. A híres bregenzi pincelelet zárt anyagán kívül (Jacobs, Sigillata Funde aus einem römischen Keller zu Bregenz. Jahrbuch für Altertumskunde 6, 1912.) a sírleletek terra sigillatái sem köthetők pontos időhöz, mert egy-egy díszes edény több évtizeden át is lehetett valamely család birtokában. A boltok anyaga állandóan felfrissült. Itt évtizedes eltolódások nem lehetnek a kormegállapításnál. Leletünket is egységes számlítmánynak kell tekinteni. A mesterek működési idejét az egyes kutatók a tudományos óvatosság figyelembevételével, csak több évtizedet átfogó időtartamban jelölik meg.

Cintusmus mester szerepét boltunk anyaga tisztázta. Kétes volt eddig Cobnertus tevékenysége is. Most leszögezhetjük, hogy Rheinzabernben való működése előtt lezouxi tartózkodása elvitathatatlan. Boltunk anyaga után kétségtelen, hogy Cobnertus azon időpont után mehetett Rheinzabernbe, mikor ez az aquincumi lerakat a tűzvész áldozata lett. A külföldi kutatások, valamint a leletstatisztikák időbeli megállapításai nyomán ez az aquincumi bolt Hadrianus uralma alatt égett le, a Kr. u. II. sz. 2—3. évtizedében.

Juhász Györgyi.

A CSENGERI REF. TEMPLOM KRIPTÁJÁNAK LELETEI.¹

II.

Szövetnemű a kriptában csak néhány aranycipke és paszománydarabka, egy aranycipkefőkötő részlete és egy szoknya aljának díszítése állt ellen az enyészetnek. A főkötőnek csak középrésze maradt meg épen: kerek, többszörösen fonott paszománykeretben hurkolt öltéssel varrott csipkecsillag ez (30. kép, 1.) aranyozott ezüst pillangókkal díszített, szerteágzó hálózattal. Sajnos e gondos paszománymunkának rendszerét kivenni már nem lehet. A főkötőtöredék szálai aranyozott ezüst fémszalagocskával burkolt selyemből valók. Hasonló technikával és hasonló anyagból készült két drb csipkecsillagot a főkötő összekuszált részével együtt Báthmonostoron ásott ki Henszlmann Imre XIV. századi tárgyakkal együtt (30 kép, 2.)² De Székesfehérvárott 1848-ban III. Béla királyunk neijének, antiochiai Annának († 1184) sírjában szintén kerültek elő hasonló mintájú, azonos módon készült csipkecsillagtöredékek (30. kép, 3.)³ Ennél úgy, mint a báthmonostori csipkeleletnél is megtaláljuk a többszörösen fonott lapos paszományt, mely a csillagokat valószínűleg keretezte (l. a csengeri főkötőtöredék csillagját). A báthmonostori csillag a legvékonyabb szálból, a csengeri a legvastagabból készült, ez utóbbi terjedelemre nézve is a legnagyobb, mintájára nézve pedig a legkevésbé tetszetős. Meglepő úgy az anyagnak, mint a technikának, sőt nagyjából a mintának is több századdal később való megisméltődése. E csipkecsillagok legrégebb csipkeemlékeink. A székesfehérvári a XII. század, a báthmonostori a XIV., a csengeri a XVI. század második felében, vagy esetleg a XVII. század elején keletkezett.

¹ Az I. részben a lelet legnagyobb részét kitevő ékszerekről volt szó, itt a II. részben a lelet egyéb tárgyát ismertetem, nevezetesen a ruházati maradványok, érmek, amuletek, szablyák és síremlékek töredékeit.

² M. N. Múz. Érem- és Régiségtárának szaporulati naplója 298/1871. sz.

³ Közlöny 1848, 191. sz. dec. 18. — Kubinyi-Vahot, Magy. orsz. és Erdély képekben. I. köt. 45. old. — Forster Gy., III. Béla magy. kir. emlékezete. 218. old.

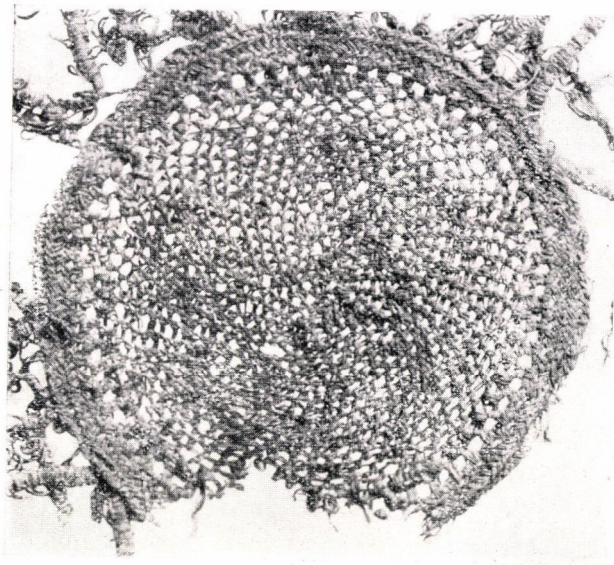
A szoknyadísz két párhuzamosan haladó ötujjnyi széles fekete bársonypánt arany sujtásdísszel borítva. A sujtás kisujjnyi széles hurkolt aranszálból készült, hatása annak idején igen pompás lehetett (30. kép, 4.). A szoknya maga fekete, arannyal átszótt, virágos brokát, sajnos, ennek csak foszlányai maradtak meg. Ilyen többszörös pánttal szegélyezett szoknya a XVI. század második felében, valamint a XVII. században úgy nálunk, mint a külföldön általánosan el volt terjedve, nálunk nemcsak a nyugati divat szerint készült ruhákon, hanem a magyar viseletnél is.¹ Előkelő hölgyeink mindkét divatnak hódoltak,² azt azonban ma már aligha lehetne megállapítani, hogy milyen alkalomból viseltek magyar és mikor nyugati szabású öltözetet.

A lelet ezüstérmeinek egy része annyira tönkrement, hogy már a kézbevételeknél szétmállott. Öt épen maradt érem, közül egy arany obulust anyaga mentett meg az enyészettől. (31. kép, 1.). Az obulus egyik oldalán kis Jézust karján tartó, koronás és glóriás ülő Szűz Mária van térden a lulig, holdsarló fölött ábrázolva. Két oldalán KB (Körmöcbánya) betűk, az érem szélén kiálló perem. A másik lapján is van pereme, de ezt beljebb egy pontsor is kíséri. Középen Magyarország, Dalmácia és Csehország egyesített címere, a szív pajzs a Habsburgok egypólyás címere. A címer két oldalán és fölötté egy-egy ötszirmú virág van. A felső virág nehezen vehető ki, mert itt hajdani tulajdonosa három helyen is megpróbálta az érmet kilyukasztani. A virág kiálló része miatt annak közepét sehoggy sem tudta eltalálni, de a próbálgatásoktól a virág eltorzult.³ Weszerle érmészeti tábláinak C. részében I. tábla 13. szám alatt, I. Ferdinánd (1526—1564) érmei között megtaláljuk ugyanezen aranyobulus rajzát, azzal a különbséggel, hogy az NB jelzése szerint nem körmöcbányai, hanem nagybányai veret, a címer fölött pedig virág helyett 1562 évszám, a két oldalvirág alatt és fölött egy-egy pont van. E típust megtaláljuk I. Ferdinándnál ezüstben is (II. tábl. 14, 15.

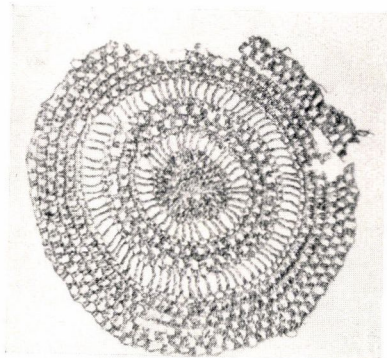
¹ Ilyen pántos szoknyát látunk pl. az 1576-ból származó, Kühn János beszercebányai ötvös által készített és Beszercebánya sz. kir. város által Radvánszky Györgynek második házassága alkalmából ajándékozott talpas ezüsterlegen ábrázolt két nőn (Arch. Ért. u. f. III., 1884. 81. old.), azonkívül Toppeltinus, Orig. et occ. trans. V. és VIII. tábl., — Braun és Hogenberg, Civ. orb. terrarum. VI. köt. 82. old. Kolozsvár látképénél, — U. o. 96. old. Varsó látképe mellett.

² Pl. Esterházy Pál herceg nejének, Orsolyának két fiatalkori arcképét ismerjük, az egyiket magyar, a másikon magyar díszruhába öltözött férje mellett nyugati viseletben van ábrázolva. (Bubics-Merényi, Herceg Esterházy Pál nádor. 65. és 107. old.)

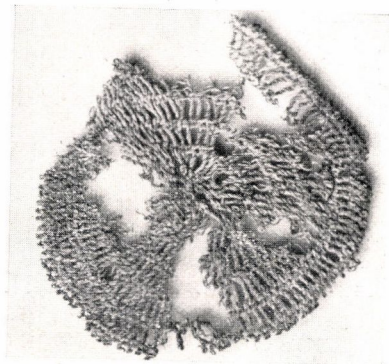
³ A lyuk azután pontosan a Sz. Mária feje fölé került, ez a tulsó oldalon a címer lábának jobb fele alá esik.

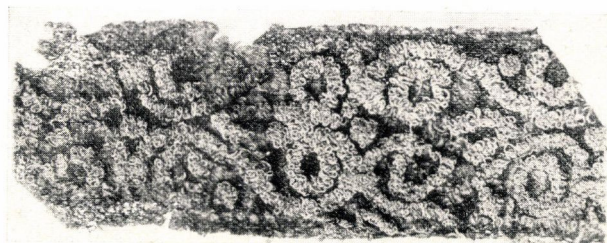
1.

2.

3.

4.

30. kép. Csipkecsillagok.

1. A csengeri (term. nagyság), 2. A báthmonostori ($\frac{2}{3}$ nagyság), 3. A székesfehérvári leletből ($\frac{2}{3}$ nagyság), 4. Szoknyaszegélydész a csengeri leletből ($\frac{1}{2}$ nagyság).

4*

sz.), de él tovább I. Miksa (II. tábl. 14. sz.), sőt Rudolf alatt is (V. tábl. 17. sz.), de csak ezüstben és a címer fölött minden esetben évszámmal ellátva. Tekintve, hogy a mi példányunkon nincs évszám, talán nem tévedünk, ha ezen obulust e nemben első kiadványnak tekintjük és I. Ferdinánd uralkodásának kezdetére helyezzük. Amikor az obulus a sírba került, mint amulet szerepelt, amit kilyukasztott volta mutat. Viselője valószínűleg katolikus vallású volt, különben a Szűz Máriás oldalt nem használta volna amulettjének előlapjául. Hogy a csengeri templom mikor lett reformátussá, azt pontosan megállapítani nem tudjuk, csak annyi bizonyos, hogy «1559-ben már tekintélyes prot. egyház, mert papja püspökké választott», mondja Kiss Kálmán, a csengeri ref. egyház történetének írója.¹ Így hát az obulusnak 1559 előtt kellett a kriptába kerülnie.

A második érem I. Miksa (1564—75) ezüst dénárja, sajnos, ezen egyoldalas éremnek majdnem egyharmada hiányzik, megmaradt része is törött. Közepén jobbra lépő kétfarkú oroszlán; csonka körirata két pontkör között a következő: MAX. REX. 73.», ezután OL betűk összefonódva, végre kis zárt korona (31. kép, 2.). A harmadik II. Mátyás (1608—19) ezüst dénárja, egyik oldalán a kis Jézust karján tartó Szűz Mária teljes, ülő alakja, lábainál a félholddal, körirata: PATRO. HUNGA. 161-, az évszám utolsó számjegye kivehetetlen, talán 8-as, a másik oldalon középen a magyar címer, két oldalán KB betűk, körirata: «MAT. D. G. RO. I. S. A. ETC. H. R.» (31. kép, 3.). Weszerle érmészeti táblái C. VII. tábla 13. számú ábrával teljesen megegyező, csak a címeres oldal köriratában van némi eltérés. A negyedik Rudolf 1579-es évszámmal ellátott ezüst dénárja (31. kép, 4.). Weszerle érm. tábl., C. V. 12. sz. Az ötödik Miksának 1573-as évszámmal ellátott ezüst dénárja (31. kép, 5.). Weszerle érm. tábl. C. III. tábl. 11. sz.

Ezen érmeken kívül van egy amulettnek használt, vagyis fölül kilyukasztott 2,5 × 2,5 cm nagyságú, hajdan aranyozott ezüst csegely is. Fenntartása igen rossz, felülete teljesen oxidált, rajza mégis kivehető. Egyik oldalán Krisztus feltámadása, alul 1555 évszám, másik oldalán, annak felső felében Isten Báránya, alatta hat sorban latin betűs szöveg: «CHRISTUS. IST. DAS. — LEMEL. GOTTES — DAS. DER. W — ELT. SINT. — TRENG — . T.». Ezen húsvéti érem (Osterpfennig) Körmöcbányán készült és Fueszl Kristóf éremmetsző munkája, egy ép példány a Magy. Történeti Múzeum Éremtárában is megvan. (31. kép, 6.)²

Egy másik amulett karikával ellátott, szélén palmettás díszű, aranyozott ezüstfoglatba erősített, a szemmel való verés ellen használt

¹ Kiss Kálmán, A szatmári ref. egyházmegye története. 411. old.

² Huszár L. és Prokopiusz B., Medaillen und Plakettenkunst in Ungarn. II. tábla 25. sz. és 58. old.

cápa fog (31. kép, 7.). Ilyen cápa fogamuletet magyarországi sírleletből csak egyet ismerünk, ez a pilini honfoglaláskori temetőből került elő,¹ ez egyúttal az egyetlen amulet, mely ősmagyar sírból származik.²

31. kép.

1—6. érmek, 7—8. amulettek, 9. lófog a csengeri leletből. (Term. nagys.).

¹ Hampel J., A honfoglalási kor hazai emlékei. 519. és 523. old. és Arch. Közl. 1873. IX. I. 22. old.

² Arch. Ért. 1893. XIII. 233. old., említve Magyar-Kossa Gyula, Magyar orvosi emlékek. III. köt. 449. old. — A pilini cápa fog foglalata ugyan vas, de szintén szögletes, karikával ellátott tok, a csengerinél egyszerűbb, széle síma. Hasonlókorú cápa fog-amuleteket oroszországi sírokban is ástak ki —. (Hampel id. műve 786. old.) A csengeri és pilini amulethez hasonló III. Endre királyunk nejének, Ágnesnek állítólagos esküvői díszruhájának maradványán is látható. Ágnes királyné özvegységét az engels-

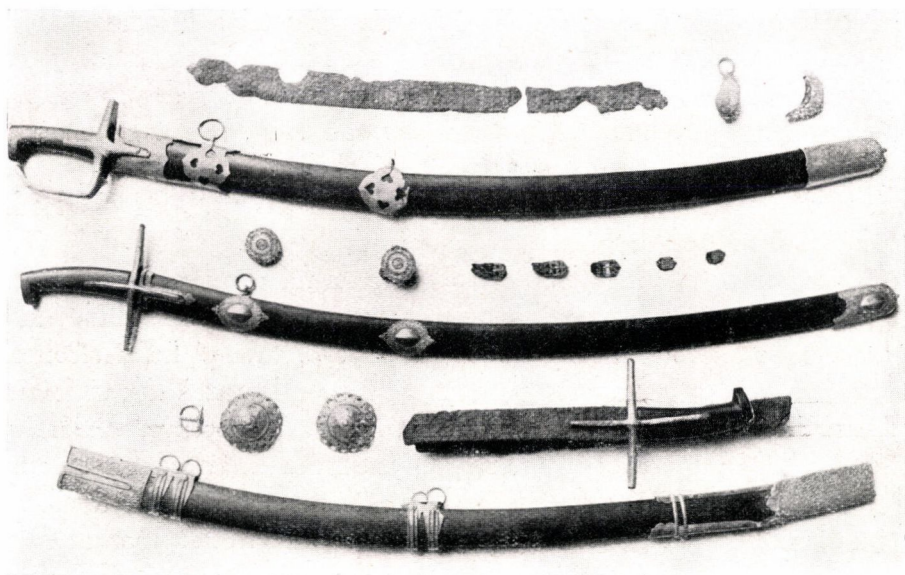
A csengeri kripta harmadik amulettje Krisztus kínszenvedéseinek eszközeit ábrázoló színezett rézmetszetű kis kép papíron, ellipsziszalakú rézkeretben, üveg alatt (31. kép, 8.). Tárgyánál fogva feltehető, hogy az arany obulussal együtt szintén még az 1559. év előtt került a kriptába.

Szablya három darab került elő, valamint egy negyediknek két kis töredéke; talán annak ott maradt hüvelyrészei, melyet a román fegyverrekviráláskor beszolgáltattak. Erre vall az a tény is, hogy mindjárt az I. sírbolt elején kerültek elő. Az egyik darab a szablya hüvelyének kisméretű saruja ezüsből, benne megvoltak még a hüvely fájának és feketeszínű bőrbevonatának maradványai. A másik a hüvely egy pántja karikával együtt (32. kép, 1.). A második szablyának fémrészei csaknem hiány nélkül maradtak meg (32. kép, 2.). Keresztvasa elég vastag, elől enyhe sarokban megtörve mint kézvédő emelkedik fel egészen a markolatgombig, de azzal nem nőtt össze. Anyaga vastag ezüstlemezzel borított vas, a hüvely veretei ezüsből valók. A farészek töredékei és a fekete bőrbevonat kis darabjai itt is csak a veretek alatt maradtak meg.¹ Elrozsdásodott pengéjének két darabra törött nagy része megvan. A harmadik szablyának keresztvasa és tuskéi az előbbiéknél karcsúbbak és hosszabbak (32. kép, 3.) Anyaga aranyozott ezüsttel bevont vas, a hüvely veretei aranyozott ezüsből készültek, renaissance díszítésük öntött és vésett munka. Sarujának díszje a pántokéval megegyező, alul legömbölyített és koptatógombbal van ellátva, hátsó, sima felén szerényen meghúzódó apró, bevéssett E P névkezdőbetűk. Két darab aranyozott ezüsből készült köralakú boglár az előbbi veretekkel rokon díszítéssel, a szíjak maradványaival, három darab díszes szíjcsat és három sima aranyozott ezüst bujtató a szablya szíjazatának fémrészeit alkották. A negyedik szablya a III., még nem bolygatott sírboltból került elő (32. kép, 4.), ennek fémrészei szintén hiány nélkül maradtak meg. Aranyozott ezüsttel borított keresztvasa valamivel hosszabb, mint az előbbié, tuskéi úgyszintén, megjegyzendő, hogy

bergi (Schweiz) kolostorban töltötte, hátrahagyott kincseit, többek között e ruháját is később a sarneni kolostorba vitték át, hol a kis Jézus szobrának készítették belőle ruhát. Ezen cápafog-amulet nem tartozik a vörös bársony kelmét díszítő domborműves díszű, aranyozott ezüst lemezek közé, az később kerülhetett a kis Jézus szobrának ruhájára. (Durrer Róbert, Die Kunstdenkmäler des Kantons Unterwalden 670, 674. old., XXX. tábla.)

¹ A . . . képen látható szablyákon csak a fémrészek eredetiek, a többi az elpusztultak mintájára készült fából.

a felfelé álló tüskék végei rozettás fejű szegeccsel voltak a markolathoz erősítve. A markolat ezüst kupakját bevéselt címer díszíti. (33. kép.) A címerkép három szétálló nyilat tartó kéz hajlított karral, a középső nyíl hegyével felfelé, mellette elszórtan megtaláljuk a szablya készítésének évét is, az 1575-ös évszámot igen kopott állapotban, az utolsó szám már alig vehető ki. A címerkép alatt I o V és távolabb V o betű van beütve. A hüvely veretei aranyozott ezüsből készültek. A hüvelynyílás keretelésének és sarujának külső felülete öntött és cizelált renaissance

32. kép.

1. Szablya hüvelyének veretei, 2—4. Szablyák és szíjzatuknak veretei a csengeri leletből.

díszítménnyel borított. Két darab ezüstboglár és egy szíjcsat tartozéka még a szablyának, illetve a szablya szíjzatának; ezek túlegyszerű kivitelük miatt nem is illenek nagyon hozzá. A Magy. Történeti Múzeum Történeti Osztályának XVI. századi szablyái között több olyan példányt találunk, mely egyes részleteiben megegyezik e legutóbbival, mely tulajdonképpen a bécsi Kunsthist. Museumban lévő 1540 tájára datált Zrinyi Miklós szablyájának típusából fejlődött ki.¹ Ennek keresztvasa hosszabb, két végén egy-egy gombban végződik, markolatfeje még

¹ Boenheim Wendelin, Waffenkunde, 312. old és Nemes-Nagy, A magy. viseletek tört. 56. tábl. 6. ábr., Szendrei J., Magyar hadtört. emlékek 244. old.

nem nyúlik előre, de hüvelyének szerkezete mindenben megegyező. A markolat átalakulása csak a XVI. század közepe után ment végbe, teljesen kifejlődött alakját Jost Ammannak Miksa császár 1570-i nürnbergi bevonulását ábrázoló vízfestményén a magyar főúr és csatlósának oldalán látjuk.¹ A mi szablyánkhoz felépítésben teljesen megegyezőt a grázi fegyvertárban találunk.² A 4. számú szablya után korban a 3. számú következik, itt a fejlődést a saru legömbölyödése és a pántok szimpla volta mutatja. A 2. számú a három közül a legújabb típus képviseli, ennél az előbb felsoroltakon kívül különösen a hátul megrövidült, elől kézvédővasba átmenő keresztvas jelzi a haladást.

Mint említettük, a negyedik szablya a III., még nem bolygatott kriptarészben volt. E harmadik sír közvetlen a szentély előtt, pontosan a templom tengelyében, tehát a legelőkelőbb helyen van. Boltozata a fej táján be volt szakadva és színig törmelékkel megtöltve. A téglá, kő- és habarcstörmelék alatti hullaföldrétegben a csontvázról, tárgyi leletektől is alátámasztva meg lehetett állapítani, hogy egy férfi sírja volt. Lábbal a hajó felé, annak jobb szára mellett a fal mentén feküdt szablyájának hüvelye, illetve annak már csak aranyozott ezüst veretei. Maga a szablya kettétöröppen, használhatatlanná téve, mint a kelta sírokban lévő és visszahajtvá, ugyanolyan helyzetben, mint az a képen is látható (32. kép, 4.), a hüvely és a lábszár közé volt helyezve.³ Valószínű hogy a többi csengeri szablya is ugyanilyen módon megcsonkítva került holt gazdája mellé, hisz a 32. kép, 2. számúnak előbb említetten kívül egyedül megmaradt pengéje szintén két darabra töröppen maradt meg. A szablya fölött, illetve a hüvely mellett a megfelelő helyen szíjzatának két ezüst boglárja és egy drb. ezüst szíjcsat feküdt. A mell táján egy

¹ Nemes—Nagy, A magy. viseletek tört. XXI. tábl. 2. és 3. ábr.

² Das Landes-Zeughaus in Graz. 77. old., XXIV. tábl. 8. ábr. Ennél még a keresztvas tuskéit a markolathoz rögzítő csillagos fejű szegecs is megvan, különben ezt az aprólékosságot a Magy. Történelmi Múzeum Történelmi Osztályának több hasonló darabján is megtaláljuk.

³ E szokásról, vagyis a kardnak a temetés alkalmával történt eltöréséről báró Apor Péter nyújt felvilágosítást, amidőn a régi erdélyiek temetéséről többek közt azt írja, hogy: «egy jámbor lovat öltöztek fel földig tiszta fekete bakacsinban, annak csak az szeme látszott ki», arra páncélba öltöztetett, lezárt sisakos egyént ültettek, «kezében fekete hosszú nyelvű zászló, kard s buzogány volt», így vett részt a temetési menetben. A holttestet «mikor osztán a sírban betették, az páncélban lévőből elvették az fekete zászlót és kardot, azokat esszerontották, és az sírban a koporsó mellé betették». Br. Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*. — Mon. Hung. Hist. Script. XI. 407. és 410. old.

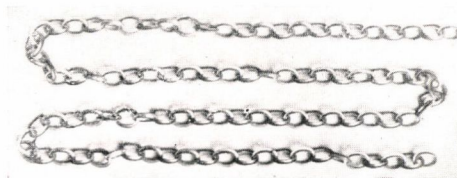
kék és fehér zománcos kis aranyboglár hevert, melyet eredetileg négy drb. kis igazgyöngyszem díszített, alján V R betűs mesterjegy.¹ A gyomor illetve a has táján hosszában 181 cm hosszú, nyitott aranylánc feküdt, típusa szerint ú. n. horgonylánc, tojásdad alakú szemeknek külső oldalain 2—2 rovátkával vannak tagolva, ezáltal háromélűek (34. kép, 1.). Azonos szemű, de valamivel rövidebb aranylánca gr. Hunyady Ferencné Lónyay Márta grófnőnek van, az egyes szemek csak annyiban

térnek el az előbbeni láncétól, hogy éleik recések, ennél fogva hatásuk valamivel gazdagabb. Azonos szemekkel a Magy. Tört. Múzeum Tört. Oszt.-ban több aranyláncon is találkozunk,

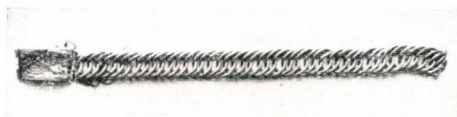

33. kép.

A 32. kép 4. szablya markolatának kupakja
(2-szeres nagyítás).

1.

2.

34. kép.

1. Aranylánc a csengeri leletből, 2. Arany karperec,
Berlin ($\frac{1}{2}$ nagyság).

ezeknél azonban e szemek csak mint egyszerű összekötők szerepelnek az egyes művésziesen kiképzett, áttört renaissance-díszű tagok között. Legnevezetesebb ezek között egy kék és fehér zománccal díszített tagokból álló láncdarab, ez ugyanis Bakócz Tamás érsek esztergomi sírjából származik.² A csengeri lánc ezek mellett igen egyszerű, csupán mint sírba helyezett nagyobb anyagi érték meglepő. A két kéz tövének helyén a már az I. részben leírt két darab aranylánckarperec feküdt.³

¹ I. rész, 80. kép 10.

² Pulszky—Radisich—Molinier, Chefs-d'oeuvre d'orfèvrerie. 152. old.

³ I. rész, 79. kép, 18.

Legújabb értesülésem szerint a berlini Schloss Monbijou-ban, a Hohenzollern Museum-ban őrzik Albrecht Frigyes brandenburgi örgrófnak (1582—1600) koporsójában lelt ékszereit, aranyból készült nyakláncokat, zománcos boglárokat és egy drb lánckarperecet.¹ A zománcos boglárok feltűnően hasonlítanak a csengeri kriptában leletekhez, a lánckarperec pedig teljesen azonos a csengeriekkel, csak téglalapalakú zárjának vésett rajza tér el azokétól, stílusban azonban az is egyezik (34. kép, 2.).

A boglárokon nincs bélyeg, de a karperec csatjának hátán szabályos hatszögszerű idomban korona alatt két, egymással szemben álló nyomtatott R betű-féle. Ime egy második, egész biztosan megállapított, ugyanazon korból való férfisír, melyben ugyancsak lánckarperec fordult elő. Dacára annak, hogy írott adatunk vagy ábrázolásunk nincs róla, megállapíthatjuk, hogy az ilyen lánckarperecet férfiak is viselték ebben az időben.

A berlini és csengeri ékszereknek feltűnő hasonlatosságán ne csodálkozzunk, mesterlegényeink csak úgy, mint más országok fiatalsága a külföldön vándorolt és e vándorlás alatt szerzett tapasztalataikat azután otthon letelepedve használták fel. Viszont nemcsak tanulni jártak a külföldre, hanem dolgozni is. Esetleg nagyobb megrendeléseket is kaptak, sőt, mint Sommer Mihály (sz. 1579, † 1659) brassói ötvösről tudjuk, a legelőkelőbb alkalmazást is. Sommer éppen a berlini és csengeri ékszerek keletkezésének ideje utáni években IX. Károly svéd királynak és még talán II. Gusztáv Adolfnak (1611—1632) volt négy esztendeig udvari ötvöse.² A mesterlegények vándorlása különösen olyan országok között állott fenn, melyek között szorosabb politikai, lelki vagy egyéb kapcsolat volt. Az erdélyi szász iparosság és a németiség, illetve a protestáns államok között az érintkezés ezen időben egészen természetes. Mindenképpen feltűnő a karperec hitelesítő bélyege, a korona alatti két betű, az elgondolásban teljesen megegyezik a XVII. századi brassói ezüst hitelesítő bélyegekkkel.³ Nincs kizárva, hogy esetleg valamelyik vándorló brassói ötvösünk munkája, illetve bélyege.

A negyedik szablya markolatkupakján lévő bevéssett címert már fönnebb leírtam. (34. kép.) A három nyilat tartó kar több magyar család címerében szerepel egyéb jelvényvel kapcsolatban, de egyedül is, ez utóbbiak a Kenéz, Heős, Lázay, Ereős, Márki,

¹ Kalmár János kollegám szíves közlése.

² Ballagi Aladár, Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve. Arch. Ért. u. f. III. k. 215. o.

³ Gyárfás Tihamér, A brassai ötvösség története, 316—325. old.

Nyilas, Sánkfalvi és Serédy családok címerei, ámde ezek névkezdőbetűit a címerünkön beütött I o V és V o betűkkel összhangba hozni lehetetlen. Egyedül a Vitálisfalvi Vitális-család címere és névkezdőbetűje egyeznék meg,¹ viszont eme kimondottan északmagyarországi (Liptó m.) család és Csenger urai között az összeköttetést nem találjuk. Tudjuk, hogy Csenger már 1414-ben a hatalmas Káta-nemzetségből származó Csáholymonostori Csáholyi-család birtoka, mely később fiágon kihalt. 1547-ben a Csáholyi leányokat fiúsították, Csenger Csáholyi Imre leányának, Annának, férjének, Briberi Melith Györgynek és utódaiknak lett birtoka. Ám a XVI. század második felében mások is kaptak benne részbirtokot, így 1565-ben Wespzrémi Szabó Bálint, 1577-ben Zudrói Beszprémy (Veszprémy) Bálint,² ez utóbbiaknál a kor és a névkezdőbetű esetleg összeegyeztethető lenne, viszont címereik teljesen eltérnek a kupakon levőtől. Mivel a címer teljesen azonos a Göröcsöni Serédy-család címerével,³ és mivel e család közeli rokonsága kimutatható a Csáholyi leszármazottakéval,⁴ ennél fogva az csakis a Serédy-család címere lehet és fel kell tennünk, hogy az I V V betűk utólagosan kerültek alája. E feltevés mellett szól az a tény is, hogy míg a címet és a körülötte lévő díszítést gondosan megtervezték és vésték, e betűket a címer üresen maradt tereibe rendetlenül és durván ütötték be. Természetesen e betűk rejtélyét megoldani nem sikerült, esetleg nem is név, hanem valami jelmondat kezdőbetűi.

Említettem már, hogy a kripta III. helyisége színgig volt törmelékkel, a téglá- és habarcsdarabok között síremlékek apró darabokra törött részei is heverték. E töredékek túlnyomó részben bevéselt feliratos és domborműves díszítéssel ellátott kődarabok és mint a rajtuk látható nyomok mutatják, tűzvész alkalmával repedhettek szét, kegyeletből pedig, vagy talán, mert éppen kéznél voltak, mint töltő anyagot szórták a beszakadt boltozatú üregbe, de a köveknek nagyobbára csak az írással és díszítéssel borított részét. Az apróra törött kődaraboknak nagy fáradsággal és sok próbálgatással való összeillesztgetése után két sírkőről sikerült megállapítani tulajdonosának nevét és elhalálozásának évét. A többi két, esetleg még több emlékműből oly csekély és annyira töredékes darabok maradtak, hogy azok feliratából még egy-egy szót sem lehetett összeállítani.

Az egyik síremlék okvetlen sírláda (tumba) alakú lehetett, melynek fedőlappján 12 cm széles szegély kétsoros, bevéselt betűs, latinnyelvű írással futott körül, közepén pedig domborműves címer lehetett. Hogy sírláda alakúnak kellett lennie, azt a kőlap szegélyének az

¹ Daróczy Zoltán szíves közlése.

² Szirmay Antal, Szathmár vármegye. II. köt. 131. old.

³ A Serédy-család címere eredetileg a Káta-nemzetség, melyből a Csáholyiak is származtak, hatküllős kerekével teljesen megegyezett, lehetséges, hogy a szétálló három nyíl a hatküllős kerékből alakult át a XVI. század derekán. — Siebmacher, Wappenbuch, Ungar. Adel. 576. old. Erd. 96. old.

⁴ Petri Mór, Szilágy vármegye monográfiája. 5. köt. 18. old.

írás alá nyúló tagozatából látjuk, e kidolgozás azt mutatja, hogy sem padlóba, semfalba nem eresztették, hanem nálánál kisebb méretű talapzatra, vagyis kőládára helyezték. E sírláda vaskos, kétoldalt tagozott sarkaiból a fedőlappal azonos kőből való néhány töredék meg is maradt. A felirattól csak ennyit tudtunk összeállítani: GEORGIO — BRIBER SA — C DOLORIBUS AN., ez utóbbi alatt levő sorban pedig CHRTO MDLXXV.ME (35. kép, 1.) tehát ez kétségkívül a Zrinyiekkal közös

1.

2.

35. kép.

1. Melith György síremlékének és 2. a Melith-család címerének töredékei a csengeri leletből.

Subich nemből származó Briberi Melith-család egyik György nevű tagjának, síremléke volt. Az elhalálzási évszám után ítélve pedig az csak Csáholyi Imre leányának, Annának férje lehetett, e tény egyúttal azt is igazolja, hogy Melith György, kit 1580-ban az írások még említenek,¹ tulajdonképpen akkor már nem volt az élők sorában. A Melith-családnak a sírlappal azonos kőből készült címerének töredékei is ott voltak a törmelék között.²

¹ Nagy Iván, Magyarország családai. 7. kötet. 141. old.

² A Melithek régi címere a fél sasszárny volt, ezt 1580-ban Rudolf király a férfiágon kihalt Káta-nemzetségből származó Csáholy-monostori Csáholyi-család kocsikereket ábrázoló címerképé-

36. kép.

Prépostvári István síremlékének töredékei a csengeri leletből.

A címerből csak két angyalfej, négy szárny, a kerék darabja az angyal kezével van meg, azonkívül részletek a címer növényi módon stilizált takarójából és a keretdíszeiből (35. kép, 2.) A szárnytöredékek közül az egyik teljesen eltérő alakú és kivitelű, magasabb dombormű, melyen a tollak kevésbé tagoltak, ezzel szemben azok szárai kiemelkedők. Erősen égett felülete a kerék töredékével egyenlő színű, esetleg e két drb egy másik Melith-sírkőről való, de ha a kerék nem is, a szárny technikai kivitelénél fogva okvetlenül.

A másik síremlék kb. 87×200 cm nagyságú sírtábla volt. Ebből csak a szélén körülfutó 10 cm széles perem felső rétegének apróra törött darabjai maradtak meg, azonkívül a kereten belüli lapjának feliratos darabjai és egy címertöredék, mely valószínűleg a tábla közepén foglalt helyet (36. kép.) A címerpajzs szélessége 36 cm. A tábla szélén látható mérszréteg arra vall, hogy az vagy falba, vagy padlóba volt beépítve. A keretnek csak három oldalát lehetett nagyobbbrészt összeállítani, szövege a következő: MAGNIFICI DN (i) (d) NI S (te) P HANI PRAEPOSTVÁRI QUI OBIIT SVAVITER IN DNO SALUTIS 1602 DIE ME — innen hiányzik a folytatás, mely az elhalálozás hónapja és napja után talán ilyképpen folytatódhatott sepultura, fieri curavit, vagy posuit . . . (so) ROR SAR (a) PRAEPOSTVÁRI SPECTABILIS itt a bekezdés második sorában folytatódik, AC MAGNIFICI D (ni) DNI FRANCISC (i) ALAGHII CONSORS ET C. HOC VEXILLO AC MONUM . . . A keretelésen belüli sík lap néhány megmaradt darabján értelmetlen szófoszlányok közt egy sor kivehető, ez a következő: ERAM IUVENIS CLARO. A fönnebb idézett szövegben kétszer is előforduló név után most már, amennyire a töredékek megengedték, részben össze lehetett állítani a sírlappal azonos kőből faragott, tehát ahhoz tartozó Lokácsi Prépostvári család domborművű címerét is. A címer felül jobbról csillag, balról holdsarlótól kísért leveles koronából kinövő, balról karddal átszúrt nyakú paripa.¹ Csonkán ugyan, de megvan az egész címer, csak a sisak,

vel egyesíti és kiegészíti (Turul III. 143. old.). Az új Melith-címer képe hosszú ruhába öltözött koronás álló angyal, jobb kezében korona, melyből sasszárny emelkedik ki, a korona alatt csillag és hold, balkezevel kocsikerékre (Csáholyi-címer) támaszkodik, a sisakdíz u. ez két sasszárny között. A töredékeken már ezen új Melith-címer látható, tehát az már 1580 után készült. Lehetséges, hogy ezen új címer nem is tartozik az 1575-ben elhalt Melith György síremlékéhez, csak kőanyaga egyezik meg azzal teljesen.

¹ Siebmacher, Wappenbuch des Adels von Ung., II. köt. 374. old.

a címerképpel azonos sisakdísz és a takaró hiányzik teljesen. A feliratból a legfontosabbat megtudtuk, a halott vezetéknevét, halálózásának idejét, az 1602. évet, végre a vezetéknev előtt álló S..PHANI szó-töredéket az egyetlen módon STEPHANI-nak kiegészítve, megkaptuk az illető keresztnévét.

A latin nyelvű sírfeliratoknál a név vagy nominativusban van, (pl. ILL.DNS. GEORGIUS DRUGET OBYT AO 1620 — Arch. Ért. X. 261. old.) vagy genitivusban, mint ahogy a Prépostvári Istvánén is van, (pl. SEPULTURA DOMINI DOM: NICOLAI OLAHI ANN. DO. 1568 — Arch. Ért. X. 259. old.) vagy dativusban, mint a Melith György síremlékén, (pl. MAGNIFICO DONO COMITI STEPHANO DE BATHOR ANNO 1605 GABRIEL BATHORI POSUIT a nyirbátori ref. templomban álló tumbán.) Prépostvári István anyai ágon Csáholyi leszármazott volt, nagyanyja Csáholyi Anna, Csáholyi II. Péternek leánya, anyja Tardy Dorottya, Csáholyi Anna első férjétől, Tardy Mátyástól származó gyermeke, apja Prépostvári I. Bálint,¹ e révén fivérével együtt 1569-ben részjóságot kapott a fiúsított Csáholyi-leányok birtokán.² Fivérét, II. Bálintot, ki 1597-ben halt meg, neje, Csáky Anna, a bélteki templomban temettette el és sírjára nagy, latin szöveges síremléket tettetett.³ Istvánról csak annyit tudunk, hogy 1584-ben még életben volt, hogy magtalanul halt meg,⁴ és a jelen síremlékről pedig, hogy mint Csáholyi-leszármazottat a csengeri ref. templom kriptájában temették el.

De megtaláltuk a feliraton a sírkő felállítójának, a halott nővérének, Bekényi Alaghi Ferencné sz. Prépostvári Sára nevét is, ő ugyanúgy, mint fivére István, szintén részbirtokos volt a Csáholyi Anna után maradt vagyonban,⁵ neve még 1607-ben is szerepel férjével együtt.⁶ A síremléken előforduló új névvel, a Bekényi Alaghival kapcsolatban visszatérhetünk a templom közepén elhelyezett bolygatatlan sírhoz, melyben a Serédy címeres kard volt. Tudjuk, hogy Alaghi Gáspár neje Serédy Veron volt,⁷ és hogy ez utóbbi család jószágait az Alaghiak örökölték,⁸ mivel Alaghi Ferencné sz. Prépostvári Sára révén Prépostvári István közeli rokonságban volt az Alaghiakkal, ennél fogva nincs ki-

¹ Csáholyi II. Péter leánya Anna, kinek első férje Tardy Mátyás, második Sulyok Ferenc volt, Csáholyi Imre ugyancsak Anna nevű leányának, Melith Györgynének harmadfokú unokatestvére volt, mint ezt a gr. Zichy-levéltár f. 10. 236. sz. alatti leszármazási táblán megállapítható.

² Szirmay, Szatmár vm., II. köt. 317. old.

³ Szirmay, Szatmár vm., II. köt. 159. old.

⁴ Nagy Iván, Magyarország családai. 9. köt. 478. old.

⁵ Petri Mór, Szilágy vármegye monográfiája. 5. köt. 18. old., 2 jegyz. Leleszi Prot. 44. fol. 12., 1598.

⁶ U. ott 3. jegyz., Gr. Kuun. Géza marosnémeti levéltára.

⁷ Nagy Iván, Magyarország családai. I. köt. 13. old.

⁸ Turul, II. 1884. 9. old.

zárva, hogy ő kaphatta a kardot esetleg sógorától, Alaghi Ferenctől, és hogy e sír az övé lehetett, ki legénysorban halt el. E mellett szól az a tény is, hogy a sírkőlap töredékei ezen beszakadt sírból kerültek elő és hogy ezen síremléknek aránylag sok darabja maradt meg, mert a helyszínen takarították be, míg a többinek csak igen csekély töredéke mellesleg keveredhetett oda.

A harmadik síremlékből 19 cm vastag, oldalt tagolt, felül keretelt sírkőlap sarkát lehetett csak összeállítani, a keretelésen belül néhány betűvel. A vaskos, oldalain is kidolgozott kőlapnak szintén sírláda fedőnek kellett lennie. A negyedik sírkő esetleg a Melith-sírládához tartozott, erre vall a kő színének azonossága és a betűk hasonló alakja. Tulajdonképpen egy kőlap 12 cm széles szegélyének darabjai, melyen a betűk alig kivehetők, azokból pedig egyes szavakat összeállítani lehetetlenség. Az idáig felsorolt töredékek kőzetanyaga azonos horzsa-köves tufa, a negyedik, esetleg ötödik sírkőé, melynek szélén egy soros felirat volt, lapjának írásából néhány betű szintén megmaradt, mészkö.¹

Úgy a Melith-, mint a Prépostvári-kőlap művészi megoldása a kiemelt kereten kétsoros írással, középen a lapos domborműví címerrel, azonos lehetett. E két sírlappal elgondolásban, arányaiban meg egyezőt a Csengerhez közel fekvő Nyírbátoron a ref. templomban az 1605-ben elhalt Báthory István sírládjában találunk. Úgy a két helységnek, Nyírbátor és Csengernek, mint síremlékeik keletkezési idejének közelsége megmagyarázza azok hasonlóságát, ha hozzávesszük a kőanyagnak, legalábbis a külső látszatra való egyezését, azonkívül a munka kivitelét, a betűk alakját, sőt nagyjából a domborművek faragását is, megállapíthatjuk, hogy azokat esetleg egyazon műhelyből kikerült munkások készítették. Kivitelük korántsem a legfinomabb, a nyírbátori ref. templom csodálatos finomságú renaissance-stílusú hármás fülkéjének és szentségházának sem kompozíciójával, sem faragásával össze nem mérhetők, utóbbiak művészi alkotások, ezek csak egyszerű iparosmunkák, mesterük gyöngesége különösen a figurális, nevezetesen az angyalfejek megmintázásánál ütközik ki legfeltűnőbbben.

A lelet érdekes darabja egy lófog, közelebről egy ló alsó metszőfoga (31. kép, 9.). Kevéssel a csengeri kutatás előtt Garády Sándor, a Hidegkúti-út 48. szám alatti telken folytatott ásatással kapcsolatban

¹ Dr. Liffa Aurél műegytemi ny. rk. tanár megállapítása.

említette, hogy a gótikus kápolna romjait feltárva, a csontvázak lábainál 1—1 lófogat talált. A csengeri kriptában a többszörös dülások következtében nem lehetett megállapítani, hogy a hulla mellett miként helyezték el a fogat, az azonban, hogy a kriptából került elő, vagyis e ténynek megisméltődése ama feltevést látszik támogatni, hogy az ősi pogány szokás, a lóáldozat, illetve a lóval való temetkezés ilyen csökevényes, mondhatni szimbolikus alakban a késő keresztény korban még mindig élt. Utóbb ugyan kiderült, hogy a Garády ásatásaiból származó fogak nem mind lófogak, lehet azonban, hogy azok esetleg lófogak pótlására szolgáltak már. Hogy a lóáldozat a keresztény temetésnél is sokáig szokásban maradt, erre a Párisban a XII. század végén elhalt Bethlen nevű főiskolai hallgatónak esete is bizonyíték, kinek emlékére szülei fehér lovat ajánlottak fel az egyháznak, hogy azt szolgálja,¹ azonkívül Belrich comes 1220-ban kelt végrendeletének azon pontja, mely szerint egy kun lovat hagyott a lelke üdvösségéért mondandó misékre.²

Legújabbán Horváth A. János tanár a Szob melletti Bészob nevű Árpádkori templomrom környékén bolygatott sírban talált lófogat, azonkívül a helyőrségi templom kriptájában az oltár alatti elfalazott részben gyermek csontváz mellett, minden egyéb melléklet nélkül került elő ismét lófog, Szigetcsép mellett pedig egy leletei után XV. századi temetőben az egyik csontváz lábainál ló lábszárcsontjai. Mindhárom esetben lóhoz értő, érdeklődésem okát nem ismerő, nem érdekelt, szavahihető egyének nyilatkozatáról van szó. Mindenesetre a jövőbeli ásatások vethetnek majd teljes fényt e kérdésre, amidőn esetleg azt is meg lehet majd állapítani, mely vidéken, mily alakban és meddig élt e szokás. Valószínűleg a kriptában lelt pénzek is mint ősi pogány szokás emlékei kerültek oda, erre példát a Nyugaton is találunk. A trieri bazilikának 1850-es években történt építkezésénél lelt XV. századi kőkoporsókban a régi görög szokásnak megfelelően a koponyák szájüregében ezüstpénzeket találtak.³ Horváth A. János tanár a bészobi XI. századi temető felásásánál tapasztalta, hogy az érmek a koponyák alatt, vagy mellett voltak, legújabbán pedig Kunbajáról, odaváló sírleletből került a múzeumba Kálmán király pénze, melyet a csontváz nyaka táján leltek, ezek eredetileg szintén a szájüregben

¹ Lukinich Imre, A gróf bethleni Bethlen-család története. 3. old.

² Palatinus József, Vasvármegyei nemesi családok története. 63. old.

³ Schindler Bruno, Der Aberglauben des Mittelalters, 145. old.

lehettek. E szokás emlékét különben nálunk a népnél, egyes vidékeken, még a XIX. század első felében is megtaláljuk.¹

Dacára annak, hogy a síremlékek töredékeiből csak három nevet tudtunk megállapítani, már ez is elég bizonyíték arra, amit Csenger történetéből már előre lehetett sejteni, hogy a kriptá a földesúr, a templom kegyura és családjának, vagyis a Csáholyiak leszármazottainak, illetve rokonainak szolgált temetkező helyül. Ezt Daróczy Zoltán kiváló családtörténésznek a gr. Zichy-család levéltárában lelt adatai is megerősítik, melyek a Melith-család néhány tagjának temetéséről szólnak. Ezek szerint 1605-ben M. Pált, M. György és Csáholyi Anna fiát, 1610-ben M. Pált, az előbbi kiskorú fiát, 1614-ben M. Borbálát, egészen kis korában, 1666-ban pedig M. Krisztinát, M. Péter és Kapy Klára leányát temették el a csengeri ref. templom kriptájában. A tárgyalás folyamán láttuk, hogy a csengeri kriptá ékszereinek és egyéb tárgyainak keletkezése csaknem kivétel nélkül a XVI. század második felére és kis részben a XVII. század elejére esik. Bár a kriptát többszörösen bolygatták, és ennek kapcsán kifosztották, s így leleteink hiányos volta mellett a tárgyak összetartozásáról, egymásra való vonatkozásáról nem tudunk felvilágosítást adni, mindazonáltal a tárgyak művelődéstörténetünk előbb említett korszakának értékes adatai.

Höllrigl József.

¹ Csaplovics János, *Gemälde von Ungarn*, (1829.) 2. köt. 307. oldalán említi, hogy a turócmegyei németeknél Briesztén, Hadvigán és Jaszenován még mai napság is a Styx hajósa Charon részére pénzt tesznek a halott mellé.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

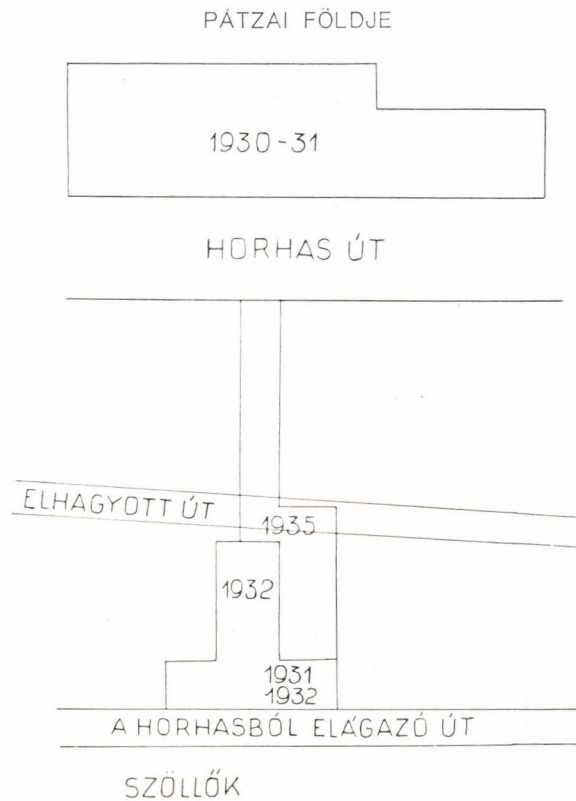
A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM GRÓF VIGYÁZÓ-ÁSATÁSAI.

Ásatások

Ságvárott 1932 és 1935-ben.

1932-ben a kutatást az 1931-es ásatási jelentés által említett helyen (AÉ 1931,

A mai felszíntől 2·90 m mélységben szét-szórt tűzkövek és feltört állati csontok jelezték a kultúrréteg kezdetét, amely szórványos leleteket szolgáltatva, 3·80 m mélységig húzódott. 3 m mélységben egy össze-

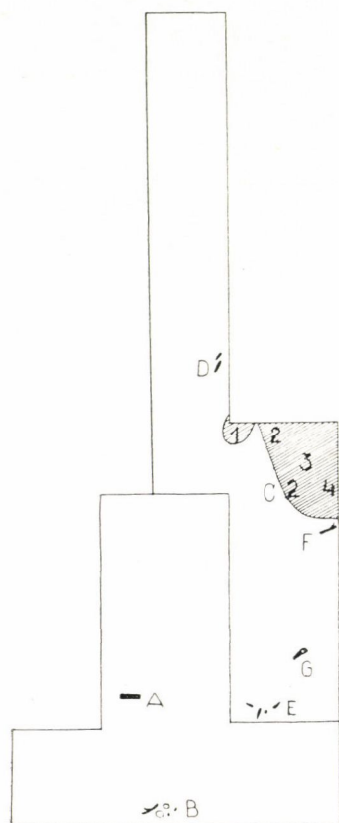

37. kép.

242. o.) folytattuk. (37. kép.) A feltárt terület nem bizonyult olyan gazdagnak, mint az eddigi. Tűzhely nem került elő.

égett fadarab került elő (50 cm hosszú, 15 cm széles, 5 cm vastag. 38. kép A). Ugyanazon mélységben egymás mellett

egy nagy ütőkő, agyagrög, néhány szilánk és egy rénszarvasagancs feküdt. (38. kép. B.) A felszíntől kb. 50 cm-re az ásátás melletti útvágásban egyes helyeken igen gyenge kultúrréteget észleltem, amely

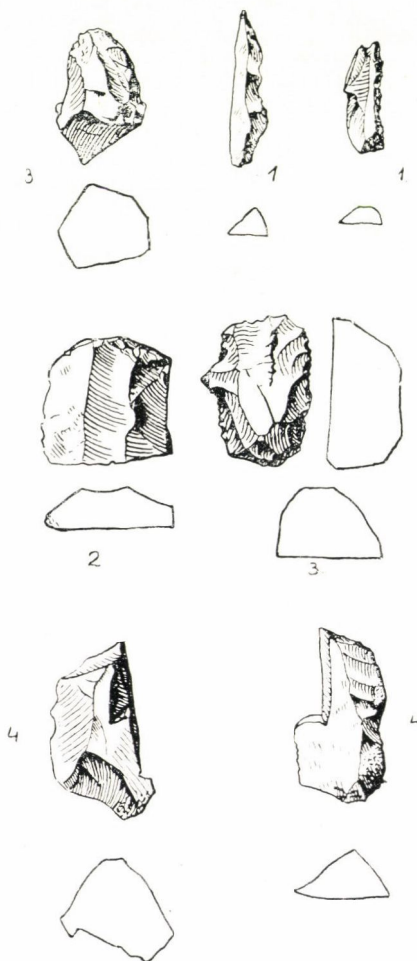

38. kép.

A számok a hulladékhalom lejtését mutatják.

faszén és apró csontdarabkákból állott. Az ásátás által feltárt részen ezt a réteget nem találtam meg. Az ásátás folyamán előkerült feltört csontanyag és a kőeszközök új adatokat nem szolgáltatottak. Az ásátást Gaál István múzeumi igazgatóőr vezette.

Az 1935. év kutatásai az 1932-ben abbahagyott terepen kezdődtek. (37. kép.) A nagy keresztkutató árokban konstatálhatom, hogy a kultúrréteg mindenütt egyenes vonalban, megszakítatlanul, hacsak

39. kép.

nyomokban is, de megvan. A kultúrréteg egyenes síkon fekvő felület, hozzáképest a mai felszín tagolt, ami annyit jelent, hogy a mai földszinhez mérve különböző mélységadatokat kapunk, a szerint, hogy a mai felszín a sík kultúrnívóhoz képest gödröt vagy dombot képez-e. Így kapunk

1'65 m-től 2'90 m-ig terjedő mélység-adatokat a kultúrnívó felszínét keresve. A réteg vastagsága 0'40—0'65 m, vagyis kissé vékonyabbnak bizonyult, mint az 1932-es ásatáskor.

Az ásatás folyamán hatalmas konyhahulladékhalomra bukkantunk. (38. kép C). A szemétdomb legnagyobb részét feltört állati csontok képezték, ezek között nagymennyiségű pattintásból eredő kőhulladék, néhány kész eszköz, szén, hamu és

kultúraréteget tartalmaz. Ezt a második réteget több helyen kerestem. 1932-ben a Horhas elágazó útja mentén ástam le az ásatás gödrét a kultúrréteg alá még 2 méterrel, de a második réteget nem találtam. 1935-ben a nagy kutatóárok Horhas-út felé eső végében kísérleteztem, és ott az első kultúraréteg aljától egy méter meddő réteggel elválasztva, megtaláltam a második lakóréteget is. Itten a rétegek a következők: első réteg a felszíntől

40. kép.

piospötyös föld (égett föld vagy okkerhulladék). Megfigyelésem szerint nem gödörbe dobált hulladékról, hanem hulladékhalomról van szó. Az egyes csontok sokszor merőlegesen álltak a földben és a szemétreteg ferdén fekszik, vagyis egy lejtő felszínén. Ezen hulladékhalmon kívül még néhány nagyobb csont (38. kép D és E), egy rénszarvasagancs (38. kép F), és egy lókoponya helyzetét (38. kép G) jegyeztem fel az alaprajzon.

Az 1931. évi ásatási jelentésből kitűnik, hogy a telephely két teljesen azonos korú

számított 2'70 m-nél kezdődik, vastagsága 50 cm. A második réteg 4'20 m mélységben kezdődik, vastagsága 30 cm. Ebben a második rétegben sok csonthulladékot és néhány igen gyenge tűzhelynyomot találtam. (Inkább szén- és hamuhulladék.)

A kőeszközöket a következő típusok képviselik.¹ Középnagyságú, élesszélű pengék, széles pengék, mikrolitikus pengék leütött háttal (à dos rabattu) (39. és 40.

¹ Hillebrand Jenő dr. adatai.

kép 1), közép nagyságú vakaró penge (39. és 40. kép 2), magas vakarók (grattoir «tarté»), a forma már degenerálódást mutat (39. és 40. kép 3), árvésők (burin, Stichel) (39. és 40. kép 4), poliedrikus alakú árvéső, törpe nukleusok. A kőinventár továbbra is megerősíti azt a véleményt, hogy a ságvári telep a régibb magdalenienbe tartozik. A csontanyag az őslénytani gyűjteményben feldolgozás alatt áll. Az ásathoz lelkes munkatársul szegődött dr. Bacsák György, akinek e helyen is köszönetet mondok önfeláldozó munkásságáért.

Ifj. Gallus Sándor.

A neolitikum Tállyán.

A lelőhely Tállya hegyaljai község határában, a «Halastó» nevű szőlőkben fekszik. A próbaásatás főfeladatát a telephely korának és rétegződésének megállapítása képezte. A rétegeket legtisz-

rétegek a keresztülmetszett föld színeződésében is észlelhetők voltak, további rétegződést azonban nem tudtam megfigyelni. A rétegek igen nehezen munkálható agyagos nyirokban fekszenek. A kultúrrétegek alján (feküjében) homokos, agyagos, szürke, steril föld következik.

A telephely rétegződöttsége a hazai neolitikus kutatás számára nagy fontosságú, miután a bükki kultúra két stílusstádiumát hordozza világos strarigrafában. A rövid próbaásatás eredményei a következők:

A második próbaárok felső rétegében talált cserepek Tompa stíluskritikai felosztását alkalmazva, Bükk III.-ba tartoznak (42. kép). A geometrikus tendenciák már a Bükk II.-ben mutatkoznak (Tomba, Szalagdíszes agyagművéség, XV. t. 2, 3, 13) tipikus fejlődési formájukhoz azonban a Bükk III.-ban jutnak el. (Tomba, 1. c. XVI. t. 1, 2. XXXIV. t. 3, 4, 8. XXXVII. t. 11. XXXVIII. t. 1, 2). Lelőhelyünk ezen

41. kép.

Kőeszközök a tállyai bükki telep alsó és felső (baloldali penge) rétegeiből. Ca 1/2.

táiban a II. próbaárok szolgáltatta. Az első réteg cca 1·40 m-re a felszín alatt kezdődik és cca 50 cm vastag. Ettől cca 30 cm vastag meddő réteg választja el a következő réteget, amely cca 1·10 m vastag. A közbenső meddő rétegben is akadt néhány durva cseréptöredék. Ezen

első rétege a Bükk III. stádiumát szokatlan tisztaságban mutatja, amely stádiumot a girlandos motívumok mellett gazdagon kifejlődő geometrikus mintacsoport elszaporodása jellemzi. Ezen mintacsoport fejlődésmenete a bükki anyagban megfigyelhető és így nem

42. kép.

Cserepek a tályai bükki telep alsó (felső 7 cserép) és felső (alsó 8 cserép) rétegéből. Ca $\frac{1}{2}$.

valószínű, hogy külső hatásra jött volna létre.

A második próbaárok alsó kultúrrétege az elsőől határozottan meddő réteggel volt elválasztva. A réteg túlnyomóan azon spirálmeander-féleséget tartalmazza, amelyet Tompa, mint a Bükki kultúra alapját és kiindulópontját ismert fel. (42. kép.) Lásd Tompa l. c. I. t. Ugyanebben a rétegben a Bükk I. néhány jellegzetes cserepét is megtaláltam. (42. kép.) Tekintettel ezen réteg vastagságára (1 m) remélhető, hogy pontos ásatások folyamán a spirálmeander alap és Bükk I. viszonya is jobban tisztázható. Az árok legalsóján, a tiszta spirálmeanderes rétegben az anyaföldbe ásott tűzhelyet találtam cserepekkel és néhány csonttal.

Az első próbaárokban rétegeket nem tudtam megkülönböztetni. Az egyetlen jelenség, amelyből rétegekre következtethetünk, a kultúrstratum közepe felé egy vesszőfonatos ház jelenléte Bükk III.-ba tartozó cserepekkel. Ez alatt újból a spirálmeanderes kultúra emlékeit találtam. Ami a kőanyagot illeti, a

legtöbb az első próbaárokából került elő. Csiszolt holmit csak egész apró töredékekben találtam. Annál számosabb volt a pattintott kőanyag. Sajnos, az első próbaárokban a rétegeket nem tudtam elkülöníteni, de megfigyeléseim szerint az eszközök zöme a rétegződés felső részéből származik, tehát a Bükk III. rétegeből. Vékony pengék, továbbá egyoldalúan megmunkált háromszög alakú nyílhegyek (?) az uralkodó típusok. A stratigrafia bizonytalansága miatt ezt az anyagot nem közlöm. A II. próbaárokban a felső rétegből csak egy kőpengé, az alsó (spirálmeanderes) rétegből pedig néhány érdekesen megmunkált vakarókés (?) és töredék került elő. (41. kép.)

Kedves kötelességemnek tartom megemlíteni, hogy a próbaásatások véghezvitelénél Bulyovszky Gusztávné helybéli földbirtokos, aki figyelmünket a lelőhelyre felhívta, a legmesszebbmenően támogatott és munkámat ezáltal nagymértékben megkönnyítette.

Ifj. Gallus Sándor.

Adatok Erdély őskori kereskedelmi, művelődési és népvándorlási útjaihoz.¹

II. A spirális díszű kerámika.

Az EMER.-ban a *Torma Zsófia*-féle gyűjteményben van Tordosról egy pár edény és cserép, mely határozottan ebbe

¹ A szövegben használt rövidítések: AÉ. = Archaeológiai Értesítő. — ASL. = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. — BSz.M. = Barcasági Szász Múzeum, Brassó. — EM. = Erdélyi Múzeum, Kolozsvár. — EMEÁ. = Az Erdélyi Múzeumegyesület Ásványtára. — EME. Évk. = Az Erdélyi Múzeumegyesület Évkönyve, Kolozsvár. — EMER. = Az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtára. — Gooss = Gooss Karl: Chronik der archaeologischen Funde Siebenbürgens, Hermannstadt 1876. (Különlenyomat az ASL XIII. 1876. kötetéből.) — MNM. = Magyar Nemzeti Múzeum. — Marțian I. = Marțian Julius: Arch.-praehist. Repertorium Siebenbü-

a kultúrkörbe tartozik. Hasonló töredékeket ajándékozott *Torma Zs.* a berlini Museum für Völkerkunde őskori osztályának is.

Ezek a töredékek sokat nyerneket jelentőségükben az 1910 tavaszán Tordoson eszközölt hitelesítő ásatások rendjén a IV. ásatási hely alsó rétegében lelt s az

gens. Mitteilungen d. Anthr. Ges. Wien. Bd. XXXIX. (N. F. IX.) 1909. 321—358. l. — Marțian II. = Marțian Iulian: Repertoriu arheologic pentru Ardeal, Bistrita 1920. — OTÉ. = Értesítő az Erdélyi Múzeumegyesület Orvos-Természettudományi Szakosztályából, Kolozsvár. — Schrolller = Schrolller Hermann: Die Stein- u. Kupferzeit Siebenbürgens, Vorgeschichtliche Forschungen, Heft 8. Berlin 1933. — SzNM. = Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgy. — Tompa = Tompa Ferenc: A szalagdiszes agyagművéség kultúrája Magyarországon. — Die Bandkeramik in Ungarn. Archaeologia Hungarica V—VI. k. Budapest 1930.

EMER.-ban II. 2569. sz. alatt beletározott, palaszürke színű, finom mívű edényoldal révén, amelyen szerencsére még felismerhető a párhuzamos páros vonallal képezett spirális egy kis része.

Ugyancsak az EMER.-ban a szebenmegyei Péterfalváról 7624. sz. alatt van egy hasonló, spirális díszű, fekete színű edénytöredék, mely női agyagidolum,

alatt négy fenék- és oldalrészt is leltem, melyek szintén a bükki kultúrkörbe tartoznak. Ezek közül három vadgalamb-(pala-)szürke, egy pedig barnavörös színű. Valamennyi roppant finom technikájú edénytől származik. Díszítésük finoman húzott vonalakkal adódó sávok, melyek a fenékszéltől futnak fel s helyenkint szögben találkoznak. Egy oldaltöredék jobbsó

43. kép.

kaptafaalakú kovapalabalta stb. társaságában került a múzeumba.

III. A bükki kultúra.

Kézikönyvem II. k. 76. kép 6. sz. alatt adom egy talpas pohár felső részét, melynek finom vonalsávokból álló díszítése élesen különül el a többi tordosi anyagtól.

A *Torma Zsófia*-féle gyűjtemény újabb áttanulmányozása rendjén V. 928—31. sz.

széle e vertikális vonalakkal való metszését s az ennek révén keletkezett rácsos mustrát mutatja. A simán maradt sávokat fényesre csiszolták.

Hasonló módon díszített keramikát a hitelesítő ásatások nem szolgáltatnak, a IV. ásatási hely alsó rétegében leltem azonban u. o. technikájú és színű oldaltöredéket, melyek díszítése sekélyen benyomott lencseszerű mélyülésekből (amelyek

sorban rendeződnek el) és ugyancsak sekélyen benyomott, keskeny, hornyolatszerű vonalakból adódó szalagokból áll. Az egyik töredék barnavöröses-szürkében játszó színű. Valamennyi fényesített. Az igazi tordosi kerámika társaságában éppen olyan idegenszerűleg hatnak ezek a töredékek, mint a fent leírtak. Nádasdarócon a *Templomdob*-on bükki jellegű festett kerámika társaságában került felszínre egy sekély lencsékkel díszített edénytöredék.

A kőröslőrői (Bihar m.) *Pestera Boiului* nevű barlangban végzett ásatásaim rendjén 1930-ban leltem a többek között egy finom mívű, kávébarna színű, dudorfüles cseréptöredéket, melyen félovális formában még kivehető a fekete szalagos festés. Vele együtt leltem egy belül pala-szürke, kívül téglavörös, finom mívű dudorfület és egy hasonló mívű, kávébarna, hornyolt cserépet, valamint egy vastagfalú edény fenékrészét, mely kívül szintén kávébarna színű.

A Sebes-Körös alsóbb szakaszából a Nagyvárad melletti *Guttmann*-féle téglavető területéről a bükki festett kerámika több emlékét őrzi a nagyvárad múzeum.

Ugyancsak Nagyváradról a *Jégpince* melletti telepről u. olyan kerámikát szerzett gyűjteménye részére *Ardos Frigyes*.

Ugyancsak a Sebes-Körös mellől, a révi *Zichy-barlang* felett levő *Vizes-barlang*-ból van az EMER.-ban hasonló kerámika.

A Nádas mellől Darócról (Kolozs m.) és Magyarvistáról (Kolozs m.) szerzett gyűjteménye részére azonos kerámikát *Széky János* magyarvistai igazgatótanító.

A Kis-Szamos mellett Kolozsváron a Farkas-utcai ref. leányfőgimnázium telkén létezett s eliszapolt telepben volt képviselve a bükki festett kerámika.

Míndezekről és más, a Maros és Szamos mentén lelt hasonló leletekről részletesen a festett keramikáról szóló cikkünk rendjén fogunk beszélni.

Egy pár hegyesnyakú, ovális átmetszetű kőbalta részletesebb keresztlevelét nem ismerjük. Ezekről egyelőre a tiszai kultúra

rendjén fogunk megemlékezni. Lelőhelyüket a mellékelt térképen körbe foglalt kereszt jelzi.

IV. A tiszai kultúra.

Emlékeit telepekből és szórványos leletekből ismerjük. Ez utóbbiak számosabbak. Két fejlődési fázissal van képviselve. Az időben is elsőt a nándorvályai (Hunyad m.) *Dos*-határrészben feltárt két-rétegű telep képviseli, melyhez a bögözi (Udvarhely m.) és Nagyiklodi (Szolnokdoboka m.) is tartozik. A másodiknak legjellemzőbb képviselője a tordosi telep (Hunyad m.) a maga három, időben alig elkülönülő, mélyített szalagkeramikás rétegével. A szórványosan előkerült kőeszközök, főként kaptafaalakú balták,¹ nem minden egyes esetben határozzák meg az alperiódust, melyből származnak. Ezt csak a jövő szerencsés ásatásai fogják majd pontosabban megállapítani. Egyes esetekben a telepekből kikerült azonos emlékek igazolják a most tárgyalás alatt levő kultúra körébe való tartozásukat. Egyelőre itt szólok a hegyesnyakú, ovális átmetszetű kőbaltákról is.

Az alább megrajzolandó kép távról sem teljes, mert a vidéki és magánygyűjtemények ismételt áttanulmányozásra és ellenőrzésre szorulnak, e mellett naponkint kerülhetnek felszínre újabb emlékek.

A lelőhelyek felsorolásával kilépünk a földrajzi Erdély területéről s leszállunk az Alföld keleti szélére is, hogy így a tiszai kultúra terjedési irányát és mérvét jobban kidomborítsuk.

¹ A magyar irodalom rendszeren *véső* és *ék* néven könyveli el ezeket a kőeszközöket. Mi a szerszám alakja és rendeltetése alapján *véső*, *balta* és *fejsze* néven tárgyaljuk őket. A külföldi irodalom a szántó készségek közé sorolja ezek egy részét. Ennek a rendeltetésnek ellene mondanak az átfúrt példányok (fejszék) és ellene mond különösen az a körülmény, hogy szóban forgó baltáink és fejszéink egyik él-sarka sem kopott, vagy legalább is nem olyan mértékben, mint amennyire meg kellett volna kopnia, ha csakugyan ekeként használták. Hogy egyik-másik a kapa szerepét is betölthette, magától értődik.

A mellékelt térképen a nándorvályai fázist képviselő lelőhelyeket körrel (NV=Nándorválya), a tordosít (T.=Tordos) pedig ponttal jelöltük meg. A szórványos leletek jele a kereszt.

*

1. *Alcsernáton*. — Háromszék m. — A SzNM.-ban talpas pohár és gombaalakú edénytalpak.

2. *Alpestes* (Nagypestes). — Hunyad m. — Innét tordosi jellegű kerámikai maradványokat és dentrites jáspisszilánkokat ismerünk. OTÉ. XII. (2. r. IX.) 66. l. 41. sz. — Hunyad vm. tört. I. 15. l. — *Marțian* I. 10. sz. II. 502. sz.

3. *Alsótárlaka* (Tártária). — Alsófehér m. — A vasúti órházzal szemben u. o. telep van, mint a tordosi EM. XXV. (u. f. III.) 259. l.

4. *Alvinc* — Alsófehér m. — Az EMER.-ban a IV. 2112—31. sz. cserepek között tordosi jellegűek is vannak. *Schroller* 75. l. 45. sz.

5. *Angyalos*. — Háromszék m. — Az EMER.-ban 2274. sz. kettős csonkakúp alakú edényke.

6. *Antos*. — Szolnokdoboka m. — *Marțian* I. 30. sz., II. 19. sz. alatt öt drb. szokatlan nagyságú amphibolbaltát említ innét. — Az EMER.-ban levő volt dési múzeum anyagában D. 468. sz. alatt egy 27,7 cm hosszú. D. 469. sz. alatt egy 21. sz. cm. h., D. 486. sz. alatt pedig egy u. o. típusú, amphibolból készült, kaptafaalakú baltafok része tartozik ide. — A D. 487. sz. serpentin-festéktörő rézkori a D. 489. sz. közel fatjanova-típusú homokkőbaltával együtt.

7. *Arany*. — Hunyad m. — Az EMER.-ban tordosi jellegű kerámika.

8. *Aranyosszentmiklós*. — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban D. 522. sz. kaptafaalakú kőbaltatöredék.

9. *Ágostonfalva*. — Nagyküüllő m. — Az EMER.-ban csuprok.

Balla, l. *Szilágyballa*.

10. *Bádok*. — Kolozs m. — *Makői László* gyűjt.-ben a *Boroshegy*-ről talp-

csőtöredék, edényfülek, mint a tordosiak és áglyenyomatos faltasz.

11. *Bessenyő*. — Besztercenaszód m. — Az EMER.-ban díszítetlen cserepek és kaptafaalakú kovapalavéső.

Bessenyő, l. *Sepsibessenyő*.

12. *Besztercenaszód* m. — Az EMER.-ban II. 4965. sz. trapezoid, ívelt hátú kovapalabalta.

13. *Biharderecske*. — Bihar m. — Az EMER.-ban I. 5178—79. sz. kaptafaalakú baltatöredékek, I. 5180—84. sz. állati csontok és I. 5185—88. sz. cserepek, mint a tordosiak, köztük húsvörös bevonású edénytalptöredék.

14. *Bogárczó*. — Bihar m. — *Dr. Penkert Mihályné* székelyhídi gyűjteményében kaptafaalakú balta.

15. *Boholt*. — Hunyad m. — A dévai múzeumban 4301. sz. trapezoid, enyhén ívelt hátú baltatöredék.

16. *Bondorászó* (Budurásza). — Bihar m. — Az EMER.-ban 8036. sz. kaptafaalakú véső kristályos mészkőből.

17. *Borberek*. — Alsófehér m. — Az EMER.-ban IV. 1986—2105 b. sz. alatt a *Meritónél* a Maros jobb partján levő, tordosi jellegű telep emlékei.

18. *Bödön*. — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban D. 476. sz. trapezoid kővéső.

19. *Bögöz*. — Udvarhely m. — A *Págyvántetőn* telep, keramikája a nándorvályaira emlékeztet.

20. *Brassó*. — Brassó m. — Az ASTRA. nagyszabeni gyűjteményében 2153. sz. kaptafaalakú, átfűrt balta.

Budurásza, l. *Bondorászó*.

21. *Bujtur*. — Hunyad m. — Az EMEÁ.-ban cserepek a bujturi kövületek árkából. — Az EMER.-ban IV. 2111. sz. viaszopálvakaró.

22. *Búza*. — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban D. 466. sz. 14 cm hosszú, ívelt hátú, kidolgozott oldallappokkal bíró, nyéllyukas, kaptafalaakú fejsze.

23. *Cege*. — Szolnokdoboka m. — *Herepei Károly* a cegei tó nyugati partján tordosi jellegű és aeneolithikus telep emlékeit ásta a nagyenyedi Bethlen-kollégium

múzeuma részére. — *Schroller* 74. l. 17. sz. tévesen teszi Nagyenyed határába. — Erdély 1933. 8. l. tévesen helyezi az összes leleteket az erdélyi aeneolithikum 2. fázisába.

24. *Cente*. — Szolnokdoboka m. — A szamosújvári főgymn. gyűjt.-ben. A. 45. sz. alatt egy 19 cm hosszú, hegyes nyakú ovális átmetszetű kőbalta, melynek éle 6 cm széles.

25. *Csáklya*. — Alsófehér m. — Az EMER.-ban a *Torma*-féle gyűjt.-ben V. 9972. sz. edényke.

26. *Csicsókeresztúr*. — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban I. 4194. sz. lapos kaptafaalakú mésztufa-baltatöredék, I. 4195. sz. kaptafaalakú kovapalabalta, I. 4197—239. sz. közt homokkő- és tűzkővakarók és kaparók, melyek egy része azonban lehet aeneolithikus is.

27. *Csombord*. — Alsófehér m. — Az EMER.-ban IV. 2530. sz. talpcsöves edénytöredék.

Daróc, I. *Nádasdaróc*.

28. *Déva*. — Hunyad m. — A dévai múzeumban: a) a református temető mellől, b) a harói úti telepről tordosi jellegű kerámikai maradványok. — Az EMER.-ban a Marospartról II. 5434. sz. edényoldal.

29. *Egerpatak*. — Háromszék m. — A SzNM.-ban az *Oláhülés*-határrészéből gombaalakú edénytalp.

30. *Erdély*. — Az EMER.-ban 8503. sz. magashátú kaptafaalakú balta foka kristályos palából. — 8504. sz. rongált kőkapa. — 8521. sz. széles kaptafaalakú balta élrésze.

31. *Erked*. — Udvarhely m. — Az EMER.-ban 7885. sz. kaptafaalakú balta-töredék kiképezett oldalélekkel.

32. *Erőd*. — A *Tyiszkhegy* festett kerámikás telepének alsó rétegében talpas pohár és gombaalakú edénytalpak.

33. *Érhatvan*. — Szilágy m. — Az EMER.-ban a *Csontoshegyről* IV. 2384. sz. kaptafaalakú balta.

34. *Érkésérű*. — Bihar m. — *Orosz Lajos* ref. lelkész gyűjt.-ben volt egy szerpen-

tinkapa, mely a régi fúrás irányában eltört, törési felülete kopott, tehát később magtörőnek használták. — U. o. volt még egy kristályos palából készült balta.

Dr. Andrassy Ernő érmihályfalvi gyűjt.-ben van egy majdnem kerek átmetszetű hegyesedő nyakú kőbalta, — továbbá a *Városerdőből* két, az érkeserői szigetről pedig egy kaptafaalakú amphibolbalta.

35. *Felőr*. — Szolnokdoboka m. — I. 4254—56. sz. neol. jellegű cserepek.

36. *Felsőboj*. — Hunyad m. — A dévai múzeumban mélyített szalagdíszes kerámika, mint a tordosi, — 4294. sz. enyhén ívelt hátú, trapezoid kőbalta, — 4916. sz. enyhén csonkakúpos hálósúly, vagy szövőszéknehezék. AÉ. 1885. 300. l.

37. *Felsőcsertés*. — Hunyad m. — A dévai múzeumban kerámikai maradványok, mint a tordosiak és 4300. sz. téglalapos baltatöredék.

38. *Felsőkomána*. — Fogaras m. — Az ASTRA. nagyszabeni múzeumban 1801. sz. trapezoid kőbalta és egy kaptafaalakú véső.

39. *Földvár*. — Brassó m. — A BSzM.-ban kaptafaalakú véső.

40. *Füzesszentpéter*. — Szolnokdoboka m. — A dévai múzeumban 4856. sz. bögre.

41. *Gálespetri*. — Bihar m. — *Dr. Andrassy Ernő* gyűjt.-ben trapezoid kővéső.

42. *Gernyeszeg*. — Marostorda m. — Az EMER.-ben 1974. sz. bögre.

43. *Girolt*. — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban 7. sz. kaptafaalakú és 18. sz. enyhén ívelt hátú, kaptafaalakú homokkőbalta.

44. *Gyulafehérvár*. — Alsófehér m. — Környékéről a MNM.-ban háromlábú, mélyített szalagdíszes edényke (oltár, serpenyő, lámpa?). AÉ. 1927. 48. l. és képe 44. l. 19. kép 10. sz. alatt. — *Tompa* XL. t. 16. sz.

Az EMER.-ban a Marosból I. 642. sz. hálósúly, mint a tordosiak.

45. *Haró*. — Hunyad m. — A dévai múzeumban a *Földvár*ról edénytöredékek, mint a tordosiak.

46. *Hondol*. — Hunyad m. — A dévai

múzeumban edénytöredékek, mint a tordosiak.

47. *Imecsfalva*. — Háromszék m. — A SzNM.-ban viaszopálmagkő és húsvörös bevonású edénytalp, mint a tordosiak.

48. *Keresztényfalva*. — Brassó m. — A BSzM.-ban tulajdonjegyes edényfenékek, mint a tordosiak és gombaalakú edénytalp.

49. *Kersec*. — Hunyad m. — A dévai múzeumban edénytöredékek, mint a tordosiak, viaszopálmagkövek és szilánkok.

50. *Kékes*. — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban D. 480—81. sz. trapezoid vésők.

A szamosújvári főgimn. gyűjt.-ben. A 46. sz. magas hátú, párhuzamos oldalélű, kaptafaalakú balta. — A. 24. sz. u. o. rövidebb s valamivel alacsonyabb hátú kaptafaalakú balta. — A. 49. sz. u. o. trapezoid balta.

Kisernye, I. *Szászernye*.

51. *Kolozsvár*. — Az EMER.-ban a *Házsongárd*-ből (Grébe-kert) II. 477. sz. kaptafaalakú keskeny véső.

Magánkézben a Farkas-utcai ref. leányfőgimn. telkéről tordosi jellegű kerámika (és bükki jellegű festett kerámika).

52. *Krizba*. — Brassó m. — Az EMER.-ban I. 7880—83. sz. és I. 7897. sz. kaptafaalakú balták. V. ö. *Roska*. Újabb kőkor 29. kép. 6. sz.

U. ott I. 7899. sz. kaptafaalakú balta foka, melyet állónek, gabonazúciónak is használtak, — 474. sz. kaptafaalakú palakőbalta, melyet zúzókönek használtak, — 477. sz. kaptafaalakú homokkőbalta, — 478. sz. u. o. homokkőbalta, melyet szintén zúzókönek használtak, — 490. sz. u. o. alakú homokkőbalta foka.

A nagyenyedi Bethlen-kollégium Múzeumában kaptafaalakú kapatöredék.

Kudu, I. *Várkudu*.

53. *Lesnek*. — Hunyad m. — A dévai múzeumban viaszopálszilánkok.

54. *Magura* (Felsőcsertés mellett). — Hunyad m. — A dévai múzeumban tordosi jellegű cserepek.

55. *Magyarlápos*. — Szolnokdoboka m.

— Az EMER.-ban I. 1326. sz. kaptafaalakú, kétoldalt ferdén lecsiszolt, kareliai típusú kőbalta, — I. 1327. sz. kaptafaalakú, kovapalakapa félig átfúrva.

56. *Magyarszarvaskend* (Szarvaskend). — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban a *Köblösi-hegy* nevű határrészből I. 4446. sz. és IV. 2214.—17. sz. cserepek.

57. *Magyarvísta*. — Kolozs m. — *Székelly János* gyűjt.-ben: a) a *Gerecsedülő*-ből, — b) a *Körtiberek*-ből, — c) a *Kiskút-dűlő*-ből edénytöredékek, — d) a *Szénhelydűlő*-ből kaptafaalakú vésőtöredék.

58. *Markód*. — Marostorda m. — Az EMER.-ban 24. sz. hegyes nyakú, ovális átmetszetű porphyrbalta. EME. Évk. V. 134. l. — *Goose* 34. l. — EM. III. 145. l. — *Martian* I. 425. sz., II. 422. sz.

59. *Marosbogát*. — Tordaaranyos m. — A nagyenyedi Bethlen-kollégium múzeumban 1657—70. sz. alatt edénytöredékek, mint a tordosiak.

60. *Marosvásárhely*. — Marostorda m. — Az EMER.-ban a *Kovács István* ásatásaiból egy a világirodalomban a bükki kultúrkörbe sorozott bögre. Dolgozatok: *Travaux*, VI. Kolozsvár 1915. 226—325. l. — *Nils Aberg*: *Bronzezeitliche u. früh-eisenzeitl. Chronologie*, III. Stockholm 1932. 31. l. 37. kép. — *Schroller* 72. l. és 38. t. 2. sz.

Ennek az edénynek s társainak pontosabb hovatarozását újabb stratigraphikus ásatások eredményétől várjuk.

A térképen nincs jelölve.

61. *Melegföldvár*. — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban a *Nyerges*-határrészből I. 6655—75. sz. edénytöredékek.

62. *Mezősámsond*. — Marostorda m. — *Andrássy Kálmán* ref. igazgatótanító gyűjt.-ben volt egy ívelt hátú kovapalavéső.

63. *Mezőszáva*. — Kolozs m. — Az EMER.-ban a *Bososer*-(*Borsószert*?) határrészből IV. 2775. sz. kőfejszetöredék, mit utólagosan morzsolókönek használtak, — továbbá IV. 2776—80. sz. durva cserepek.

64. *Mezőveresegyháza* (Veresegyháza). — Szolnokdoboka m. — A szamosújvári

főgimn. gyűjt.-ben párhuzamos oldalélű, magas hátú, törött élű, kaptafaalakú kovapalabta.

Az EMER.-ban IV. 2349. sz. kaptafaalakú serpentinvéső, IV. 2380. sz. balta az *Iratvány*-határrészből, — a *Hidegkút*-határrészből pedig különösebb jelleg nélküli cserepek.

65. *Méra*. — Kolozs m. — *Székely János* magyarvistai gyűjt.-ben a *Csemetekert* mellől magas hátú, kaptafaalakú, kovapalabta foka.

66. *Mihályfalva*. — Nagyküküllő m. — A SzNM.-ban 87/889. sz. kaptafaalakú véső.

67. *Nagybarcsa*. — Hunyad m. — A dévai múzeumban viaszopálszilánkok.

68. *Nagyborosnyó*. — Háromszék m. — A SzNM.-ban részben a tordosiakkal egyező kerámikai maradványok.

69. *Nagydevecser*. — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban D. 470. sz. és D. 478. sz. enyhén ívelt hátú, kaptafaalakú kőbalták.

A szamosújvári főgimn. gyűjt.-ben egy párhuzamos oldalélű, magas hátú, kaptafaalakú kovapalabta. — A. 47. sz. alatt egy trapezoid kovapalabta. — A. 50. sz. alatt pedig egy u. olyan, de keskenyebb fokú kovapalabta.

70. *Nagyenyed*. — Alsófehér m. — A Bethlen-kollégium múzeumából a cegei telepről tordosi jellegű keramikát említ *Schroller* 74. l. 17. sz. alatt. Ez azonban a szolnokdobokamegyei *Cege*, ahol *Herepei K.* ásott a tó nyugati partján. L. *Cege* alatt.

71. *Nagyiklód*. — Szolnokdoboka m. — 1903. tavaszán a vasúti pálya és a Dengelegre vezető országút összetalálkozása előtt létezett, de a Kisszamos ártától ismételen eliszapolt, neolitikus telep egy részét tártam fel, melynek emlékei az EMER.-ban I. 2355—63. és I. 5913—6091. sz. alatt vannak beletárolva. Az ásások rendjén 2 zsugorított fekvő csontvázat is sikerült felfedni. A kerámikai maradványok között csak 3 drb díszített, és pedig 2 határozott párhuzamosokkal, egy pedig zezugos

hornyolattal. Ez utóbbi kiesik a neol. kerámika köréből.

Nagypestes, l. *Alpestes*.

72. *Nagyrápolt*. — Hunyad m. — A dévai múzeumban 4913. sz. jáspismagkőtöredék.

73. *Nagyszeben*. — Szeben m. — Az EMER.-ban IV. 9981. sz. edényke.

74. *Nagyvárad*. — A *Guttman*-féle téglavetőnél a tordosival egyező telep, melynek emlékei részben a nagyvárad múzeumban vannak.

75. *Nádasdarác* (Daróc). — Kolozs m. — *Székely János* magyarvistai gyűjt.-ben a *Templomdombról* levellenyomatos és ágszerű tulajdonjegyes edényfenékrészek, mint a tordosiak.

76. *Nándorválya*. — Hunyad m. — A *La dos*-határrésznek, *Dosul Mic* nevű részében kétrétegű telep kis részét tártam fel. Az alsóban a vonalszalagos, a felsőben a tűzdelt pontszalagos kerámika vezet. Kellett lennie egy harmadik legfelsőbb rétegnek is, mely a tordosi alsó réteggel egyezett s amelyet a szántás, az esővíz és lefolyó hólé tönkretett, legalább azon a helyen, ahol az ásások folytak. A leletek az EMER.-ban VI. 388—1060. sz. alatt.

Korábban *Torma Zsófia* is gyűjtött itt kő- és agyagholmikát. Ezek a fenti gyűjteményben V. 9674—867. sz. alatt szerepelnek.

U. ott a *La cărămizi*- (=A tégláknál-) határrészből II. 1545. sz. neol. csésze.

Természettudományi Közlöny X. 108. l. — CIA. 1876. II. 14. l. — OTÉ. XI. (2. r. VIII.) 24. és 191. l., XII. (2. r. IX.) 66—67. l. 45. sz. — AÉ. 1882. 102—106. l. — EM. VI. 191—197. l. — *Roska M.* Az újabb kőkor 404—406. l. — *Schroller* 6—8. l. 70. l. 85. sz. és 2., 3. tábla.

77. *Noszoly*. — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban a *Steuni*-határrészből I. 7354. sz. kareliai típusú kovapalabta.

78. *Oláhlápos*. — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban I. 1986. sz. magas hátú, kaptafaalakú balta foka, I. 1712. sz. gyöngyalakú hálósúly, mint a tordosiak.

79. *Oláhnyires*. — Szolnokdoboka m. —

Az EMER.-ban 23. sz. hegyes nyakú, ovális átmetszetű, mészmárgabalta. Rajta valószínűleg utólagosan bekarcolt vessződísz. EME. Évk. V. 139. l. — EM. III. 145. l. — *Gooss* 42. l. — Szolnokdoboka vm. monogr. I. 97. l. — *Marțian* I. 520. sz., II. 442. sz.

80. *Oltsem*. — Háromszék m. — A SzNM.-ban a *Vármege* és *Leánykavár* festett kerámikás telepeiből talpas poharak, — a *Vármegéről* hűsvörös bevonású, gombaalakú edénytalpak.

81. *Ördögösfűzes*. — Szolnokdoboka m. — A szamosújvári főgimn. gyűjt.-ben a *Cordele*-határrészből agyagedény. OTÉ. XVI. 1891. 152., 186. l.

82. *Patakfalva*. — Udvarhely m. — Az EMER.-ban 2273. sz. hengeres edényke (gyermekjáték).

83. *Péterfalva*. — Szeben m. — Az EMER.-ban 7630. sz. női agyagidolum, 6758. sz. edényfül, mint a tordosiak, 6776. sz. kaptafaalakú kovapalabalta, amit később retusáló kőnek használtak.

84. *Ráton*. — Szilágy m. — Az EMER.-ban IV. 4232. sz. jáspisszilánk, IV. 4233—46. sz. közt részbe újabb kőkori cserepek.

85. *Rea*. — Hunyad m. — Az EMER.-ban 1565—66. sz. edényfülek, mint a tordosiak.

86. *Sepsibessenyő* (Bessenyő). — Háromszék m. — Az EMER.-ban I. 717. sz. kaptafaalakú, széles mészkőbalta élrész.

87. *Sepsimagyaros*. — Háromszék m. — Az EMER.-ban I. 2185. sz. 14,2 cm h., alacsony hátú, kaptafaalakú balta. EM. XXVIII. (u. f. VI.) 150. l.

A SzNM.-ban 218/911. sz. nyújtott triánguláris, 13 cm h. kőbalta.

88. *Sepsiszentgyörgy*. — Háromszék m. — A SzNM.-ban a *Váradi János*-utcából putriszerű üregből, zsugorított fekvő temetkezés mellől kareliai típusú balta, mélyített és kimetszett díszű kerámika. *Schroller* 78. l. 158. sz.

89. *Somlyógyőrtelek*. — Szilágy m. — Az EMER.-ban IV. 2350. sz. kaptafaalakú balta a Kraszna medréből (másodlagos hely).

90. *Somlyóújlak*. — Szilágy m. — A MNM.-ban 8 cm h. és 4,2 cm széles, kaptafaalakú balta. MNM. Napló 1889. 23. sz. — AÉ. 1889. 675. l. — Szilágy vm. monogr. I. 30. l.

91. *Szacsva*. — Háromszék m. — A SzNM.-ban a *Lapos* nevű erdőrésztől A. 1358. sz. alatt egy 32,5 cm hosszú, enyhén kaptafaalakú balta.

92. *Szamosújvár*. — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban a római tábor területéről I. 4357—64. sz. neolithikus és aeneolithikus jellegű cserepek.

A *Petris*-határrészben levő telep emlékei *Orosz E.* gyűjt.-ben. AÉ. 1901. 17—28. 146—163., 220—234. l., 1902. 83. l., 1904. 227—234. l. A bronzkorig nyúlnak s van közöttük vaskori is.

Szarvaskend, l. *Magyarszarvaskend*.

93. *Szászbuda*. — Nagyküllő m. — Az EMER.-ban I. 7996. sz. kaptafaalakú balta.

94. *Szászernye*. — Kisküüllő m. — Az EMER.-ban 26. sz. 10,3 cm h. nyújtott triánguláris mészmárgavéső. EME. Évk. V. 133. l. — *Gooss* 55. l. — *Marțian* I. 625. sz., II. 355. sz.

Száva, l. *Mezőszáva*.

95. *Szentgotthárd* (Vasasszentgotthárd). — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban D. 477. sz. 9,5 cm h. ívelt hátú, trapezoid kőbalta.

96. *Szentgyörgyválya*. — Hunyad m. — A dévai múzeumban kerámikai maradványok, mint a tordosiak.

97. *Szék*. — Szolnokdoboka m. — Az EMEÁ.-ban enyhén kaptafaalakú balta amphibol-gneisből.

A szamosújvári főgimn. gyűjt.-ben A. 21. sz. alatt kaptafaalakú véső. A. 23. sz. és A. 29. sz. alatt kaptafaalakú balták. V. ö. *Mártonfi Lajos*: Földtani viszonyok és tört. előtti idők nyomai a Mezőségen. OTÉ. XVI. 1891. 153—155. és 186. l.

98. *Szilágyballa* (Balla). — Szilágy m. — Az EMER.-ban IV. 2358. sz. 17 cm h. kaptafaalakú, enyhén ívelt hátú balta. A községben árokásáskor lelték.

99. *Szilágyomlyó*. — Szilágy m. — Az

EMER.-ban 2303. sz. hálósúly, 2304. sz. csupor és 2305. sz. bögre.

100. *Szolnokdoboka m.* — Az EMER.-ban I. 6115. sz. trapezoid kovapalabalta.

101. *Sztrigyszentgyörgy.* — Hunyad m. — A dévai múzeumban a Sztrigy jobbsó partjáról kerámikai maradványok, mint a tordosiak.

Tártária, l. Alsótárlaka.

102. *Torda.* — Tordaaranyos m. — Az EMER.-ban 27. sz. nyújtott trapezoid kovapalabalta, amit állítólag római sírban leltek, — továbbá II. 6167. sz. kaptafaalakú, törött fokú balta.

103. *Tordaszentlászló.* — Kolozs m. — Az EMEÁ.-ban a *Mátécsere* nevű erdőből egy 22 cm h. ovális átmetszetű dácitufabalta. OTÉ. XI. (2. r. VIII.) 1886. 24. l., XIV. (2. r. XI.) 1889. 170. l.

104. *Tordos.* — Hunyad m. — Az EMER.-ban az egykori *Torma Zsófia*-féle gyűjtemény V. 1—9551. sz. alatt, — vétel és ajándékozás útján bekerült holmik I. 7886—93., IV. 2498—99., II. 4931—5121., II. 5125—31., IV. 4389—93. sz. s a hitelesítő ásatások eredményei II. 1656—3101. lelt. sz. alatt.

Tordosi leletek vannak a dévai múzeumban, a SzNM.-ban, MNM.-ban, a nagyenyedi Bethlen-kollégium múzeumában, a wieni Naturhist. Museumban, a berlini s más múzeumokban is.

A *Wosinsky*-féle: Az őskor mészbetétes díszű agyagművészete 25. l. és I. t. 2., 3. sz. cserepek, valamint a 4. sz. bögre nem tordosi, hanem algyógyi; — a VII. t. 1. sz. cserép pedig nándorvályai.

*Hubert Schmidt*nek Tordosról a Zeitschr. f. Ethn. XXXV. k. 438—469. l. közölt cikke ábrái közül a 14. sz. alatti cserepek nem tordosiak; — a 15. ábra csészéje algyógyi; — a 32. ábra cserepei nem tordosiak; — a 33. ábra csészéje a nándori barlangból való.

Schroller 30. t. 7. sz. csupra (az EMER.-ban V. 9593. sz.) nem tordosi, hanem valószínűleg algyógyi. *Torma Zs.* is tévesen helyezte a tordosi anyag közé.

A Tordosra vonatkozó irodalomból v. ö.

EM. VI. 130. l., VII. 169. l., 171. l. és 208—209. l. — CIA. 1876. II. k. 14. l. — *Gooss* 56—59. l. — ASL. N. F. XIII. 1876. 414. l., XIV. 592—625. l. — EME. Évk. V. 126. l. — AÉ. r. f. IX. 186. l. — AÉ. 1899. 115—123. l., 1910. 435—436. l., 1912. 368. l. — Zeitschr. f. Ethn. XXXVI. 1904. 635. l., XLIII. 1911. 161—162. és 601. l., XLII. 248—258. l. — *Schroller* 8—12., 28., 29., 38., 53., 70. l. és 4—6. t., 7. t. 1—4. sz. 6., 8—13. sz., 22. t. 6., 7. sz., 23. t. 18—23. sz., — *Tompa* 45., 57., 64. l. — *Roska M.* Az újabb kókor 26. kép 2—4. sz., 27. kép 1—6., 9—11. sz., 29. kép 1., 3—5., 7—9., 11. sz., 30. kép 1., 2., 4., 5. sz., 33. kép 3. sz., 34., 36—39., 41—45., 74—78., 90., 91., 105—107. kép, 111. kép 1—4., 6. sz., 117. kép 1—5. és 7—12. sz., 118. kép, 119. kép 2., 4., 7. sz., 133. kép, 139. kép 1., 4—8. sz., 145., 156., 163. kép, 167. kép 1—3. sz., 169—171. kép, 172. kép 1., 2. sz., 173. kép. 174. kép 1., 3. sz., 245., 246., 256., 257., 260., 261—268., 275. kép és a hitelesítő ásatások eredményei u. o. 106—410. l.

105. *Tövis.* — Alsófehér m. — A nagyenyedi Bethlen-kollégium múzeumában a *Müller*-tanyáról kerámikai maradványok, mint a tordosiak.

106. *Vajdahunyad.* — Hunyad m. — Az EMER.-ban IV. 2477—48. sz. viaszopálszilánkok, IV. 2779. sz. agyagrostély, IV. 2480. sz. szűrődénytöröredék, IV. 2481. sz. női agyagidolomtöröredék, — a Szt. Péter-hegyen levő református temető bejárata mellől II. 1553—58. sz. alatt neol. cserepek is és II. 1546. sz. női agyagidolum.

107. *Várkudu* (Kudu). — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban 474. sz. kaptafaalakú palakóbalta zúzókének használva, 477. sz. u. olyan balta, 478. sz. u. olyan balta, de zúzókének használták és 490. sz. kaptafaalakú homokkóbalta foka.

Veresegyháza, l. Mezőveresegyháza.

108. *Veresmart.* — Brassó m. — A BSzM.-ban egy kb. 30 cm hosszú, kaptafaalakú amphibolbalta.

Vista, l. Magyarvista.

109. *Záporc.* — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban 25. sz., széles, kaptafaalakú agyaggalabta élrésze.

110. *Zetelaka.* — Udvarhely m. — Az EMER.-ban a *Zetevárból* IV. 2839—77. sz. cserepek közt újabb kőkoriak is vannak, valamint egy gyermekjáték és egy pereszlentőredék is.

111. *Zsiberk.* — Nagyküküllő m. — Az EMER.-ban I. 7911—12. sz. gyöngyalakú hálósúlyok, mint a tordosiak.

Kiegészítésül közöljük még az alábbi adatokat:

112. *Asszonyfalva.* — Nagyküküllő m. — A nagyenyedi Bethlen-kollégium Múzeumban enyhén kaptafaalakú, trapezoid méasztufavéső.

113. *Bürkös.* — Alsófehér m. — U. o. egy rongált kaptafaalakú balta.

114. *Ilyefalva.* — Háromszék m. — A SzNM.-ban az *Ilyefalvi erdő*-ből kaptafaalakú balta.

115. *Kisbacon.* — Udvarhely m. — U. o. kaptafaalakú kőbalta.

Kőrispatak, I. Sepsikőrispatak.

116. *Marosdécse.* — Tordaaranyos m. — A nagyenyedi Bethlen-kollégium Múzeumban kaptafaalakú balta.

117. *Oláhbogát.* — Alsófehér m. — U. o. kaptafaalakú balták és vésők.

118. *Pókfalva.* — Alsófehér m. — U. o. kaptafaalakú balták és vésők.

119. *Sepsikőrispatak.* (Kőrispatak) — Háromszék m. — A SzNM.-ban hegyesnyakú, ovális átmetszetű kőbalta.

120. *Vajasd.* — Alsófehér m. — U. o. a *Bilak-hegy*-ről neol. csuprok.

121. *Vládháza.* — Alsófehér m. — U. o. az Intre fánate (A szénafüvek közt) határterésből kaptafaalakú kovapalabta.

122. *Zsidve.* — Kisküküllő m. — U. o. szűkülő szájú, tömlőszerű edényke.

*

A II—IV. alatt felsorolt lelőhelyek s azok leletei a következő tanulságok lerögztítéséhez segítenek:

1. A spirálszalagos kerámiával jellemzett mívelődési áramlat, miután hozzá-

járult a bükki kultúra életrekeltéséhez, Magyarország közvetítésével beszivárgott Erdélybe is. Vele együtt hatolt be a bükki kultúra is. Nincs kizárva, hogy ezzel egyidejűleg kapta Erdély a centei, markódi, oláhnyíresi, sepsikőrispataki, tordaszentlászlói stb. hegyesnyakú, ovális átmetszetű baltákat is.

2. A tordosi alsó réteg tanúsága szerint úgy a spirálszalagos, mint az ebből fejlett bükki kerámia egy itt már meglevő kultúrát, az ú. n. tiszai kultúrát termékenyíti meg, amiből megint az következik, hogy Erdélyben a bükki kultúra nem közvetlen megelőzője a tiszainak, hanem vele párhuzamos jelenség az egymásmellettség viszonyában, amiből természetesen következik, hogy kölcsönösen hatottak egymásra. E mellett szól a többek között egy körös díszű edényperem a tordosi középső rétegből (*Roska*: Újabb kőkor 267. kép 8. sz.), egy hullámvonalas díszű edényoldal a felső rétegből (u. o. 268. kép 11. sz.) stb.

3. A tiszai kultúra régebbi fázisa a Szamos és Maros völgyén hatolt be Erdélybe s utat talált magának a mellékvölgyekbe is. Ezt bizonyítják a nándorvályai, nagyküküllői, szarvaskendi, aztán a bögyözi leletek.

4. A tiszai kultúra újabb fázisának telepei jórészt a Maros fő- és mellékvölgyeiben fekszenek (Alpestes, Alsótatárlaka, Alvinc, Borberek, Bujtur, Déva, Felsőboj, Felsőcsertés, Haró, Hondol, Kersec, Magura, Marosbogát, Szentgyögyválya, Sztrigyszentgyörgy, Tordos, Tövis), — a szolnokdobokamegyei Cege és a nagyváradi telep megint a mellett szól, hogy sok minden rejtőzhetik még a Szamos mentén és hogy a Sebes-Körös, mint fő-kultúrközvetítő, még sok meglepetést tartogat számunkra. Az áthidaló leletek a *Székely János* magyarvistai gyűjteményében a Nádas mellől megvannak. A szilágysági és érmelléki leletek csak fokozzák várakozásunkat. A brassómegyei Keresztényfalván és a háromszékmegyei Nagyborosnyó *Várhegy*-én lelt tordosi jellegű anyag megint arról beszél nekünk, hogy

ugyanazon az úton, amelyiken a magyarországi obszidián, a tiszai kultúra is behatolt a Barcasági és Háromszéki medencébe.

A szórványos leletek nagyban támasztják alá mindezeket.

5. Igen tanulságos a leletek eloszlása is. Sok tekintetben fedi az obszidiánnal jellemzett lelőhelyekét. A Szamosok mente nemcsak mint közlekedési utak jönnek tekintetbe, hanem a maguk sójával, termékenységével, valamint a mezőségi tavakkal is. A cegei telep esetéből következően u. i. nincs kizárva, hogy a mezőségi halastavak is befolyással voltak az itten való megteleülésre. Megerősít ebben a noszolyi *Steuni*-határészből ismeretes ú. n. kareliai típusú balta is. Hunyad és Alsófehér vm., aztán az egész Maros völgye felfelé meglehetősen sűrűn megtelepült terület s mint térképünk kézzelfoghatóbban is igazolja, itt is a sóvidék, valamint a földművelésre és legeltetésre alkalmas pontok azok, amelyek vonzották a tiszai kultúra képviselőit.

A Küküllők mente ma szegényebb, de holnap-holnapután itt is felbukkanhatnak a sűrűbb megtelepülést jelző nyomok, másfelől a két Homoród, az Olt és Feketeügy völgyébe itten vezet át az út. Benne vagyunk a Barcasági és Háromszéki medencében, melyek mindenkoron kitűnő megtelepülési lehetőségeket nyújtottak. Ezek között elsőrangú szerepet játszott a földművelés és állattenyésztés. Sóban sem szegény ez a vidék.

6. A felsorolt leletek egy része a tiszai kultúra és a Tripolye-kultúrát jellemző festett kerámika érintkezési idejéből való, tehát a település, az itteni élet és munka folytonosságáról beszél nekünk. A sepsiszentgyörgyi *Várad* János-utcában felfedett sírban a kareliai típusú balta határozottan mélyített és kimetszett díszű kerámika társaságában került felszínre. Folytonosságról tanuskodik a tordosi telep is.

7. A tiszai kultúra Kelet felé való előhaladásában a Háromszéki medencében

megtorpan. Ez nem a véletlen munkája és nem magyarázhatjuk az elerőtlenedéssel sem. Az általános felfogással szemben alig hisszük, hogy az ú. n. Boian A.-kultúra képviselőibe ütköztek volna, mert hiszen ez a kultúrfacies aránylag olyan kevés és szórványos lelettel van képviselve Erdélyben, illetőleg Erdély délkeleti sarkában, hogy az itten való megjelenését csak egyszerű és igen gyenge kultúrhatással magyarázhatjuk, ha ugyan nem éppen Erdély földjén kell keresnünk a gyökereit.

Sokkal valószínűbb, mint *Tompa* (45. l.) is hiszi, hogy a tiszai kultúra képviselői az Ojtozi-szoroson át a Háromszéki medence s ennek közvetítésével a Barcaság felé tartó Tripolje-kultúra képviselőivel találják magukat szemben, akikkel egy ideig az egymásmellettség viszonyában élnek s egymásra hatást gyakorolnak, de akiknek nagyobb számán, fejlettebb kultúráján s életfelkészültségén nemcsak megtörik a tiszai kultúra Kelet felé való nyomulása, hanem az elől vissza is húzódik, majd részben annak fölénye és hatása alatt meg is szűnik.

8. A tiszai kultúrának Kelet felé való terjeszkedését nemcsak a jobb és megfelelőbb életlehetőségek keresésével indokolhatjuk, hanem azzal a nyugtalansággal is magyarázhatjuk, melyet az északi kultúra és annak képviselői Közép-Európa felé való érvényesülési törekvései keltettek. Ez egy ideig az egymásmellettség viszonyában és állapotában még nem jelentett azonnali imminens veszélyt. Ez a veszedelem a Kr. e. III. évezred végén állott be, amikor ez az északi áramlat elsöpri, leigazza a Tripolje-kultúra képviselőit úgy Közép-Európában, mint az ettől Keletre fekvő területeken.

9. Nándorvályai és tordosi ásatásaim fontos utalásokat tartalmaznak a festett kerámikának Erdélyben való fellépte tekintetében. A nándorvályai alsó rétegben leltem egy durva, alig simított fenéktöredéket, mely kívül feketére füstölt, belül barnavörös alapszínű és vastag fehér pásztá-

szerű anyaggal van bevonva, — a felső rétegben leltem egy okkergöröngyöt — a szántásban gyűjtött cserepek közül az egyik barnavörös színű, kívül-belül fehér bevonás nyomait mutatja. Nándorvályán nem leltem húsvörös bevonású, gombalakú edénytálpakat (s illetően bevontakat Nagyiklód sem szolgáltatott). Tordoson mindhárom rétegben megtaláltam ezeket a húsvörös festékkel bevont edénytálpakat és csészetöredékeket, a középső rétegben rovátkolt bordákkal ékített, ugyancsak húsvörös bevonású cserepet és belül palaszürke, kívül húsvörös bevonású csészetöredéket, továbbá belül palaszürke, kívül húsvörös bevonású és enyhén becsiszolt vonalakkal ékített cserepet leltem, és leltem egypár edénytöredéket, amelyik kívül-belül fehér bevonás nyomait mutatja. Egy átfúrt bütyökfület mélyített szalagdísz vesz körül, ezt pedig fehér festés borítja (*Roska* i. m. 367. kép 10. sz.). Egy szintén a középső rétegből kikerült szalagdíszes edénytöredék egyik szabadon hagyott mezőjét húsvörös festés borítja. A tordosi felső rétegben sem leltem kimondott mintásan festett keramikát. Kerültek felszínre olyan profilált peremű táltöredékek, amelyek kívül-belül húsvörös és barnavörös bevonás nyomait mutatják.

A *Torma Zsófia*-féle tordosi anyagnak spirális és a szövésből átvett egyenes vonalú sávos mintákat mutató festett keramikai leletei (v. ö. *Roska* i. m. 90. kép) egy a tiszai kultúrát követő, fiatalabb réteg emlékei és ezek a motívumok egymással kombinálva ugyanazon edénytöredéken is előfordulnak, ami az edényfestésnek (és nem bevonásnak) Erdélyben való megjelenése időpontjára nézve igen fontos jelenség. E festett keramikai maradványok között a vállas tálak közvetlen kapcsolatot mutatnak a tőlem feltárt tordosi felső réteg azonos típusú, még festetlen keramikai termékeivel, ami a közvetlen, fokozatos fejlődés elvitázhatatlan bizonyítéka.

Ennyit a bükki festett kerámika és a tiszai kultúra egymáshoz való viszonyáról Erdélyben. A kérdésre részletesebben fo-

gunk kitérni az erdélyi festett kerámika emlékeinek tárgyalása rendjén.

10. A gombalakú edénytálpak, sokszor húsvörös bevonással, azt mutatják, hogy a tordosi jellegű művelődési jelenségek megelőzték a Tripolje-kultúra erdélyi fellépését. Valószínűnek vélem, hogy ezt jelzik a többek között az erődi festetlen és bevonatlan, az imecsfalvi és az oltszemi *Vármegén* lelt húsvörös bevonású edénytálpak is.

Kolozsvár.

Roska Márton.

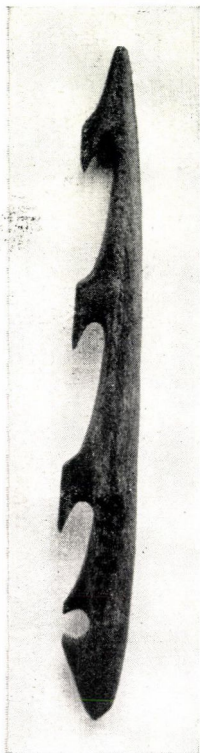
A székesfehérvári múzeum őskori csontszigonya.

A székesfehérvári múzeum 1935-ik évi gyarapodásának egyik legbecsesebb szerzeménye az a csontszigony, mely Csőr község határában (Fejér megye) az Alsómerítő pusztához tartozó Sárréten került elő és gróf Pappenheim Sándor ajándékozta a múzeumnak. A lelet oly ritkaságnak tűnt föl, hogy szükségesnek látszott a Magyar Történelmi Múzeum szakvéleményét kikérni. Hillebrandt Jenő szíves megállapítása szerint a szóbanforgó csontszigony őskőkori harpuna és egyelőre páratlanul áll régészeti leleteink között kronológiai és tipológiai szempontból egyaránt. Kora a paleolith-korszak neolith-korral érintkező időszak. Közélebbi meghatározás csak a lelőkörülmények részletes kikutatása és esetleg az ott előkerülő egyéb leletek alapján lehetséges (44. kép).

Az e végből 1935. okt. 8-án tartott helyszíni szemlén, melyet a székesfehérvári múzeum nevében Marosi Arnold és Dormuth Árpád végeztek, megállapítást nyert, hogy a szigonyt 1935 telén Alsómerítőpusztához tartozó Sárrét területén (azt keresztülzelő vasútvonaltól délre, közel a csőr-nádasladányi állomáshoz, attól keletre) Sági Imre urasági gazda találta turfabányászat közben, 180 cm vastag tőzegréteg alatt homokon. Egyéb leletet nem találtak. Hogy kerülhetett oda? Valószínű, hogy egykori tulajdonosa halászat

közben vesztette el, vagy talán egy ott létező telep maradványa, mely lassú süllyedés folytán került víz alá és képződött felette a turfaréteg. Ez esetben azonban egyéb leleteknek is kellene lenni.

A harpuna teste kissé ívelt, egyik oldalán három fogszerű nyúlványt, szakát

44. kép.

Őskori csontszigony a székesfehérvári múzeumból.

visel, felső vége hegyesedő, az alsó kiszélesedik és kerek lyuk van rajta. Szakájának külső görbülete egyenes vonalban folytatódik és hegyesedik, belső része ívelt és öbölszerűen hátrahajló. Hossza 15·7 cm. Míután kísérő leleteink nincsenek, korát, jelentőségét, a hazai és külföldi leletekhez való viszonyát irodalmi adatok, analógiák útján igyekszünk megállapítani, amennyi-

ben a rendelkezésünkre álló forrásmunkák ezt megengedik.

Igazi, jellegzetes szigonyok, harpunák csak a magdaléni-korban jelennek meg. Rendszerint rénszarvasagancsból készültek, több fogszerű nyúlvánnyal, ú. n. szakával, melyek pálcaszerű gerincük egyik vagy mindkét oldalán helyezkednek el. A szigonyok hossza 10—15 cm és alsó végük a nyélhez való odaerősítés végett kétoldalt tompa tövist visel, vagy lyukasztott. Ritkán vonalas díszítés is van rajtuk.¹

Ez a harpuna-típus folytatódik a régebbi és újabb kőkort áthidaló átmeneti időszakban is, mikor már a mammut kihalt, a rénszarvas felhúzódott északra és helyét a szarvas foglalta el. Az emberi művelődés ezen fokán a harpunák szarvasagancsból, csontból készültek. Ennek belseje porhanyós, spongyás, csak a külső kérge használható, épp azért alakjuk lapos és végük rendszerint lyukasztott. Ezzel szemben a magdaléni rénszarvasagancsból készült harpunák ovális, kerek átmetzetűek.

A merítőpusztai szintén egysoros, lapos típus, három szakával, végén a nyélre erősítés végett átfúrással. Anyaga csont és nagyon gondos kidolgozású. Szakájának alakja és öbölszerű bemélyedése legjobban egyez a spanyolországi castilloi,² egy skandináviai, a kreuzi és az egyik dániai példánnyal. Korát illetően is — egyéb leletek híján — ezek az analógiák lehetnek irányadók. A castilloi lelet alapján a magdaléni időszak végére volna helyezendő, mert ennek is, miként a merítőpusztainak három szakája van, teste hajlott és végén át van lyukasztva. Viszont szakának körvonala a skandináviai, a kreuzi, fő-

¹ Forrer: Reallexikon, 1907, 583. l. 161. t. 2. á. franciaországi (Laugerie) barlanglakásból, 814. l. 240. t. 12—13. á.; Roska: Az ősrégészet kézikönyve I. 143. l. 73. k. 1., 2. és 7. á.

² Breuil: Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie préhistoriques. Compte Rendu de la XIV-me session Genève, 1912. 213. l. 32. k. utolsó kép. — Roska: i. m. I. 150. l., 72. k., 2. á.

leg pedig a dániai példányokéval egyez, bár ezek végén a lyuk nincs meg. Ezen analógiák után indulva a merítőpusztai harpuna már nem magdaléni, hanem az azt követő, a paleolithikum és neolithikum közé ékelődő mezolithikum kultúrájának volna emléke. A bizonytalanságot a kísérő leletek hiánya okozza, melyek nélkül korát évszámokkal kifejezni csak nagy általánosságban lehet. A szélső határok Krisztus előtt 15,000—8000 esztendő.

A lelőkörményeket tekintve a merítőpusztai harpuna Seeland Mallerup melletti maglemosei teleppel hasonlítható össze, ahol az egykor vízből lerakódott leletek szintén tőzeg alatt fordultak elő.

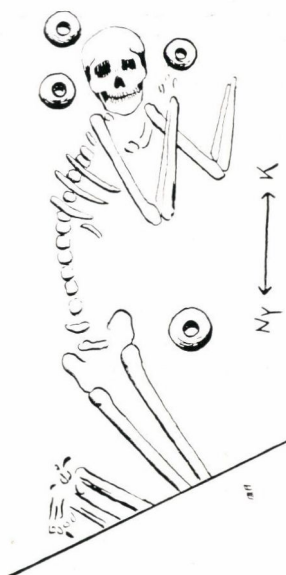
E hiányok ellenére is a merítőpusztai harpuna a magyar őstörténetnek egyik legbecsesebb lelete akár magdaléni, akár mezolitikumba sorozzuk. A harpuna Magyarországon a magdaléni korszakban jelenik meg először. Az a néhány darab azonban, melyek egyike a pilisszántói kőfülkéből¹ három pedig a Szelim-barlangból² ismeretes, nagyon kezdetleges készítmény. A mi harpunánk művészi magaslalon áll felettük és vetekszik a legszébb külföldi példányokkal. E jelentőségéből akkor sem veszít, ha a mezolithikumba helyezük. Ez esetben nemcsak mint az akkori technika legtökéletesebb alkotásának van kiváló értéke, hanem hézagpótló szerepet tölt be a magyar prehistóriában.

Székesfehérvár. Marosi Arnold.

A nagytétényi neolitikus sír.

A római castrum feltárási munkálatai közben zsugorított temetkezésre bukkanunk. (45. kép.) A sír tiszta homokban feküdt. A mai felszíntől a modern és római törmelékréteg mélysége 1'20 m, itt kezdődik a homok. A sír 0'45 m mélyen volt a homokban. A zsugorított temetkezés

hossza 1'20 m, a csontváz feje arccal felé fekvő, tarkójával a nyak felé fordulva. A nedves homokban a csontanyag igen szenvedett. Az arcból például alig néhány szilánkot találtam. A mellékletek alapján a sír a dr. Tompa által «Zselizi kultúrának» nevezett fiatalabb lineárkerámias fációsbe tartozik.³ Az edények jellegzetes díszítése a bevágásokkal ellátott párhuzamos vonalköteg. Az edényformák a lineárkerámia tipikus edényformái. A sír mellékletei közül négy edény tartozik ebbe a

45. kép.

körbe (46, 47, 48 b kép). A negyedik edényt töredezett volta miatt nem közlöm. Az ötödik edény a bükki kultúra területéről importált tipikus bükkien edény (48 a kép). Mielőtt a sírba került, már használhatták, mert pereme még a sírhatétel előtt le-töredezett. Az edény a jól kifejtett bükki kultúra emléke. (Bükk II.)⁴

A zselizi kultúra egyik legfontosabb

¹ Hillebrand: Magyarország őskora IV. t. 12. á.

² U. az: i. m. V. t. 10—12. á.

³ Tompa Arch. Hung. V—VI. 27. o.

⁴ Tompa idézett hely. V. t. 8, VI. t. 5, XIII. t. 19, 21, XIV. t. 1, 7, XVII. t.

telephelye Békásmegyér,¹ ahol tiszai cserépek is kerültek elő. Ezen új tény alapján, továbbá tekintetbe véve tályai ásatás anyagát is, mely a bükki kultúra két fázisára adott pontos stratigrafiát, már tisztább képet alkothatunk a magyar neolitikum kronológiájáról.

¹ Publikálva Röm. Germ. Centralkom. Berichtjében. Nyomás alatt.

<i>Dunán-innen</i>	<i>Dunántúl</i>
Régibb lineárkerámia. Bükk I.	Régibb lineárkerámia.
Bükk II.	Újabb lineárkerámia. Zselizi kultúra.
Bükk III. Tisza I.	Zselizi kultúra.
Tisza I—II.	Tisza I—II. Lengyel.
Bodrogkeresztúri rézkori kultúra (Tisza III.)	

Ifj. Gallus Sándor.

46. kép.

47. kép.

48 a. kép.

48 b. kép.

Római sírboltfödél Sopronból.

A római Sopronnak, Scarbantianak egyik nagy temetője már mintegy 150 esztendeje szolgált értékes leleteket. A mai Széchenyi-tér és Csengery-utca hosszú vonalai között terült el, ahová a város fejlődése csak az utóbbi 70 esztendőben lökött vért, addig főképpen a lakóházakhoz tartozó gyümölcsöskertek foglalták el ezt a helyet. Hosszú évtizedek alatt sok leletet vethetett már ki az ásó, de csak a XVIII. század vége felé kezdték értékelni is. A régi temető egyik sarkában különösen sok lelet került ez időben elő, és az ott álló házat Römerhaus-nak nevezték.¹ Megemlékezett már a terület leleteiről a Korabinszky lexikon is 1786-ban és a nyomukban járó tudálékosság nevezett el egy belvárosi házat Sempronius házának, mint aki Sopron római elődjét, Semproniat alapította.

A rohamosabb építkezés dacára is nagy figyelemmel volt Sopron tudós világa a sokat ígérő területre és Paur Iván, Bella Lajos és Kugler Alajos hőséges leletjelentései az Archaeologiai Értesítőben bizonyítják, hogy kevés emlék ment veszendőbe. Ásott a nagy temető területén Ferenc Ferdinánd főherceg is soproni tartózkodása alatt az 1890-es évek elején. Őt különösen a temető keleti széle érdekelte, a domonkos-zárdához csatlakozó kert. 1911-ben a postapalota építésekor ismét gazdag és becses leletekre bukkant Bella.

Az újabb időkben valamivel fősvényebben mérte a leleteket a soproni régészek szerencséje, de a sokat próbált domonkos-kert tavaly ismét értékes kővel szolgált. Az idei nyáron hívta fel rá figyelmemet L. Pintér László restaurátor, aki a domonkosoknál dolgozott, hogy 1934-ben ókeresztény sírkövet találtak a kertben és rajta keresztjel van. Sajnos,

¹ Bredeczky: Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn. 1803. és köv. 3. kötet. 207. o.

a lelet nem gazdagíthatja a pannoniai kevés számú ókeresztény lelet sorát, mert bizony még pogánykori emlék (49. kép). Nem más az, mint egy szögletes sírboltnak szépen megfaragott csonka gúlaformájú lezárása. A kb. 80 cm magas gúla oldalai enyhe ívben haladnak felfelé. A négy oldal közül csak az egyiket faragták ki, fejére állított két delfin fonódik rajta össze, szabadonálló farkuk fent csap-

49. kép.

kod. Köztük Neptunus háromágú szigonya áll, alsó részét nézték keresztjelnek. A homokkőfaragás erősen provinciális jellegű. Kár, hogy a tulajdonképeni sírboltot benne hagyták a földben, ma már emeletes ház áll fölötte.

Sokkal szebb kivitelben, nemesebb márványból, de hasonló nagyságban látható hasonló kő az ennsi múzeumban; ezen a motívumok is sokkal élesebben kivehetők, oldalait pikkelyes dísz fűdi és záró párkánya felett két sorban akantusz-

levelek sorakoznak.¹ A felső lezáró peremen lyuk van, amibe tobozformát illesztettek. Ez hiányzik a soproni példányon. Hasonlatos összefonódott delfinek láthatók az aquileiai múzeumban is, ott azonban az oldalak díszesebb faragásúak, mint ábrázolásunk.

A delfin szerepeltetése sepulchralis faragásokon egyáltalában nem ritka, és amint a fenti példák igazolják, záró piramison is gyakrabban előfordul a római birodalom egyes tartományaiban. Mindenesetre Sopron területén tudtunkkal az első előfordulása. Kívánatos volna, ha az ebből a szempontból különösen érdekes faragás a soproni múzeumot gazdagítaná . . .

Sopron. Csatkai Endre.

Ásatások az óbudai Lepold-téglagyár mellett.

Budapest Székesfőváros áldozatkész-ségéből 1934. év augusztus—október havában középkori épületmaradványok és út után kutatva, a Testvérhegyidűlőben az «óbudai mészégető és gőztéglagyár Lepold és fia utódja» telkén, és a vele észak felé szomszédos területeken végeztünk ásatásokat.

A Lepold-téglagyár (20,023—20,025. hrsz.) területén kívül az ásatások kiterjedtek Haszmann Márton 20,026. hrsz., a közönséges tömör falitégglákat árusító rt. 20,027. hrsz., továbbá özv. Remesch Frigyesné 20,028. hrsz. és Wittmann József 20,029. hrsz. telkére.

A talajszín alakulata egyáltalában nem árulta el, mi rejlik mélyében, csupán az itt-ott mutatkozó cserép- és habarcs-törmelékéből lehetett sejteni, hogy a föld méhé épületmaradványoktól terhes.

Nem terjeszkedhetünk itt ki a kutatás részletes ismertetésére, bár bizonyos szempontból az is tanulságos lenne, így

¹ I. Jahresber. d. Museal-Vereines f. Enns u. Umgebung. 1895. 8. o.

csak röviden a leglényegesebb körülményekre szorítkozunk.

Az ásatások folyamán a többi között három római eredetű épület került elő egymás szomszédságában. Az ásatások sorrendjét a telektulajdonosoktól nyert engedélyek időrendje szabta meg.

Így legelőször a helyszínrajzon 1. számmal jelzett lakóépület, azután a 2. számú nyilván az előbbihez tartozó melléképület, és legutoljára az ugyancsak lakás céljaira szolgált 3. sz. épület került elő. (50—53. kép.)

Az épületek kétségtelen római eredetét egyéb leleteken kívül főleg a falak mentén tömegével rétegesen található karimás tetőcseréptöredékek, ú. n. tegulák és imbrekék, valamint a falazás módja is bizonyítja.

Koruk az érem- és cserépedényleletek alapján a II. század végére és a III. sz. elejére tehető.

Az 1. és 3. sz. épület, mint már említettük, lakóépület. Mind a kettő öt helyiséget foglal magában, de egymástól lényegesen eltérő beosztásúak és egyiket sem lehet besorozni a római villák eddig ismert jellegzetes típusai közé. Méreteik is sokkal szerényebbek. Az egyiknek legnagyobb hossza 25'20 m., a másiké 23'66 m, legnagyobb szélessége pedig 12'85 m, illetőleg 14'85 m. (51. és 53. kép).

Mind a kettőnek érdekes jellemvonása, ami különben a legtöbb római villának sajátja, a helyiségek egymástól eltérő padlószintje. Jóformán minden helyiségben más. Ennek oka a rómaiaknak a domb- vagy hegyoldalakhöz, különösen azok lábához s így a szabad kilátáshoz való vonzódása és a talajszinthez való alkalmazkodás.

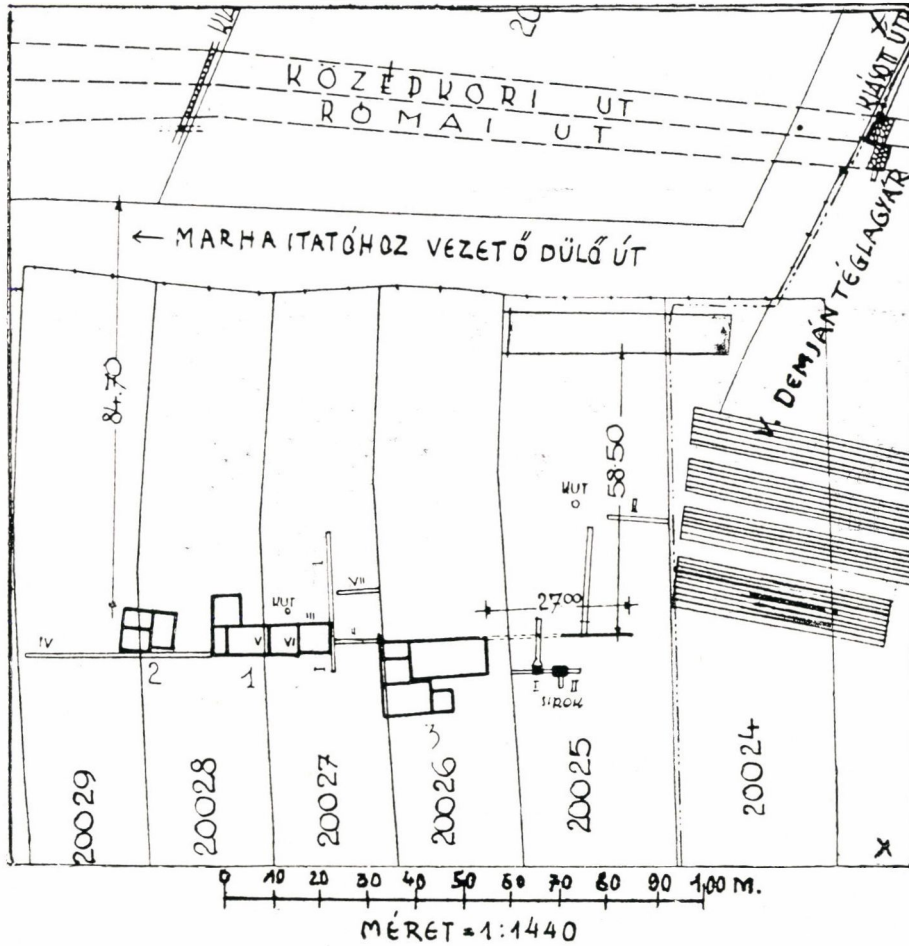
Az első épületnél 1'43 m, a harmadiknál 2.75 m a legalacsonyabban és a legmagasabban fekvő helyiség padlószintje közti magasságkülönbség, tehát az utóbbi majdnem egy mai gyenge emeletmagasságnak felel meg.

A falak méretéből következtetve nem

valószínű, hogy valamely épületrész is emeletes lett volna. (55.—56. kép).

Érdekes még, hogy a hegyoldalon történt építkezés ellenére a két épület bejáratí küszöbének magassági szintonala közel egyező.

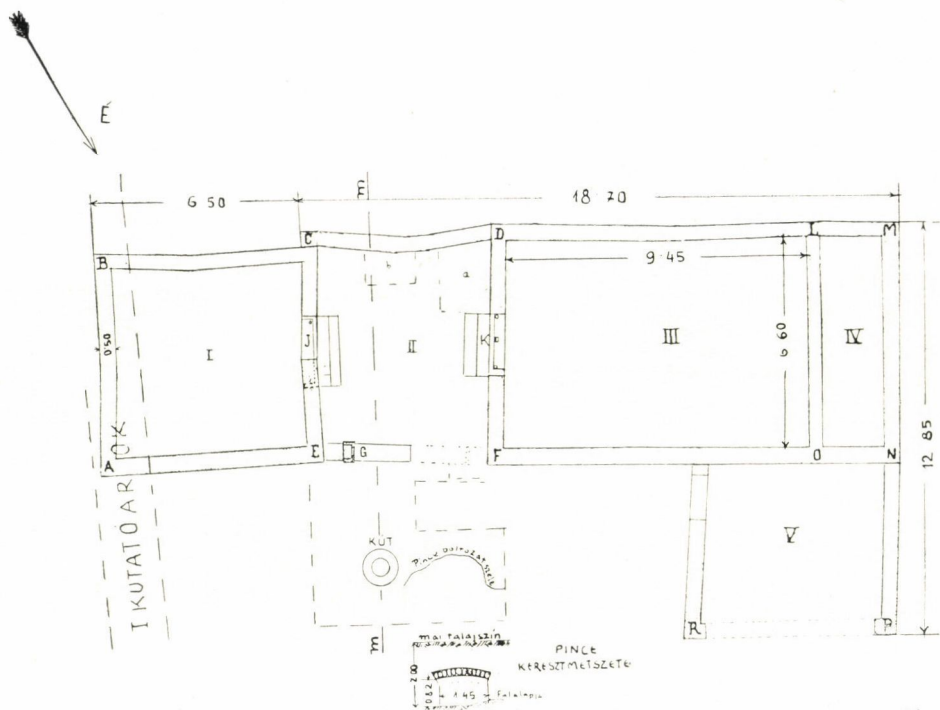
mentén mindenütt mutakozó tetőcseréptörmelék ennek kétségtelen bizonyítéka. Ebből a helyiségből a főbejáratától jobbra és balra elhelyezett lépcsők közvetítették a közlekedést az I. és III. helyiségbe. A III-al jelölt helyiség padló-

50. kép. Tájékoztató helyszínrajz a római épületekhez.

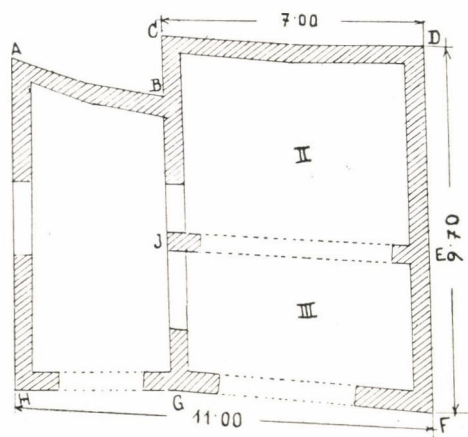
Az első épületnél egy ajtóval el nem zárható, valószínűleg kettősnyílású, teljes egészében, kb. $3\frac{1}{2}$ m széles bejáraton át egy «atrium»-szerű, de egyébként teljesen földött helyiségbe (II. a helyszínrajzon) lehetett jutni. A kutató árkok

színe kerek 70 cm-rel volt magasabb a bejáratí helyiségénél. Az első (I.) helyiségnél csak az a különös, hogy a cserépréteg fekvéséből következtetve ennek padlószíne a II.-ével körülbelül egyezett, a lépcsőfeljárattól és a részben még

51. kép. I. épület alaprajza.

helyben (in situ) fekvő küszöbből következtetve viszont annak szintén kerek 70 cm-rel kellett volna magasabbnak lenni. Lehet, hogy éléstár volt. Erre határozott választ talán csak akkor kaphattunk volna, ha az egész helyiség területét kiástuk volna, nemcsak a falak mentét. Padlóburkolatokra így nem akadunk. (57. kép.)

52. kép. 2. épület alaprajza.

A IV. keskeny, hosszú helyiség padozata feküdt a legmagasabban. Itt a — téglaszín betonszerű — padlóburkolatot részben még megtaláltuk, az ajtóbejáratot már nem. Mi célt szolgált, a rendelkezésre álló adatokból nem tudjuk megállapítani.

Meg kell még említenünk, hogy az egész épület a falazatok tanúsága szerint, nem egy időben épült. Az I. és a III., IV. helyiséget magában foglaló, tehát két külön épület volt és ezeket utólag kötötték össze egy közös előcsarnokkal. Legkésőbb vagy a II-vel egy időben épülhetett az V-tel jelölt helyiség. Bejárata külön volt keletről.

Ablakok nyomát sehol sem találtuk. Ez részben annak tulajdonítható, hogy a falomok még ott is, ahol a legmagasabbak, alig haladják meg a padlószintől számított egy méter magasságot.

Az I. sz. épület előtt még egy kútra és kis, kezdetlegesen épült különálló pince maradványaira bukkantunk. Fűtési berendezésnek nyomát nem találtuk. Ugyancsak nem találtuk határozott nyomát valamely «porticus»-nak sem.

kor eléggé nagyméretű *hegyomlás* nyomta be és döntötte össze. E benyomódás *mértéke*, amint az a fényképen is látható, különösen a hegycsuszamlás irányára merőleges északnyugat-délkeleti irányú falakon észlelhető legjobban. Van falrész, amelynél a benyomódás mértéke közel 30 cm. (L. az 51. sz. képet.)

Az előrehajlás mértéke 70 cm magas falrésznel a 30 cm-t is elérte. A 3. sz. épület a legjobban szenvedett. Itt az

donképp, hogy az épületeket, különösen az őszi nedvesebb időszakban teljesen föltárjuk. Ez a *főoka* annak is, hogy ezek a romok nem maradhattak szabadon, hanem újból be kellett azokat temetnünk.

A falak egyébként legnagyobbbrészt termésmészkből — malterba fektetve, — mint «*opus spiccatum*» vannak kiépítve, téglá csak itt-ott látható a sarkokon és lépcsőknél. Helyenként tüzköves dolomitot és hárshegyi homokkővet is hasz-

55. kép. «Opus spiccatum» az «F» (északi falon) saroknál

56. kép.
A déli fal nyugatról nézve.

északi fal felső részét a nyomás egy darabon egészen 80 cm távolságig a szó szoros értelmében letolta az alatta lévő-ről.

A hegynyomás és csuszamlás mértékéről ugyancsak szemléletes képet ad a *kút*. A kút káváját, amely tehát valamikor római talajszinten volt, 1,55 m mélységben találtuk meg és maga a kút is a kútkávától le 1,90 m mélységig 18 cm-re hajolt előre a hegymozgás irányában.

Ez a komoly ok — a *hegyomlás ma is fönnálló veszélye* — gátolta meg tulaj-

náltak. Az előbbi közvetlen közelben is található a Farkastoroki-út tájékán.

A 2. *épület* alighanem gazdasági célokat szolgált. Ennek falai csak *agyagba* rakott terméskőből épültek. Legalább is a megmaradt része. Ennél nehéz munka volt a különben is mélyenfekvő falakat a leomlott falrészekről elkülöníteni, helyesebben megállapítani, mi leomlott és mi még épen maradt falrész, mert mindent *át- meg átjárt az agyag*. Három helyiséget foglalt magában. A II. és III. talán istálló, az I. kocsiszín

lehetett. A falakat a hegynyomás itt is erősen eltorzította.

A legérdekesebb a *harmadiknak* *kiásott* lakóépület. A sajátságos alakítású főbejáraton át egy nagyterjedelmű — az alaprajzon IV-el jelölt — helyiségbe jutunk. Pontos méretekről persze éppen a falak nagyarányú eltorzulása következtében nem lehet szó. A bejárat a kü-

széles, kb. ugyanolyan mély, a tulsó végén lekanyarított horony. Mintha el nem mozdítható és talán csak elárúsító ablakkal ellátott *deszkafal* vagy feltolható redőny számára szolgált volna *alsó támasztékul*. Érdekes, hogy az összegyűlő csapadékvíz számára az ajtó sarkából kis csőalakú lefolyó csatorna van a káván keresztülvésve.

57. kép.

III. sz. épület. A IV. helyiségből a II.-ba nyíló ajtó küszököve. Az ajtószárnyak alsó forgó csapjának rögzítésére szolgáló vashüvelyeket még a helyükön, a kőbe vésett mélyedésben, találtuk.

szökbő formájából következtetve nagyon hasonlít az aquincumi «canabae»-nél talált küszökövékéhez. A három méter teljes hosszúságú kőből a nyílásra esik 2·74 m. Egyik (nyugati) szélén a rendes római küszökövekhez hasonlóan kőpadka, a sarokban csaplyuk és a függélyes tengely körül forgó 60 cm széles ajtónyílásnak megfelelő rész van. Ehhez csatlakozott egy 2·08 m hosszú, 5 cm

A nagy helyiségről tudjuk, hogy köröskörül fedett volt, mert a falak mentén a cserépre mindenütt ráakadtunk.

Vajjon a közepén is fedett volt-e vagy peristilium-szerűen nyitott, azt nem tudhatjuk. A későre hajló őszi időjárás ugyanis megakadályozott abban, hogy e helyiség közepétáján még egy keresztárkot ássunk. Ezt azonban *bármikor később* is meg lehet csinálni.

Ebből a helyiségből nyugat felől két kisebb helyiség nyílt, valószínűleg egy-két lépcsőfokkal, mert azok padlószíne 14, illetve 70 cm-rel magasabb a főbejárat küszöbénél. A lépcsőfokokat kiszedhették.

A délnyugati sarokból négy lépcsőfokon lehetett az 1'30 m-rel magasabban fekvő tágas — III-al jelölt — helyiségbe jutni. A lépcsőfokokat is a hegy-

Az V. helyiség utólag épült a III-al jelölthöz. Ez utóbbinak északnyugati sarkából kiinduló kövezett csatorna későbbi keletű, nem az épület korából való. Ugyanitt másfél méter hosszban az épület fala az alapfenékig teljesen ki volt szedve.

Fűtési berendezés meglétét az «F» pontnál talált fűtőcső (tubi) töredékek jelzik.

58. kép. A bekerített sír képe előlről.

nyomás részben elmozdította helyükből.

Innen nyílhatott a legmagasabban, vagyis a bejárat küszöb fölött 2'75 m magasságban az V. helyiség, de sem a lépcsőket, sem az ajtónyílást nem találtuk meg. A fal ugyanis csak a padló színe alatt maradt meg. Csupán a déli sarokban találtuk meg rövidebb darabon a téglaszín betonpadlót. Ez téglatömelékkel készült 20 cm vastagságban, 14 mm vastag felső simítással és alatta 10 cm vastag száraz kőréteggel.

Ettől az épülettől *keletre*, mintegy 10 méternyire, egy sírt találtunk. A sír kövei teljesen széjjel döntve. Ez is a hegynyomás munkája lehetett. A kerek két méter mélység, amelyben a sírt találtuk, is erre mutat.

A síremléket teljes egészében sikerült megtalálnunk s az most összeállítva, mint egész *Pannonia területén egyetlen* darab, az Aquincumi Múzeum anyagát gazdagítja. (58. kép). Ez úgynevezett *bekerített sírhely* (area maceriae cincta), homlok-

oldalán sírfeliratos, oromzatban végződő kőlappal s az oromzat csúcsán az elhúnyt teljes képmása álló alakban. A már előbb letört fejet — sajnos — nem sikerült megtalálnunk. Rendesen az oromzatra valamely sepulturális vonatkozású mithológiai alakot vagy csoportot (pl. Ikarus, Medea gyermekeivel, Aeneas menekülése) szoktak helyezni. Itt eltértek ettől. Úgy a homlokkő, mint a tetejükön pineával díszített sarok- és az oldalkövek csak durván megfaragottak s minden egyéb díszítést nélkülöznek. Rendesen ezeket is domborművek szokták ékesíteni.

Ilyen bekerített sírok egyébként gyakoriak voltak s nyomukra, helyesebben egyes darabjaikra több helyen, így: Dunapentelén (Intercisa), Szombathegyen (Savaria) és dr. Nagy Lajos barátom Óbuda (Aquincum) területén ismételtelen akadt, amelyekből ilyenekre lehetett kö-

vetkeztetni, teljes azonban *eddig nem került elő*, ez az *első*. Mellékelt (59. sz. kép) a feliratot eredeti alakjában adja.

D M
BITHINI SEVERI QUI
VIXIT ANX CLAVDI
RSVS F MAXIM E
MAXIMINA FILI MATRI
PIENTISSIME
FACIENDVM CVR

59. kép.

A felirat szövege meg-
oldva a következő:

1. D(is) M(anibus)
2. BITHINI[A]E SEVER[A]E QUI
3. VIXIT ANN[OS] SEXAGINTA CLAVDI[US]
4. URSUS F[ILIUS] MAXIMA ET
5. MAXIMINA FILI[AE] MATRI
6. PIENTISSIME
7. FACIENDVM CVR[AVERUNT]

A betűknél a vörös festék nyoma helyenként látszik. Legérdekesebb, hogy a *családfő* sírköve már 1899. óta az Aquincumi Múzeum birtokában van.¹ Bár a családfő nevét nem ismerjük, mert a sírkőnek ez a része hiányzik, az összetartozás az összes családtagok egyező nevéből kétségtelen. Eddig erről a sírkőről csak azt tudtuk, hogy Karl Jánosnak a Borókahegyen levő szőlőjéből került ki. A telekkönyvi hivatalban végzett kutatásaim alapján kiderítettem, hogy ez a szőlő azonos avval a 20,025 hrsz.

¹ Balfolyosó 218. sz. Kuzsinszky Aquincum emlékei. Budapest Régiségei VII. 32. sz., C. I. L. No 15,167.

telekkel, amelyen a most kiásott sír-emléket találtuk. A legnagyobb a valószínűsége, hogy a mellette kiásott sírból való, amelyben feliratos követ nem találtunk.

Mind a két sír égetett, ami a II. század végén nálunk ritka és a külön — családi — temetkezéshellyel magyarázható meg. Bithinia Severa hamvai között egy Vespasianus érmet találtunk.

Főlemlítésre méltónak találom e helyütt, hogy a *Claudius Ursus* név előfordult Dalmáciában egy Knin közelében talált kővön,² *Claudius Ursus junior*

² C. I. L. V. III. Suppl. F. II. p. 1629. No 9914a.

pedig egy Salonán talált oltárkövön.¹ Továbbá egy Szombathelyen (Savaria) kiásott sírkövön ugyancsak *Claudius Ursus* és *Ursinus*.² Végül Úszkűbben (Scopi Felső-Moesiában) kiásott sírkövön *Claudius Ursius* és fia *Ursus*.³ Mindenesetre érdekes kapcsolatok e név elterjedésére nézve.

Figyelemreméltó még, hogy a *lakóházzal együtt kerültek* elő a sírleletek.

A téglagyár területén a lehetőség szerint ásott kutató árkok alapján meggyőződünk arról (cserép-, habarcs- és terra sigillata maradványok, kerítésfedő kőlapok), hogy itt még folytatólag dél-délkelet felé egyéb épületeknek is kellett lenni, és nem lehetetlen ilyenek léte északnyugat felé is. Talán az épületek sora elhúzódott a Nagy Lajos által a Csúcshegyi dűlőben kiásott pompás villa-épületig, együtt Aquincum egyik külvárosát (vicusát) alkotván.

Az aquincum-brigetiói főútvonal is, amint azt ásásaim során megállapítottam, erre, tehát az Aranyhegyi árok *jobb* partján húzódott. Az út feltárt részeinek ismertetésére, valamint egyéb részletekre a helyszűke miatt itt nem terjesz-
kedhetünk ki.

Garády Sándor.

Adatok a Pálosok XVIII. századi művészi tevékenységéhez.⁴

Szerzetesrendjeink újkori művészi tevékenységében jelentős szerepe volt a Pálosoknak is, akik különösen gazdag faragásaikkal tűntek ki. Erről és a művészetek többi ágában végzett munkájukról nyújtja az új adatok egész sorát

¹ U. o. p. 2346. No 8671a.

² U. o. V. III. P. I. No 4199. Tud. gyűjt. 1824. f. 1. p. 86.

³ C. I. L. V. III. Fasc. II. No 8212.

⁴ Ezen a helyen is köszönetet mondok dr. Horváth Konstantin volt zirci perjel, főiskolai igazgató úrnak, amiért a Pálos-évkönyv áttanulmányozását szívességgel lehetővé tette.

a Pálos-évkönyvek harmadik kötete. Miután ez a zirci apátsági levéltárban csak kéziratban maradt fenn, adatait nem használták még fel, amint ez a nyomtatásban is megjelent első két kötetten bőven megtörtént.

Már régebben voltak értesüléseink arról, hogy a művészi munka a Pálosrendnél nemcsak a laikus fráterek feladata volt, hanem tudományosan képzett, világot látott páterek is, mint Vépi Máté,⁵ Fuhrman Mátás⁶ foglalkoztak ilyen problémákkal. *Vépi Máté* építészti működéséről ad bővebb felvilágosítást az említett Pálos-évkönyv, amit röviden *Annalium III.* címen idézünk a következőkben. Róla, a fiatalon elhunyt szerzetesről halálakor történik megemlékezés.⁷ Nagyszombatról származott és 1729-ben, 19 éves korában lépett a rendbe. Sopronbánfalván, Máriavölgyben, majd Rómában tanult filozófia és teológia mellett architektúrát és geometriát is. Végül márianosztrai, majd nagyszombati tanárságáról és halálos betegségéről értesülünk. Megtudjuk azt is, hogy az ő tervei szerint épült nemcsak a sasvári és nagyvárad,⁸ hanem a pécsi Pálos-templom és rendház is. A pécsi építkezések az 1741-i ünnepélyes alapkövetéssel indultak meg, melynek szertartását Berényi Zsigmond, az akkori püspök végezte.⁹ A rendház géniuszszobros kőkapuzata ugyan csak 1760-ban nyert elhelyezést, de mivel az a római, Porta Pián kívül fekvő Pálos-kolostor kapujának mintájára készült,¹⁰ az Örök városban járt építész mellett bizonyít. Az 1780-ból származó templomkapu¹¹ viszont, klasszicizáló elemeivel már nem

⁵ Biró József: Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei. Bp., 1932. 18–19. l.

⁶ Molnár Ernő: Egy régi magyar Pálos-emlék. Magyar Művészet. 1935. 2. 50–57 l.

⁷ *Annalium III.* — 1747. V.

⁸ Biró József: i. m. 18–23. l.

⁹ *Annalium III.* — 1741. XVII.

¹⁰ Dr. Szőnyi Ottó: Pécs műemlékei. Magyar Művészet. 1929. 8. 551. l.

¹¹ Dr. Szőnyi Ottó: i. m. kép az 555-ik lapon.

készülhetett Vépi Máté elgondolása szerint.

Különösen érdekes módon jutott szerephez Vépi atya a sasvári templom építésénél. A rendház és templom megtervezésére¹ és az 1736-ban kezdett munkálatok² vezetésére eredetileg Kollenics Zsigmond bécsi érsek ajánlatára az eddig ismeretlen *Damiani Jánost* hívták meg. Az ő «égerfa cölöp és tölgyfa gerendarács» alapozási szerkezete iránt azonban mind az itteni papok, mind a Rómából éppen hazakerkezett Vépi Máté bizalmatlanok voltak. A mocsaras és laza homokos talajban ugyanis még ez sem volt elég erős a templom és toronyfalak hordására.³ A bécsi építésszel folytatott vitája után úgy határoztak, hogy Vépi rendtag saját tervei szerint vezesse tovább az építkezést.⁴ Azonban ennek a művének befejezését sem érte meg tervezője, mert a templomot, a királyi családtól adományozott főoltárral együtt csak 1762. augusztus 14-én szentelte fel Barkóczy érsek.⁵

Vépi Mátén kívül még egy, szintén Rómában iskolázott magyar építész volt a Pálos-rendnek: az 1721-1768 között élt *Szabó Vince*,⁶ aki életének utolsó hat éve alatt, míg az elefánti konvent élén állt, e kolostor régi épületeit lebontatta és saját tervei alapján újjáépíttette.⁷

Kollenics András festő a harmadik Pálos atya, akinek művészi munkásságát az évkönyv méltatja. Sasváron született 1664-ben és mint generális-vikárius halt meg 1734-ben Máriavölgyön.⁸ Máriavölgy volt festői tevékenységének színhelye is, ahol a templom mennyezeté-

nek boltozatait Remete Szt. Pál életéből vett jelenetekkel díszítette.⁹ 1768-ban itáliai festőket hívtak, akik a szentély kifestésén kívül Kollenics András képeit megtisztították és kijavították.¹⁰

60. kép.

Szerdahely József: Orgonaház a márianosztrai templomban.

További sorsukról nincs biztos tudomásunk, valószínűleg elpusztultak a kegytemplomot 1812 és 1821-ben erősen megromlító tűzvészben.¹¹ Ugyancsak si-

⁹ Annalium III. — 1734. XXIX.

¹⁰ Annalium III. — 1768. I.

¹¹ Dr. Josef Holik: Mariathal, die Geschichte des Gnadenortes. Pressburg, 1927. 20—21. l.

¹ Annalium III. — 1736. XI.
² Annalium III. — 1736. XII. és XIII.
³ Annalium III. — 1736. XVI.
⁴ Annalium III. — 1736. XVII.
⁵ Annalium III. — 1762. XXX. és XXXI.

⁶ Catalogus Paulinorum ab anno 1647 usque ad annum abolitionis 1786. Cod. Sec. XVIII—XIX. Nemz. Múz. Fol. Lat. 2024.

⁷ Annalium III. — 1768. V. és XX.

⁸ Catalogus Paulinorum... stb.

ralmas sorsa volt a XVIII. századi gyönyörű főoltárnak is, pedig a Pálos évkönyv szerint ennek mestere maga Raphael Donner volt.¹

A magyarországi Pálos-templomok belső felszerelésére vonatkozóan a mária-

61. kép.

Hasenmiller János: Főoltár a márianosztrai templomban.

nosztrairól kapjuk a legrészletesebb felvilágosításokat. A megmaradt, régi gótikus szentély folytatásaként emelt

¹ Annalium III. — 1736. IX. — A máriavölgyi oltárra, valamint a már Pigler Andortól — Georg Raphael Donner Wien, 1929. 72. l. — említett pozsonyi dóm mellékoltáira vonatkozó újabb adatokról, következő cikkünkben fogunk részletesen beszámolni.

kéttornyos barokk templom felépítésével 1729-ben készültek el annyira, hogy azt a fő- és mellékoltárokkal együtt ez év augusztus 14-én Berényi Zsigmond, a későbbi pécsi püspök felszentelhette. A berendezésből és felszerelésből nem hiányoztak ekkor már a padok és orgona sem, ezenkívül harangokat és toronyórát is említenek, a sekrestye pedig miseruhákkal, kelyhekkal és a többi szükséges tárgyakkal szintén felszerelt.² Mind-ebből a főoltár és a mellékoltárok csekély változással ma is megtalálhatók. A most használaton kívüli és a kórus két szélén elhelyezett régi, üres orgonatokok (60. kép),³ a rajtuk levő faragások stílusát tekintve, nem 1728-ból való,⁴ hanem azok, melyeket a Pálos-évkönyv 1761-ben készültnek mond. Mestere *Szerdahely József*, religiosus frater, aki 1000 rajnai forintot költött a tizennégy változatú orgonára.⁵ Stíluskritikai úton is bizonyíthatjuk azt, hogy az 1761-es adat erre vonatkozik. A faragott díszek ugyanis az egyes részletekben tagadhatatlanul megegyeznek a zirci kórusrács motívumaival, ha az gazdagságban összehasonlíthatatlanul felül is múlja ezt az orgonát. A zirci kórusrács elhelyezési éve pedig az ehhez egészen közeleső: 1760.⁶ A márianosztrai templom mai padjai jelentéktelenek, úgyszintén a kórus hátsó részén, a most használt orgona mögött levő stallumok is.

Az oltárokról az évkönyv 1731-i XVIII. részében azt a felvilágosítást kapjuk, hogy azokon «minden» asztalos, faragó munkát a frank származású religiosus frater conversus, *Joannes Hasenmiller*, arcularius végzett. Hasenmiller 28 éves korában lépett Bánfalván a rendbe és 1724-ben tette le az örök fo-

² Annalium III. — 1729. II.

³ Az illusztrációk a szerző felvételei.

⁴ Rupp Jakob: Magyarország helyrajzi története. I. l. Pest, 1870. 174. l.

⁵ Annalium III. — 1761. II.

⁶ Dr. Horváth Konstantin: Zirc története. Zirci könyvek. I. Veszprém, 1930. 141. l.

62. kép.
Remete Szent Pál a márianosztrai templom
főoltárán.

63. kép.
Remete Szent Antal a márianosztrai templom
főoltárán.

gadalmat, tehát 1695-ben született. Szorgalmas munkában és buzgó ájtatosságban eltöltött próbaéve alatt a bánfalvi templom «csinos» stallumait faragta, majd Nosztrán működött. Fiatalon lázas betegségbe esve, Pestre szállították, ahol 1731. április 27-én meghalt. Első működéshelyén, Sopronbánfalván a volt Pálos, ma Karmelita apáca-zárda templomában a XVIII. századból származó stallumok, Csatkai megállapításai szerint is már rokokó faragást mutatnak,¹ s így semmi esetre sem származhatnak a század első negyedéből. A márianosztrai oltárok pontosabb megvizsgálásakor viszont kitűnik, hogy a fő- és hat mellékoltár «minden» faragó munkáját nem végezhetette Hasenmiller, mert főleg a szobrászi díszben művészileg olyan értékkülönbségeket látunk, hogy azok nem származhatnak egy kézből. Azonkívül maga a szöveg is csak arculariusnak nevezi őt s nem egyszersmind statuariusnak is. A Szűz Mária mennybevitelének tiszteletére emelt főoltár (61. kép) egész felépítése megfelel a XVIII. század eleji stílussajátságoknak. A gyengén homorú, egységes tömegű építmény talapzatát két félköríves ajtónyílás töri át. Vízszintes irányban két erősen törtvonalú, de megszakítás nélkül vezetett párkány osztja a felső részt emeletekre. A legerősebben kiugró, négy párkányrészből kiinduló párkányív-sarkokon bőségszarut tartó és kitért karú kis puttók ülnek. A függőleges tagozást kulisszaszerűen elhelyezett oszlopok és lizénák adják, fülkemélyedéseket alkotva, de középen tágasabb teret hagyva. A fülkeszerű mélyedésekben és a széleken kiugró posztamentesen szentek szobrai foglalnak helyet, alul balról-jobbra: Szt. Ágoston, akinek szabályai szerint éltek a Pálosok, — R. Szt. Pál, a remetek atyja, — társa, R. Szt. Antal — és Szt. Jeromos, Szt. Pálnak életrajzírója (62—65. kép). Ezek azok

¹ Dr. Csatkai Endre: Sopron környékének műemlékei. Sopron. 1932. 76. l.

az alakok, melyek mesterük biztos anatómiai tudását elárulva, a testtartásban nemes, komoly mérséklettel, arcukon az odaadó hit tükröződésével, az arcfelület és szakáll virtuóz formakezelésével és a remete-szentek önsanyargatás okozta, görnyedt fáradtságának érzetetésével oly magasszínvonalúak, hogy nem igen származhattak az egyszerű arcularius vésője alól és értékben szinte megközelítik a pesti Angolkisasszonyok oltárszobrait.² Ezekre is érvényesek Hekler Antalnak hazai barokkszobrászatunk egyetemességét jellemző megállapításai: «a szélsőséges festőiséggel s a világias rokokó szellemmel szemben tanúsított ösztönös tartózkodás».³ A felső részben, mely méreteiben az alsónak kb. félmagasságát teszi ki, szélről két szerzetes, belül egy királyi és egy apáca szent szobrai foglalnak helyet, alattuk felirat: S. Thomas. — S. Stephanus, — S. Elisabeth, — és S. Petrus coel. Középen itt a Szent Háromság szoborcsoportja látható, alatta kis angyal koronával és «Veni coronaberis» feliratú szalaggal. Legfelül az oltár ormán pedig Szent Mihály alakja van. Szándékosan hagyjuk utoljára az oltár főrészenek ismertetését, ugyanis ez nem maradt meg eredeti alakjában. A durván bedeszkázott háttéri nyílás előtt a mennybe emelkedő Szűz Mária alakját két térdelő angyal fogja közre. E három szobornak a többiektől teljesen elütő stílussajátságaira a kronosztikon adja meg a magyarázatot: «Immaculatae in coelum assumptae Matri Virgini elemosyna filiorum filiarumve. 1859.» A durva bedeszkázás, valamint az, hogy itt az alakoktól szabadon hagyott felületeken az ornamentális dísz legcsekélyebb nyomát sem látjuk, arra enged következtetni, hogy ez a tér eredetileg — talán egy hasonló tárgyú — festmény helye volt. Az egész oltár anyaga fehérre mázolt, részben aranyo-

² Hekler Antal: A magyarországi barokk szobrászat európai helyzete. Akad. Értekezések. XXV. köt. 5. szám. Bp., 1935. III. és IV. tábla.

³ Hekler Antal: i. m. 12. l.

zott fa, a felső szobrok fél-, az alsók teljes életnagyságúak, enyhén színezettek, kivéve Szt. Ágoston és Szt. Jeromos szakállát, ahol az erős barna nagyon zavarólag hat. A felszerelésből meglepő szépek a hat játékos, pazar formagazdagsággal és leleményes változatossággal fa-

tel. Az oldalkápolnáknakban levők már szimplák és az ajtó felé esők a legegyszerűbbek. Ebben a sorrendben a baloldalon: R. Szt. Pál, — Szt. Ágoston, — és Aquinói Szt. Tamás; jobbfelől pedig: Jézus öt sebének, — Szt. Andrásnak — és Nepomuki Szt. Jánosnak

64. kép.

Szent Ágoston a márianosztrai templom főoltárán.

65. kép.

Szent Jeromos a márianosztrai templom főoltárán.

ragott gyertyatartók (66. kép), melyek azonban a XVIII. század harmadik negyede előtt szintén nem keletkezettek.

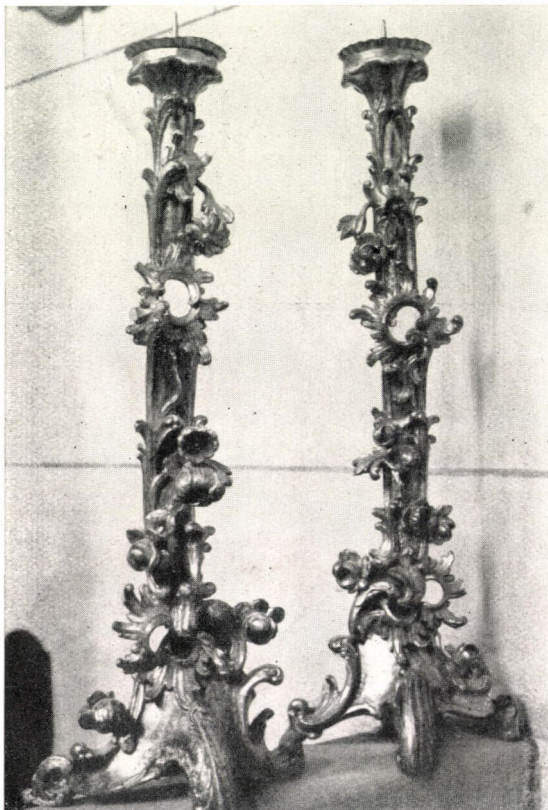
A hat mellékoltár sem felépítésében, sem plasztikai díszítésében nem éri el a főoltár színvonalát. Kettő-kettő egymásnak megfelelő; a szentélyfal előttiék még aránylag a leggazdagabbak, két emelet-

tiszteletére szenteltek a megfelelő képekkel, szentek és angyalok szobraival, melyek különösen a kis oltároknál már egészen durvák, szinte esetlenek. Ezekkel megegyező, átlagos színvonalú alkotás a szószék is.

A márianosztrai templom még egy oltárának mesterét is megnevezi az év-

könyv. Egy «kitűnő festő ecsetjével, német módra» másolatot készített a czenstochovai, kegyes hiedelem szerint, Szt. Lukácstól származó, Mária-képről. Ezt itt díszes kegyoltárra helyezték a bejáratától jobbra eső oldalkápolnában. Az oltárt pedig religiosus frater *Antonius*

temi-templom nagyszerű padjait és stallumait is ő faragta volna, mert a Württemberg, vagy Badenből, a Fekete-erdő vidékéről származó szerzetes csak 1757-ben lépett a rendbe, 28 éves korában.³ Az Egyetemi-templom pedig 1742-ben készült el⁴ és a berendezéssel sem vár-

66. kép.

Gyertyatartók a márianosztrai templom főoltáról.

Ruesman, arcularius díszítette 1759-ben.¹ Ő tehát, mielőtt a pesti rendház könyvtárán dolgozott volna,² itt működött. Nehéz elképzelni, hogy a mostani Egye-

tak tizenöt évig, hiszen a stallumok felállításáról már 1748-ban olvashatunk.⁵ Másrészt, ha feltesszük, hogy az évkönyvben nem említett padok elhelye-

¹ Annalium III. — 1759. IV. és III.

² Aggházy Mária: Két adat a XVIII. század magyarországi fadaragásához. Arch. Ért. 1935. XLVIII. 223. l.

³ Catalogus Paulinorum . . . stb.

⁴ Hekler Antal: A magyar művészet története. Bp., 1934. 143. l.

⁵ Annalium III. — 1748. III.

zésére valamilyen okból csak oly későn került sor, ezt a jelentős feladatot az újonnan belépett, ki nem próbált tehetőségű rendtagra nem bízták volna. Ruesman tehát 1759-ben még Nosztrán volt, pesti működéséről csak 1771-ben értesülünk és tudjuk, hogy a rend feloszlatása után, 1791-ben bekövetkezett haláláig itt tartózkodott.¹ Érdekes, hogy a márianosztrai kegyoltáron levő idős női és férfi szent faszobrainak stílussajáságai mennyire megegyeznek azokkal, amiket Bíró a belényesi oltárszobroknál Hebenstreitre tart jellemzőknek.² Különösen az idős férfi (67. kép) és Szt. Pál alakjainál meglepő a hasonlóság. A kilépő állással kapcsolatos, hirtelen szögben elferdülő testtartás, tömpe orr, a száj formája és a derékon egész hasonlóan hatalmasan felgyűrődő köpeny jellegzetességei itt is megvannak. Ezek a vonások tehát így nemcsak egyes egyéniségekre jellemzők, hanem, úgy látszik, az egész korszak magáévá tette azokat. — Ugyancsak 1759-ben került sor Nosztrán a kálvária és stációinak felállítására.³ E stációknak ma nyoma sincs itt, a kálvária szobrai régiek, de erős rongáltságuktól eltekintve is, jelentéktelen alkotások. A régi ruhák és kegyzerek már nem voltak megtalálhatóak, ellenben a főoltár előtti ezüst öröklámpa a barokk ötvösművészetnek egyik igen szép alkotása.

Az évkönyvben még három fadaragó mesterről olvashatunk. Haláluk alkalmával említik meg *Hertics Egyed*, *Tatirek Félix* és *Hah Kelemen* arculariusokat.⁴ A cseh származású Hertics (1706—1747)⁵ Nagyváradon halt meg és élete utolsó hét éve alatt az ottani rendháznak összes asztalosmunkáit minden segítség nélkül készítette el. A templom díszesen fara-

gott padjairól azonban aligha lehet itt szó, mert az építés is csak a hatvanas évek végén fejeződött be.⁶ Tatirek Félix (1707—1759)⁷ működésének és halálának helye Sátoraljaújhely volt, ahol halála évében állították fel a templompado-

67. kép.

Ruesman Antal: Szent alakja a márianosztrai templom kegyoltáran.

kat. Lepoglaván viszont 1743-ban készültek el a szentélystallumok⁸ és 1755-ben emlékeznek meg Hah Kelemenről. További kutatásunk feladata, hogy e

¹ *Catalogus Paulinorum* ... stb.

² Bíró József: A belényesi róm. kath. templom. Arch. Ért. 1935. XLVIII. 121. kép. 152, 154. l.

³ *Annalium* III. — 1759. V.

⁴ *Annalium* III. — 1747. VI, 1759. IX, 1755. XXII.

⁵ *Catalogus Paulinorum* ... stb.

⁶ Bíró József: Nagyvárad ... stb. 18. l.

⁷ *Catalogus Paulinorum* ... stb.

⁸ *Annalium* III. — 1743. XXIV

neveknek és az illető munkáknak kapcsolatát igazolja, vagy cáfolja. Ugyancsak Lepoglaván halt meg 1728-ban fráter *Franciscus Bobich* festő.¹ Arról azonban már nem hallunk, hogy az itt 1742-ben dolgozó, tiroli származású fráter *Joannes Ranger* festő előtt volt-e valami szerepe a falak díszítésénél. Ez utóbbi művésztől az eddig ismert működéshelyein kívül,² továbbiakat is meg tudunk, mint: Csáktornya, Kamensko,

Ulim — szintén a horvát-szlavón provinciában.³

Végül a pálosok laikus fráterei között *Laetantius Santini* 1762-ben és 1767-ben Lepoglaván harangöntő tudását értékesítette.⁴ Harangöntő, építészek, festők, fafaragó-szobrászok egész sora működik tehát a pálosok között, gyarapítva ezzel a rend saját tagjaitól készített felszereléseit, bizonyítva egyszersmind sokoldalú művészi tevékenységüket is.

Aggházy Mária.

¹ Annalium III. — 1728. XXIV.

² Schcen Arnold: A budai Szent Anna templom. Bp., 1930. 24. l. és Thieme—Becker: Allg. Lexikon der bildenden Künstler. XXVIII. 7. l.

³ Annalium III. — 1753. XVI.

⁴ Annalium III. — 1762. XVII, 1767. XI

KÖNYVISMERTETÉSEK.

Bilder aus der Zipser Vergangenheit. Dr. LIPTÁK JÁNOS: Urgeschichte und Besiedelung der Zips. 1935.

Ismertetésemben csak a Szepességnek a szerző által számbavett ősrégészeti anyagát veszem tekintetbe. A könyv, mint helyi monográfia, olvasóit az özszes történeti korokon vezeti végig ugyan, de az egész mű megbeszélése nem képezheti jelen feladatomban tárgyát. Épp-úgy nem terjeszkedem ki szerző általános érvényű fejtegetéseire sem, amelynek segítségével anyagát az általános európai háttérbe beállítja. Meg kell mégis említenem, hogy az európai háttér bevonása a kényesebb igényűeket teljesen csak a római kor jellemzésénél elégíti ki, ugyanis az előző koroknál túlnagy általánosságokban mozog.

A szepesség legrégebb leletei Gánócon kerültek elő (Irodalom 13. o.). Meleg forrás mészlerakódásába a diluviális ember kultúrnyomai, továbbá fauna és flóra ágyazódtak be. A faunában szerepel a viziló (?). Tudnunk kell, hogy úgy Magyarországon, mint Ausztriában eleddig biztos vízilólelet még nincsen. A II. táblán egy innen származó tölgyfaéket találunk, sajnos, a lelőhely egyéb leleteivel nem ismerkedhetünk meg. A legmélyebb réteg flórájában szerepel a lőtuszvirág és az *illex aquifolia* (pálmafajta), ami interglaciális klímát jelent. Szerző futólag megemlíti embercsontok előfordulását is (16. o.), úgy látszik azonban, hogy ezek stratigrafiai helyzete meg lehetőséges bizonytalan, mert különben szerző bővebben foglalkozott volna velük. Egyéb diluviális lelőhelyek: Jerusalem-

berg (Késmárk mellett 14. o.), Drachenhöhle am Schlossberg Porač (15. o.), Óruzsini barlang (Kassa közelében 15. o.). A leletek a poprádi és felkai múzeumokban fekszenek.

A neolitikus kultúrák közül a büki (Schlossberg zu Porač barlangja. 20. o. és V. tábla. Sajnos, a fénykép igen rossz) és a lineárkerámias műveltség van képviselve. Az égetéses sírok előfordulása a neolitikumban (20. o.) fokozottabb érdeklődést igényelne, ha szerzőnek pontos leletmegfigyelések állhattak volna rendelkezésére. A drevenyiki lelet már a bádeni kultúrába tartozik, tehát a réz-kor legelejére sorolandó. (A. É. 1903 38—43. o. Képekkel.) A 22—23. oldalon a prehisztórikus eredetű várhegyeket, a 24. oldalon a magas hegyoldalak terraszszerű településeit, a 25. oldalon pedig a Szepesség megalitikus természetű köemlékeit (jó fényképek a III. táblán) veszi számba a szerző. A teljes rézkort csak szórványos leletek képviselik (Bela, lomnitzi várhegy, 27. o.). Fontos azon adat, hogy Rozsnyón, Rudóbányán és Recsken még most is található tiszta fém rézrög, ami annyit jelent, hogy, ha az ősember ilyent talált, úgy közvetlen természetes állapotból kitalálhatta át a rézrögöt eszközzé (26. o.). A 32. oldalon cölöpépítkezésekről (Bela és Teplitz mellett), a 32—33. oldalon bronzkori telephelyekről és azok központjában fekvő «áldozati helyekről» (tüzelés nyomaival), a 33. oldalon pedig bronzkori temetőkről van szó. A bronzkori depotleletek igen gazdagok (Igló, Felka, Bela, Drevenyik, 28—29. oldal).

A könyv képanyaga alapján felemlítettek egy preaurjetitzi kancsót (Gánóc, X. tábla), továbbá a késő bronzkor (megyaszói kultúra) barokk hatású edényeit (X—XI. tábla), egy sujtásos fibulát (XII. tábla Felka) és egy antennás kardot (Felka, XIII. tábla 1—2). Igen erősek a Szepességben a vas olvasztásának és feldolgozásának emlékei (salakhalmok stb. 36. o. ff.). A 48. oldalon a kelták várépítkezéseivel foglalkozik. A Krisztus utáni korok ismertetésére, mint említettem, már nem térek rá. A felsorolt adatok irodalmát a helyi kutatás méltánylása alkalmával közli (4—9. o.).

Bár az őskori részben némi bizonytalanságot árul el, a szerző mégis igen fontos munkát végzett adatainak és irodalmi forrásainak összeállításával.

Ifj. Gallus Sándor.

IVÁNYI DÓRA: **A pannoniai mécsesek.** Tipológiai és kronológiai áttekintés. — Die pannonischen Lampen. Eine typologisch-chronologische Übersicht. Dissertationes Pannonicae, Series 2, No. 2. Budapest, 1935. A Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete. 2 kötet, 351 l. szöveg és 99 tábla.

Ez a hatalmas, már csak felhasznált anyagát tekintve is, imponáló munka minden elismerést és dicséretet megérdemel. 4600 darab pannoniai mécses alapján végzi el szerző az anyag típusok szerint való felosztását, amelynek kapcsán a lehetőség szerint a kronológiai besorolásra is figyelemmel van. A felosztás, mely a formafejlődést a legkorábbiaktól a legkésőbbiekig kíséri figyelemmel, S. Loeschke: Lampen aus Vindonissa és O. Broneer: Corinth, terracotta lamps című munkái nyomán történt, de a pannoniai speciális helyzetnek megfelelőleg a tipológiai felosztás is módosult s a kronológiai meghatározások is eltérnek.

A pannoniai mécsesek anyag szerint agyag-, bronz-, vas- és üvegmécsesek.

Az agyagmécsesek három csoportra oszthatók: reliefes mécsesek, firmamécsesek és díszítetlen mécsesek. Ez utóbbiak csoportjába tartoznak a korai görög mécsesek. A reliefes mécsesek 14, a firmamécsesek 3 főtípusra oszthatók. Az előbbieket főjellemezője, hogy tetejüket figurális vagy ornamentális ábrázolások díszítik. A figurális ábrázolások tárgyukat részben a kultikus gondolatkörből, részben a mindennapi élet jeleneteiből veszik. Legelterjedtebb az I. típus, amelynek jellemzője, hogy a mécs égője háromszögletű s ennek mentén kétoldalt egy-egy voluta van kiképezve. Az I. és II. században virágzott. A III. típus két vagy több lángú volutamécses. Az V. típus négyszögletes orrú mécses, voluták nélkül, több lángú variációi gyakoriabban. Dátálása nálunk a II. századdal kezdődik. A IX. típus négyszögletes forma, az égők alig állanak ki a lámpatestből s egyik oldalon vannak elhelyezve, szemben velük többnyire levélfogó.

Míg a reliefes mécseseken a fazekasbélyeg csak ritkán fordul elő, addig a firmamécses fenekén majdnem mindig van firmajelzés. Ezeknek a firmamécseseknek általános ismertetőjelei a bélyegen kívül, hogy az eredetileg felfüggesztés céljából átfúrt bütykökkel díszített karimát magasan kiemelkedő gyűrű választja el a discustól, a mécs orra kerek, nyakán pedig csatorna látható. Három főtípusra oszthatók, amelyek főleg éremleletek alapján meglehetősen pontosan datálhatók. Szívesen vettük volna azonban, ha az összefoglaló részben mindazon helyen, ahol pénzzel vagy másként datálható mécses említ a szerző, annak folyószámát is feltüntette volna, ami éppen ebben az alapvetően fontos kérdésben a tájékozódást megkönnyítette volna.

A különböző mécses típusokat a pozitív és negatív mécsesminták összeállítása egészíti ki. Ezek a minták a pannoniai mécsesgyártásnak igen fontos bizonyítékai. Általában megállapítható, hogy a pannoniai anyag sokkal gazda-

gabb pozitív, mint negatív mécsesmin-táokban.

Különösen a jövő kutatás szempont-jából igen jelentős a mécsesbélyegek 22 táblán való, technikailag is igen pontos reprodukálása. Ezt az anyagot a bélyeg-változatoknak időrendben való változása szerint csoportosítva kapjuk. Szerző to-vábbi kutatásaitól várjuk itt az egyes tí-pusok kronológiájának meghatározását, ami által a mécsesek a kormeghatározás-nak ugyanolyan értékes eszközeivé vál-nak, mint a terrasigillaták. A reliefes mécseseken legtöbbször csak egyes be-tűk, vonalak, ágak, körök alkotják a bé-lyeget, míg a firmamécsesek bélyegei meg-határozott neveket jelentenek. A firma-mécsesek bélyegei a korai mécseseken éle-sek, plasztikusak, nagy általánosságban nagyobbak is, az idők folyamán azonban mindinkább degenerálódnak, ami a mé-cses kidolgozásának és anyagának el-durvulásával jár együtt. A firmamécsesek mindhárom típusán a bélyegek nagyjá-ból azonosak, vannak azonban bélye-gek, melyek csak a korai, XV—XVI. tí-pusú mécseseken találhatók meg.

Pannonia területén a mécsesek a Kr. u. I—IV. században állandóan forga-lomban vannak. A formák legnagyobb része Itáliában alakult ki, tekintetbe kell azonban venni a keleti hatásokat és a helyi produktumokat is. Az itáliai ere-detet legerősebben mutatják éppen az I. századi típusok. Természetesen a pro-vincia déli részein az itáliai hatás sokkal erősebb, mint az északi lelhelyeken. Bronz és vasmécses kevés van ahhoz, hogy akár a típusok szerinti felosztásra, akár a lelhelyek szerint való csoportosít-ásra elegendő alapot szolgáltatnának. Űgyszintén kevés számban és elszórtan fordulnak elő a korai görög mécsesek is. A provinciális formák legfőképpen a sok-lángúak. Ezek Pettaut kivéve, inkább a későbbi, mint a korai lelhelyeken gya-koriak.

Ez a rövid áttekintés természetesen csak legfőbb vonásaiban ismertetheti az

anyagot, amely két részre tagozódik. Az első rész az itt vázolt általános tudni-valókat, az egyes típusok jellemző saját-ságait, az időrendi meghatározásra alkal-mas körülményeket, a lelőhelyek szerint való megoszlás kérdését tárgyalja rövid összefoglalásban. A második rész alkotja a pannoniai mécsesek tulajdonképpeni corpusát. Itt anyag és típusok szerint felosztva, de végigvezetett folyószám alatt megkapjuk 4600 mécs őrzési és lelőhelyét, leltári számát, méreteit, anya-gát és színét, rövid leírását, amennyiben van, irodalmát és analógiáját. A kötetet alapos és igen jól használható lelőhely és bélyegregiszter egészíti ki, míg a tábla-regiszternek különösen a bélyegeket re-produkáló része (77-99 tábla) fontos, mert itt van feltüntetve, hogy az illető bélyeg hányas számú mécseshez tar-tozik.

Ez a tekintélyes, fáradságot és időt nem kímélő, rendkívüli szorgalomra mutató munka, amely német nyelven jelenvén meg, mihamarabb jelentős szerepet fog játszani a nemzetközi szakirodalomban is, a legjobb reményekre jogosít szerző ezirányú s már ebben a kötetben is jel-zett további, az anyagot főleg kultúr-történeti szempontból értékesítő kutató-sait és dolgozatait illetőleg.

Erdélyi Gizella.

BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Óbuda egy-házi intézményei a középkorban. Budapest, 1935.

Nagy érdeklődéssel és várakozással vettem kezembe e könyvet, mert Buda-pest Székesfőváros egyik ősi magjának, Óbudának helyes és a valóságot meg-közelítő középkori történetére nagy szük-ségünk lenne. Előszavában is nagy ígé-nyekkel lép fel, amidőn kijelenti, hogy «sem Fehéregyházával, sem a Cella trichorával, sem egyéb műemlékünkkel nem helyes foglalkozni, mielőtt a város történetére vonatkozó egész anyag felett nem rendelkezünk». Ez a nagysúlyú

állásfoglalás mindenestre azt a jogos reményt keltette fel bennünk, hogy ez a munka az *összes meglevő adatok* legalább is lényeges hibák nélküli közlésével és azok helyes felhasználásával a középkori Óbudáról *új, a valóságot leginkább megközelítő* képet nyújt.

A szándékot mindenestre dicséretesnek kell tartanunk.

Minél jobban belemélyedtünk azonban e munka tanulmányozásába, annál inkább fokozódott csalódásunk. Igaz, több tekintetben *újat* nyújtott a szerző, csak hogy ami benne új, az — bár élénk képzelő erőről tanúskodik, nagyobb részt — a szerző saját szavával élve — *«tarthatatlan»*.

Könyvének terjedelme 125 oldal, elég jelentékeny.

A bevezetésnek az ókorra vonatkozó fejtegetései is jogosult bíráló megjegyzésekre adnának alkalmat.

A középkori részben ismerteti az óbudai prépostságot, Fehéregyházát, a Klarisszák templomát és kolostorát, és egy rövid fejezetben a többi egyházat (Szt. Margit temploma, a ferencrendiek kolostora és Szt. Erzsébet-kápolna).

A könyv beosztása nagyjában helyesnek lenne mondható. Először az egyes intézmények története, ha történetnek nevezhetjük a hézagos adatok felsorolását, azután az okleveles anyag. Szerző azonban nem ragaszkodik ehhez, hanem az oklevelekből *ugyanazt* a leíró részben is megismétli, hozzátéve annak magyar fordítását is (l. a 15. és 16. old.). Az így fölöslegesen eltékozolt helyet inkább az oklevelek eredeti szövegének közlésére használhatta volna fel. Viszont az okleveleknél olyan új megállapításai vannak, amelyek a leírórészben nem szerepelnek.

Az óbudai prépostsággal a másik két egyházi intézményhez viszonyítva igen

szűkkeblűen, ötödfél oldalon végez. Rupp ismert művében az Óbudára fordított 50 oldalból tizet szentel erre, pedig azóta nagyot fejlődött a történettudomány.

Állításai többnyire túlmerészek. Ilyen különösen az, amikor Erzsébet királynéval 1310 körül újraépített Fehéregyházát s ezt az állítását elveszett, tehát *nem létező* okmányokra alapítja (l. 18. old. 2. jegyzet). Hozzá egy XV. század második feleből való sírkőtöredékről azt mondja, hogy az Árpád, *a honszerző sírköve*.

Szentjakabfalvát összetéveszti Fel-hévízzel, a budavári beginákat az óbudai klarisszákkal. De nincs arra terünk, hogy itt valamennyi tévedését felsoroljuk.

Nem tudja, hogy az aquincumi aqueductus (vízvezeték) lehúzódott a mai királydombig és hogy maradványai még majdnem ugyanodáig a XIX. sz. elején is láthatók voltak, annál inkább 1355-ben. (L. Garády Marsigli óbudai castrumai c. cikkét. *História* 1929. szept. és Németh S. cikke a *Tud. gyűjt.* 1822.)

Ami bártfai Szabó László könyvének még értéket kölcsönözne, az az okmánytára lenne, ha nem volna benne annyi sarkalatos hiba és tévedés. Így pl. II. Endre 1212-iki okleveléből kifelejt, egyebektől eltekintve, a Békásmegyerrre vonatkozó részt s ebből levonja a következtetést is, hogy Békásmegyerr ekkor még nem létezett. Ilyenformán önmaga esik bele abba a hibába, amit előszavában másoknál *«többé-kevésbé rosszul másolt oklevél szövegének közlése»* miatt felró.

Ha élénk képzelőtehetsége és jó írásmódja nagyobb alaposággal és kritikával párosul, jelentős munkával szaporíthatta volna a történettudományt.

Garády Sándor.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTEŚÍTŐ

ARCHÆOLOGISCHER ANZEIGER

NEUE FOLGE, BAND XLIX.

(1936)

INHALT.

	Seite
STEFAN PAULOVICS: Der dionysische Aufzug (Thiasos) auf ungarländischen römischen Denkmälern. II.	111
GEORGINE JUHÁSZ: Die aquincumer Niederlage der Terra-Sigillata-Fabriken von Lezoux	113
JOSEF HÖLLRIGL: Funde aus der Gruft der reformierten Kirche zu Csenger	116

KLEINERE MITTEILUNGEN.

SÁNDOR GALLUS: Ausgrabungen in Ságvár im Jahre 1932 und 1935	118
SÁNDOR GALLUS: Versuchsgrabung in Tállya	118
MARTIN v. ROSKA: Beiträge zu den vorgeschichtlichen Handels-Kultur- und Völkerwanderungswegen Siebenbürgens. II.	119
ARNOLD MAROSI: Die frühsteinzeitliche Knochenharpune des Museums zu Székesfehérvár	121
SÁNDOR GALLUS: Das Grab von Nagytétény	121
ANDRÉ CSATKAI: Ein römischer Neptunstein aus Sopron	122
SÁNDOR GARÁDY: Ausgrabungen in Óbuda (Altofen)	122
MARIA AGGHÁZY: Daten zur künstlerischen Tätigkeit des Pauliner Ordens im XVIII. Jahrhundert	122

BUCHBESPRECHUNGEN.

JOHANN LIPTÁK: Bilder aus der Zipser Vergangenheit (<i>Gallus</i>)	105
DÓRA IVÁNYI: A pannoniai mécsesek (<i>Erdélyi</i>)	106
LADISLAUS BÁRTFAI-SZABÓ: Óbuda egyházi intézményei a középkorban.....	107

Alle für den *Archaeologiai Értesítő* bestimmte Zusendungen wolle man an den Herausgeber **Prof. A. Hekler, Budapest, II., Pálffy-tér 5.** richten.

DER DIONYSISCHE AUFZUG (THIASOS) AUF UNGARLÄNDISCHEN RÖMISCHEN DENKMÄLERN. II.

(Auszug.)

Die pannonischen Steindenkmäler mit dionysischen Darstellungen lassen sich in zwei Gruppen teilen: in die Thiasos-Reliefs in engerem Sinne und die mit dem Ariadne-Mythos zusammenhängenden Reliefs. Auf einem Steinrelief aus Dunapentele (Abb. 1—2) ist die in schwungvoller Bewegung dargestellte Menade und der junge zudringliche Satyr dargestellt. Die verstümmelte Komposition wird noch durch einen medusenkopfförmig gebildeten Menaden-Kopf ergänzt. Gewisse technische Unebenheiten scheinen darauf zu deuten, dass das Relief nicht zur vollen Ausbildung gelangte.

Aus demselben Gräberfeld des IV. Jhs. stammt eine andere schwächere Darstellung aus Dunapentele (Abb. 3), deren lockere Komposition die den Satyr zurechtweisende Menade darstellt. Die dritte Gestalt bläst (in dem langen Gewande des Silens auf dem Bronzegefäß zu Dunapentele) eine doppelte Tibia. Es scheint wieder eine Typenvermischung vorzuliegen: der bauchige Körper trägt einen jungen Satyrkopf. Zwischen den beiden Reliefs besteht ein gewaltiger Unterschied, obwohl auch das letztere — wie schon nach seiner sekundären Verwendung anzunehmen ist — noch im III. Jh. entstanden sein mag. Auf dem ersteren lebt noch der Geist der hellenistischen Tradition, auf dem letzteren ist neben der technisch schwachen Ausführung auch von planmässiger Komposition nichts zu bemerken.

Der indische Triumph kommt auf einem Relief-Bruchstück schwacher Qualität aus Dunaszekcső vor (Abb. 4), welches laut Inschrift dem Liber Pater gewidmet war. Die Tiefenwirkung wird durch das Übereinanderreihen der Ge-

stalten erreicht. Der Satyr auf dem Esel, ein Inder mit nach rückwärts gebundenen Händen auf dem Kamel, in der unteren Reihe eine langhaarige Menade, ein Satyr mit dem Pedum, eine sich aufwindende Schlange, ein Pan mit Ziegenbeinen folgen nacheinander. Letzterer führt jene Kentauren, welche den Wagen des Dionysos ziehen. Die in der rechten Ecke sitzende Frau soll vielleicht dieschlafende Ariadne darstellen. Die dekadente Ausführung weist auf spätere Entstehung, wohl auf das Ende des III. Jhs.

Das sich küssende Menade-Silenpaar auf einem Kalksteinbruchstück (Abb. 5) kann durch überraschende Stilmerkmale mit dem Aquincumer Krater desselben Ursprunges und derselben Bestimmung in unmittelbarem Zusammenhang gebracht werden.

Das Marmorbruchstück eines putealartigen Zylinders aus Várpalota (Abb. 7) übertrifft mit der künstlerisch sehr vollenden Darstellung seiner schwungvollen Menade sämtliche Denkmäler dieser Gruppe. Auf dem erhaltenen Teil des Thiasos bilden ein Baumstamm und der Rest des von hellenistischen Darstellungen wohlbekannten Hausdaches den landschaftlichen Hintergrund. Dadurch bildet dieses auf den Anfang des II. Jhs. datierte Bruchstück ein frühes Verbindungsglied zu den späteren Thiasos-Darstellungen.

Die tanzende Menade einer mehrfigurigen bacchischen Komposition von einem Grabsteinbruchstück aus Dunabogdány bildet eine spätere, aber noch immer charakteristische Wiederholung desselben Typus aus dem II. Jh. (Abb. 6).

In einem Tereus-Relief aus Dunapentele (Abb. 8) erkennt Robert (Anm. 2 S. 13) in der Gestalt des zwischen

Bakchoi stehenden Dionysos eine Thiasos-Szene.

*

Unter den Darstellungen des Dionysos-Ariadne Mythos' ist die aus sieben auf der Óbudaer Insel gefundenen Bruchstücken (Publ. v. Ziehen Arch. Ért. 1889, 300. ff. u. Arch. Epigr. Mitt. 1890, 60) und aus der neuerdings gefundenen Satyr-Darstellung gebildete Szene des Aquincumer Kraters am bedeutendsten (Abb. 9—18). Die Besprechung des mit guirlandentragenden Amoretten geschmückten unteren Teiles gab Gelegenheit auf den Ursprung und die Entwicklung solcher Dekoration hinzuweisen. Die obere Szene zerfällt in vier mit dem Rücken einander zugekehrte Gruppen. Die Hauptgruppe bildet die Szene der schlafenden Ariadne und des stehenden kindlich jungen Dionysos, die zwei seitlichen Felder werden durch Menaden mit langen Kleidern gebildet: die eine, mit der erwähnten küssenden Menade merkwürdig ähnliche, bläst die Flöte, die im Bruchstück erhaltene andere scheint ebenfalls eine musizierende Menade gewesen zu sein. Die vierte Gruppe bestand aus einem Pappo-Silen mit wunderbarem Kopfe und einem charakteristischen Satyr. Das Relief zeigt eine typisch pannonische Aufarbeitung des Mythos, die Gestalten der Hauptgruppe erinnern in Kopfbildung und Gewandbehandlung an die auf Grabmälern des II.—III. Jhs., sowie auf Aediculawänden oft dargestellten Attis-Genius-Figuren. Die flache Behandlung der Körperdarstellungen, die scharfe, brüchige Faltenbehandlung des Gewandes ist für die erwähnte Zeit der pannonischen Werkstätten charakteristisch.

Ein bescheidenes Bruchstück aus Dunapentele (Abb. 20) hat Oroszlán publiziert (Jb. d. Arch. Ges. 1923, 33 ff.). Das in letzter Zeit gefundene Bruchstück aus Kisigmánd (Abb. 21) verrät mit seinen runderen, gedrungeneren Gestalten die Werkstätte zu Brigetio.

Ein interessantes pannonisches Denk-

mal dieser Art ist das Steinpedestal aus Szombathely (Lit. bei Oroszlán a. O. 35 f), welches mit den Resten des Lagobolon und des sitzenden Panthers die Statue des Gottes getragen haben mag (Abb. 23). Unter der dicken Stuckschicht der Basis lassen sich die wenig sichtbaren Konturen von Gestalten erkennen, welche sich der ruhenden Ariadne nähern.

Auch von diesem Standpunkt aus verdient das Revers der jetzt auch aus Aquincum bekannten Alexander-Severus Medaille nähere Betrachtung (Abb. 24).

Die Darstellung des in Kajászó Szent-Péter gefundenen Grabsteines (Abb. 25) weist mit einem aus Köflach stammenden Relief des Grazer Museums (Abb. 26, Anm. 2 S. 31) auffallende Übereinstimmungen auf. Hier stehen Dionysos und Ariadne nebeneinander, zwischen ihnen ist der Panther sichtbar, welcher auf die Kanne in der Rechten des Gottes schaut. Dieses Denkmal gehört zu jenen pannonischen Grabdenkmälern, auf denen die Verstorbenen statt der gewohnten Porträtdarstellung als mythologische Wesen in mythologischer Umgebung dargestellt wurden, versehen mit den üblichen Attributen. Auf solchen Darstellungen kommen ebendeshalb Porträtköpfe vor (z. B. Herakles u. Hesperida, Orpheus u. Eurydike auf den Reliefs des Ung. Nationalmuseums). Diese Porträtmässigkeit lässt auch Ariadne erkennen.

Dieselbe Auffassung ist zu bemerken auf einem, dem Liber Pater und der Libera gewidmeten Votivrelief im Museum zu Aquincum (Publ. v. Kuzsinszky, Aquincum. Ausgrabungen u. Funde 1934, 103), auf dem beiderseits noch dionysische Nebenfiguren: links ein Silen und rechts ein Satyr sich harmonisch anschliessen (Abb. 27).

Auf einem zweiten Relief in Aquincum (Kuzsinszky a. O. 160) ist nur bei Ariadne ein kleiner Pan zu sehen, dessen Gegenpart beim Dionysos fehlt, das Relief ist dort nämlich abgeschlossen.

Stefan Paulovics.

DIE AQUINCUMER NIEDERLAGE DER TERRA-SIGILLATA-FABRIKEN VON LEZOUX.

(Auszug.)

Eines der bedeutenden Denkmäler der Zivilstadt von Aquincum ist die gedeckte Säulenhalle, hinter welcher eine Reihe von Geschäftslokalen freigelegt wurde, welche auf der westlichen Seite der römischen Strasse sich befinden, und zwar parallel mit der Richtung der äusseren Szentendrei-út.¹ Die Freilegung der Geschäftslokale hat schon Valentin Kuzsinszky angebahnt.² Im Jahre 1931 wurde ein weiterer Teil dieser Halle bei Rohrlegen der hauptstädtischen Wasserwerke ausgegraben.³ Die Erdarbeiten bei dem neuen Transformator-Gebäude ergaben, dass die Reihe der römischen Geschäfte bis zur südlichen Stadtmauer der bürgerlichen Siedlung reichte. Diese Geschäfte waren in zwei Reihen nebeneinander angeordnet und ihr westlicher Abschluss wurde neben dem Aquaedukt durch eine lange grosse Mauer gebildet. Auf kleine Räumlichkeiten hinweisende Mauern kamen mit solchen Funden zum Vorschein, welche uns klar zeigen, dass wir es mit Geschäften zu tun haben, so z. B. eine Niederlage von römischen Lampen.⁴ Diese Resultate gaben dem Museum von Aquincum die Veranlassung, die bis jetzt teilweise freigelegten Geschäftslokale weiter zu erforschen. In dem Fundmaterial der Grabungen des Jahres 1931 kam im Herbst nach dem Durch-

bruch des schon freigelegten Fussbodenniveaus im dritten Geschäftslokal (von Süden gerechnet) jener geschlossene Fund zum Vorschein, worüber wir im folgenden sprechen werden.

Die hier ans Licht gekommene Sigillata-Stücke können vielmehr das Lager eines Geschirrhändlers (*negotiator artis cretariae*) gebildet haben, als das Material eines Töpfers (*fictiliarius*). Die neueren Forschungen bewiesen, dass die Bürgerstadt von Aquincum nicht auf einmal gebaut wurde. Die Reihe der mit Gängen versehenen Läden fiel schon früher einmal einem grossen Brande zum Opfer. Die Waren in den Läden gingen auch zu Grunde, und als man statt den alten neue Bauten auszuführen begann, wurde das verbrannte Zeug nur zur Aufschüttung gebraucht. Das erklärt uns, warum die vielen Scherben, welche unter dem Fussboden gefunden wurden, die Spuren der Feuerbrunst aufweisen. Dieser Zufall, der die Materialien einer geschlossenen Zeitperiode in der Erde aufbewahrte, brachte uns in die angenehme Lage, die Zeitbestimmung der hier vertretenen Ware sicherer als bisher, feststellen zu können. Wir müssen noch bemerken, dass das in Rede stehende Geschäft von Aquincum eines der luxuriösesten keramischen Verkaufsstätten unserer Provinz sein musste. Unter den Funden sind ausser den Sigillaten nur noch Lampen und ein Bruchstück von raetischem Geschirr vorhanden. Es fehlt aber das einfache und grobe Küchengeschirr, oder auch die Produkte örtlicher Fabriken.⁵

¹ Den Ort der Strasse siehe bei V. Kuzsinszky, Aquincum, Ausgrabungen und Funde, 1934. Beilage II. C. XV.

² V. Kuzsinszky, Budapest Régiségei 6, (1899) S. 23 ff. Fig. 1, 2.

³ L. Nagy, Az aquincumi orgona, 1934, I. 11. Fig. 2.

⁴ Die Daten, welche sich auf die Funde beziehen, können wir dank der gütigen Erlaubnis des Herrn L. Nagy mitteilen.

⁵ Beim Rohrlegen kam man auch auf solche Ladenspuren, die die Produkte der lokalen Fabriken verkauften. Eines der Geschäftslokale ver-

Den grössten Teil des verbrannten Materials bildeten mehrere hundert Stücke glatter unverzierter Tassen und Teller, welche den Typus *Dragendorff*¹ Nr. 31, 32 zeigten. Mehrere Stücke waren dabei mit Bodenstempeln versehen (Abb. 28). Aus den Forschungen *Oswalds*² erhellt nur so viel, dass unsere mit Bodenstempeln versehenen Bruchstücke ungefähr in die Zeitspanne von einem halben Jahrhundert gesetzt wurden. Die Untersuchung der reliefverzierten Stücke zeigt uns dann die nähere Zeitbestimmung des Brandes. Auf Taf. I Nr. 1—9 sind die Stücke aus der Werkstätte von *Albucius* verewigt. Auf Taf. II Nr. 3—8 finden sich die Erzeugnisse von *Cintusmus*. Die Typen, die sich auf diesen Stücken zeigen, sind den Meistern von Lezoux zugewiesen worden. In dem im Jahre 1904 erschienenen Werke von *Déchelette* sind noch alle diese Typen nur dem *Cinnamus* zugeteilt. Unsere Kenntnisse bezüglich des Sigillata-Materials wurden jedoch seither sehr erweitert, auch Aquincum und Brigetio lieferten neue Daten und so kann man behaupten, dass die Verzierungen von *Cintusmus* mit der Gruppe der Töpfer von Lezoux, deren Hauptvertreter *Cinnamus* ist, zusammenhängen. *Cintusmus* ist nach *Forrers* Auffassung ein Meister von Ittenweiler, wo nämlich Bodenstempeln vor ihm angetroffen wurden. (Die römischen Terrasigillata-Töpfereien von Heiligenberg-Dinsheim und Ittenweiler in Elsass, 1911, S. 212.) Er ist mit *Cintus* eventuell mit *Cintugnatus* verwandt, mit deren Stempeln zusammen auch der seinige hervorkam. Vor Ittenweiler hat er schon in Lavoye gearbeitet (*Meunier*, «Lavoye», I. Rapport, 1905, No. 11). Von Ittenweiler

kaufte die Produkte der Hafnerwerkstätte, welche neben dem vom Museum westlich liegenden alten Pferdespital freigelegt wurde.

¹ Terra sigillata. Bonner Jahrbücher 96. 1895

² F. Oswald, Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata «Samian Ware», 1931.

ging er nach Rheinzabern (*Ludwici* II S. 269). An diesem Orte verfertigte er nur glattes Geschirr. Aber dass dieser Meister auch reliefverzierte Sigillata erzeugt hat, beweisen uns die Bruchstücke von Carnuntum. An diesen Stücken, ferner an Bruchstücken von Brigetio (*G. Juhász*, Die Sigillaten von Brigetio. Dissertationes Pannonicae. Series 2, Nr. 3), ferner an den Scherben der Aquincumer Niederlage von Lezoux, ist sein Name an dem glatten Rande über der Verzierung eingestempelt. Die Exemplare von Carnuntum bringt *Knorr* in Zeichnungen (*Knorr*, Rottweil, 1907, S. 45; Taf. 16, 15; Taf. 20. 17). Von diesen hat schon *Knorr* festgestellt, dass sie aus Lezoux kommen und aus dem Zeitraum 110—140 n. Chr. stammen. An dem Stück Taf. Nr. 20, 17 ist eine Menschengestalt, ein Löwe und ein senkrechtes Ornament zu sehen, welches dem Andreas-Kreuz ähnlich ist. An dem Stücke Taf. 16, Nr. 15 ist eine Perlenschnur unter einem Eierkranz angebracht und im Halbkreise ein, nach rechts schreitender Vogel. Die Fabrikate von *Cintusmus* aus Ittenweiler kommen auch in *Corbridge* vor (*Oswald—Pryce*, An Introduction to the Study of terrasigillata, 1920, p. 33). Unsere Bruchstücke von Gefässen dieses Meisters sind bisher die grössten und sie geben das beste Bild von seinem Motivenschatz an Reliefverzierungen. Die Einteilung der Verzierungen weist auf die III. Periode von Lezoux. Diese Motive erlauben es uns, in ihm einen Meister zu erkennen, der mit den Verzierungen von *Cinnamus* arbeitet. *Oswald* unterscheidet zwei Meister dieses Namens (Index. p. 78). Der eine arbeitete in *St. Bonnet* in der Zeit *Traians* und der *Antonine*, der andere wirkt in Lavoye, Ittenweiler, Rheinzabern und in Westerndorf, wo er nur glatte Gefässe machte. Die in neuerer Zeit zum Vorschein gekommenen Stücke mit Reliefs zeigen uns klar, dass *Cintusmus*, der an diesen Orten

arbeitete, wenn er mit jenem Meister identisch sein soll der unser Gefäss machte, eine Periode haben musste, wo er in Lezoux tätig war. Auf Tafel II, Nr. 9—12 bringen wir die Fabrikate von *Cobnertus*. Ein interessantes Stück ist Nr. 10. Es ist ein Bruchstück eines Gefässes der Form *Drag*. Nr. 30, mit einer hellroten schönen Glasur. Von der Verzierung blieb ein Teil eines Ornamentes übrig, das dem Andreas-Kreuz ähnlich ist. Dieses Stück ist mit der Meistersignatur von *Cobnertus* versehen und wurde nach *Knorr* zwischen 75—100 gemacht. *Forrer* hielt *Cobnertus* für einen Rheinzaberner Meister (*Forrer*, Das Mithra-Heiligtum von Königshofen bei Strassburg. S. 36 Fig. 35, Taf. 10, Fig. 9).

Cobnertus lieferte sehr viel nach Pannonien. Das beweisen seine zahlreichen, mit seinem Namen bezeichneten Stücke. In Aquincum sind besonders die mit Meistersignatur versehenen Stücke der Fabrik von Rheinzabern reichlich vertreten. Aber die Entdeckung unseres Ladens zeigt es deutlich, dass *Cobnertus* noch vor Rheinzabern in Lezoux tätig war und dass er schon damals nach Aquincum lieferte. Seine früheren Stücke kommen in Brigetio (Brig. Taf. 5, Fig. 1) vor. *Cobnertus* benützt gerne an seinen Gefässen der Form *Drag* Nr. 30 das Andreas-Kreuz, oder das Motiv von Diagonalen; diese sind aber damals schon aus der Mode gegangene und überholte Motive, die seine Zurückgebliebenheit zur Schau stellen. Unser Stück ist ebenfalls ein Zeuge dieser Neigungen aus seiner Lezouxer Periode.

Knorr behauptet (Rottenburg, 1910, 19 ff.) gegenüber *Barthel* (O. R. L. Cannstatt, S. 62), der den *Cobnertus* für einen Meister der Zeit des *Antoninus Pius* hält, dass er am Anfang des II. Jahrhunderts zu arbeiten anfang und dass er während seiner Wirksamkeit auch seinen Stil änderte. Nach *Reubel* (Römische Töpfer in Rheinzabern, S.

27) arbeitete er in seiner Jugend in einer Werkstätte von Gallien und er brachte seine Typen von hier mit sich. Seiner Auffassung nach wirkte er nach dem Tode von *Janus* um etwa 145, in Rheinzabern, wo er bis 160/65 tätig war. *Oswald* (Index. p. 81) setzt die Wirksamkeit von *Cobnertus* in Lezoux in die Zeit der Regierung von *Vespasian* und *Hadrian*.

Auf Tafel II, Nr. 13—17 und Taf. III. Nr. 1 finden sich Erzeugnisse von *Criciro*. Dieser Meister wirkte erst in *Bannassac* und kam von hier nach *Lezoux*, wo er zur Zeit des *Traians* und *Hadrians* arbeitete (*Fölzer*, S. 70—71; *Oswald*, Index. p. 96). *Fölzer* und *Oelmann* (*Materialien*, 1914, S. 26; Taf. 6, Fig. 21; Namenstempeln: Taf. 9, Fig. 17, 18; *Fölzer*, Taf. 9, Fig. 6) erwähnen einen in Trier gewirkten *Criciro*, von wem sie behaupten, dass er nicht mit früheren Meistern dieses Namens identisch sei. Die Erzeugnisse des *Criciro* von Trier zeigen natürlich gar keine Verwandtschaft mit unserem Meister, der einen grossen Teil seines Typenschatzes aus Gallien mit sich brachte und diesen auch noch in Lezoux benützte. Unser Stück kann in die Übergangszeit der Wirksamkeit von *Criciro* gesetzt werden, als er die diagonalen Motive, die aus Südgallien stammten, mit dem Medaillon-Stil von Lezoux gemischt gebrauchte. Unsere cursive retrograde Meistersignatur bringt auch *Oswald* (*Cursive Writing of Gaulish Potters*. *The Journal of Roman Studies* 17 (1927), pl. 7, 28—32).

Auf Tafel III, Nr. 2—12 sind die Erzeugnisse und der Stil von *Paternus* ersichtlich.

Tafel IV, Nr. 1—17 bringt solche Produkte der Lezouxer Fabrik, welche vielmehr nach ihrem Stil als nach ihren Meistern voneinander zu unterscheiden sind.

Die Meistersignaturen der Gefässe und der Lampen sind auf Abb. 29 vereinigt.

Ausser dem Material des berühmten geschlossenen Fundes in einem Keller zu Bregenz (*Jacobs*, Sigillata-Funde aus einem römischen Keller zu Bregenz. Jahrbuch für Altertumskunde 6, 1912) können die Terra-Sigillaten der Grabfunde auch nicht auf eine genaue Zeit gesetzt werden, nachdem ein verziertes Gefäss Jahrzehnte hindurch im Besitze einer Familie sein konnte. Das Material der Läden wurde aber fortwährend aufgefrischt. Bei der Zeitbestimmung kann man da nicht von Verschiebungen von Jahrzehnten sprechen. Wir müssen so auch unseren Fund als eine einheitliche Lieferung betrachten, die also die Produkte eines ganz engen Zeitraums enthält.

Darin liegt der Wert unseres Fundes. Er ist, wie wir sehen, entscheidend für die Bestimmung des Wirkens von *Cintusmus* und für die Tätigkeit des *Cobnertus*. Nach dem Material unseres Geschäfts ist es zweifellos, dass *Cobnertus* erst nach der Zeit nach Rheinzabern übersiedeln musste, in der diese Niederlage von Aquincum das Opfer einer Feuerbrunst wurde. Nach den ausländischen Forschungen, gleichwie nach den zeitlichen Bestimmungen der Fund-Statistik, ist dieser Laden von Aquincum unter der Herrschaft *Hadrians*, im 2—3. Jahrzehnte des II. Jahrhunderts nach Christi Geburt in die Erde geraten.
Georgine Juhász.

FUNDE AUS DER GRUFT

DER REFORMIERTEN KIRCHE ZU CSENGER. II.

(Auszug.)

Von den in kleiner Anzahl erhaltenen Textilien sei vorerst das Mittelstück einer aus vergoldetem Silberfaden gefertigten Haube erwähnt, deren Material und Technik auch in anderen ungarländischen Funden aus dem XII. und XIV. Jh. anzutreffen ist (Abb. 30, 1—3). Zu diesem am Ende des XVI. oder Anfang des XVII. Jhs entstandenen Bruchstück gesellt sich jenes eines Frauenrockes mit Posamenterie Arbeit, deren Anwendung an in- und ausländischen Kostümbildern dieser Zeit wohlbekannt ist (Abb. 30, 4). Sehr schlecht war der Erhaltungszustand der silbernen Münzbeilagen, deren grösster Teil völlig verfallen ist. Ein als Amulett gebrauchter Goldobulus mit einer Mariendarstellung, welcher wegen seiner Übereinstimmung mit datierten Münzen aus der Zeit Ferdinands I. ebenfalls unter diesem Herrscher gefertigt werden musste, ist hervorzuheben (Abb. 31, 1). Als Amulett diente der mit der Jahreszahl

1555 versehene Osterpfennig, welcher als die Arbeit des Christoph Fuessl aus Kremnitz gilt (Abb. 31, 6). Ein besonders interessantes Stück ist ein in palmettenverzierter Fassung befindlicher Haifischzahn, welches gegen die bösen Augen schützen sollte. Ein ähnliches Haifischzahnamulett konnte der Verf. an den in Engelsberg befindlichen Kleiderresten der ungarischen Königin Agnes, der Gattin Andreas III. feststellen. Ein drittes in Csenger gefundenes Amulett stellt die Leiden Christi in Kupferstich dar und scheint samt dem Goldobulus ebenfalls vor dem Jahre 1559 in die Gruft gelangt zu sein. (Abb. 31, 8).

Drei Säbel und die Bruchstücke eines vierten sind gefunden worden. Vom ersten sind nur einige Reste der silbernen Scheide erhalten geblieben (Abb. 32, 1). Die metallenen Teile des zweiten Säbels sind ziemlich gut erhalten (Abb. 32, 2). Mit den gedrungenen Massen dieses Stückes verglichen erscheint der

dritte Säbel schlanker und ist durch seine gravierte und gegossene Renaissanceverzierung bemerkenswert (Abb. 32, 3). Fast vollständig ist der vierte Säbel erhalten, er ist mit der Jahreszahl 1575 versehen und stammt von dem Typ des im Wiener Kunsthistorischen Museum befindlichen Säbel des Nik. Zrinyi. (Abb. 32, 4). Dieser Säbel wurde in einem Männergrab gefunden, wo unter verschiedenen Schmuckstücken ein Armband (Abb. 34, 1) gefunden wurde. Die auffallende Ähnlichkeit dieses Gegenstandes mit den im Berliner Hohenzollern Museum befindlichen, aus dem Grabe Albert Friedrichs, Kurfürsten von Brandenburg stammenden, kann wieder als Beweis der sehr grosse Gebiete um-

fassenden Wanderung unserer Goldschmiedemeister und Gesellen dienen.

Aus dem Schutt der Gruft konnten Bruchstücke zweier Grabdenkmäler zusammengesetzt werden. Das eine Grabmal war eine Tumba mit Aufschrift und Wappen, deren Reste auf (Abb. 35.) abgebildet sind. Von der zweiten, ebenfalls mit Aufschrift versehenen Grabplatte konnten nur wenige Reste zusammengestellt werden. (Abb. 36.) Die aus den Aufschriften hervorgegangenen drei Namen beziehen sich auf die Familie Melith und beweisen, dass diese Familie als ausübende des Patronatsrechtes der Csengerer Kirche, die Gruft als Grabstätte der Familie benützt hatte.

Josef Höllrigl.

KLEINERE MITTEILUNGEN.

Ausgrabungen in Ságvár im Jahre 1932 und 1935.

(Auszug.)

Die Ausgrabungen des Jahres 1932 (Abb. 37) brachten keine neuen Resultate. Die Kulturschicht begann 2·90 m unter der heutigen Oberfläche und zeigte eine Dicke von 0·90 m. Es ist durch zerstreute Silexabsplisse und Knochenfragmente gekennzeichnet. Bei Stelle A (Abb. 38) lag ein verbrannter Holzschicht, bei Stelle B (Abb. 38) ein grosser Schlagstein, Absplisse, ein Klumpen Lehm und ein Rentiergeweih. Die Ausgrabung leitete Prof. Gaál.

Im Jahre 1935 zeigte es sich, dass wir es mit einer ausgedehnten Lagerstätte zu tun haben. Die Kulturschicht fand sich in der ganzen Länge des Suchgrabens (Abb. 37). Da die heutige Oberfläche (Ausgangspunkt der Messung) und das Kulturniveau diskordant sind, bekam ich als Tiefenzahlen des Anfangspunktes der Kulturschicht, Werte von 1·65—2·90 m. Die Dicke der Kulturschicht schwankte zwischen 0·40—0·65 m. Bei Stelle C (Abb. 38) fand sich ein grosser Küchenabfallhaufen. Der Haufen bestand hauptsächlich aus aufgebrochenen Knochenstücken, dazwischen fand sich eine grosse Menge amorfer Silexabsplisse, auch einige fertige Silexwerkzeuge (Messerchen und Kratzer), wir fanden noch Kohle und Asche. Auf der Skizze habe ich noch einige grössere Knochenabfälle (Abb. 38 D und E), ein

Rentiergeweih (Abb. 38 F) und einen Pferdekopf (Abb. 38 G) vermerkt.

Am Ende des Versuchgrabens (bei Horhas-út, siehe Abb. 37) fand ich noch eine zweite Kulturschicht, welche typologisch von der ersten bis auf weiteres nicht zu unterscheiden ist. Die Tiefenzahlen sind hier: Erste Schicht 2·70—3·20 m, Löss 3·20—4·20 m, zweite Schicht 4·20—4·50 m.

Das Resultat der Ausgrabungen an fertigen Werkzeugen ist folgendes:¹ scharfkantige Messerchen und solche à dos rabattu (Abb. 39 und 40, Nr. 1), mittelgrosser Klingenkratzer (Abb. 39 und 40, Nr. 2), Hochkratzer (grattoir «tarté»). Die Form zeigt schon Degenerierung, Magdalenienvariante (Abb. 39 und 40, Nr. 3)², Stichel (Abb. 39 und 40, Nr. 4). Die Fotografie ist in natürlicher Grösse gehalten.

ifj. Gallus Sándor.

Versuchsgrabung in Tállya.

(Auszug.)

Die Versuchsgrabung in der neolithischen Station von Tállya (Komitat Zemplén) lieferte eine langersehnte Stratigraphie der Bükker Kultur. Zu unterst befand sich eine Schicht, welche Scherben einer Gattung führte, die Dr. Tompa als linearkeramisches Vorstadium der

¹ Laut Prof. Hillebrand.

² Siehe auch G. W. Sollas. *Ancient Hunters*. 1922. S. 561, Fig. 321, Nr. 3.

Bükker Kultur erkannte (Tompa, Arch. Hung. V—VI, Taf. I.), dazwischen fanden sich typische Scherben der ersten Bükker Stufe. (Abb. 42. die oberen 7 Scherben.) Da diese Kulturschicht eine Breite von einem Meter besitzt, wird sich bei sorgfältiger Grabung, vielleicht eine reine linearkeramische Schicht absondern lassen.

Von dieser Schicht durch eine sterile Schicht abgesondert, fanden sich Scherben der dritten Stufe der Bükker Kultur, welche schon geometrische Motive führen, die typologisch zu der Teiss Kultur hinüber leiten. (Abb. 42 untere acht Scherben.)

Auf Abb. 41 zeige ich links ein Messerchen aus der Bük III Schicht, daneben vier kratzerähnliche Werkzeuge der untersten Schicht. Das Material ist ein schöner weissgelber Silex.

ifj. Gallus Sándor.

Beiträge zu den vorgeschichtlichen Handels-Kultur- und Völkerwanderungswegen Siebenbürgens.

(Auszug.)

II. Die spiralverzierte Keramik.

Durch ein in Tordos zutage gefördertes schiefergraues Gefässbruchstück, wo die Spiralverzierung klar erkenntlich ist, gewinnen die in der praehistorischen Abteilung des Siebenb. Museumvereines (Sammlung Sophie v. Torma) befindlichen Gefässbruchstücke an Bedeutung. In derselben Sammlung befindet sich ein feinausgeführtes, spiralverziertes schwarzes Bruchstück aus Péterfalva (Kom. Szeben), welches mit einem weiblichen Tonidol und einem Schuhleistenbeil ins Museum gelangte.

III. Die Bükker-Kultur.

In meinem Handbuch (Bd. II, Abb. 76. No. 6) reproduziere ich den oberen Teil eines Fussbechers, dessen feine Li-

nienverzierung von jener des Tordoser Materials absticht. In der Sammlung Torma befinden sich 4 ähnlich verzierte Gefässboden- und Wandstücke. Drei hievon sind schiefergrau, eines ist rötlichbraun, alle technisch fein ausgeführt. Eines zeigt auch ein Gittermuster, die glatten Streifen sind auf glänzend poliert. Die verifizierenden Ausgrabungen haben keine solche Verzierung zutage gefördert, obwohl Scherben von gleicher Technik gefunden worden sind. Die Verzierung bestand hier in seichten linsenartigen Vertiefungen, sowie in Reihen angebrachten kannellurartigen seichtvertieften Linien. Alles ist poliert und mutet — verglichen mit der Tordoser Keramik — ein wenig fremd an. In Nagyvárád wurden beim Ziegelstecher Guttman und beim Jégpince, in Kőrösló in der Höhle Pesterea Boiului, bei Rév in der Höhle Vizesbarlang, bei Nádas in Nádasdaróc und Magyarvista, beim Kisszamos in Kolosvár der Bükker-Kultur angehörende Bruchstücke gefunden.

Einige spitznackige Steinbeile von ovalem Durchmesser sind auch noch zu erwähnen. Sie figurieren vorläufig auf der Karte der Theiss-Kultur. Ihre Fundorte sind mit einem kreisgefassten Kreuz hervorgehoben.

IV. Die Theiss-Kultur.

Die ältere Phase wird durch die Ansiedlung in Nándorválya (Nv.), die jüngere durch die Ansiedlung von Tordos (T.) vertreten. Auf der Karte werden die Siedlungen der älteren Phase (Nv.) mit einem Kreis, die der jüngeren (T.), mit einem Punkt gekennzeichnet, die Streufunde werden mit einem Kreuz bezeichnet. Meine Aufzählung gibt unter Nummer 19, 56, 71 die zu Nándorválya, die Nummern 1—5, 7, 9, 10, 13, 17, 21, 23, 27—29, 32, 35—37, 40, 42, 44—49, 51, 54, 59, 61, 69, 73—75, 80—85, 92, 96, 99, 104, 105, 106, 108, 109, 120, 122 beziehen sich auf die zu Tordos gehörigen Fundorte. Die Nummern 18, 34,

38, 41, 50, 95, 100, 112 bezeichnen trapezförmige Beile, die Nummern 6, 8, 11, 12, 14—16, 20, 22, 26, 30, 31, 33, 34, 83, 39, 43, 50—52, 55, 62—66, 69, 72, 77, 78, 86—91, 93, 97, 98, 102, 107—109, 113—118, 121 bezeichnen die Fundorte der Schuhleistenbeile. No. 23—34, 58, 79, 101 bezeichnen die Fundorte der spitznackigen Beile. In dieser Aufzählung verlasse ich das Gebiet Siebenbürgens, um den Ursprung der Theiss-Kultur, sowie den Weg ihrer Verbreitung besser verfolgen zu können.

Aus den hier aufgezählten Fundorten und Funden lassen sich folgende Konsequenzen ziehen:

1. Die Spiralbandkeramik ist über Ungarn — wo sie zu dem Entstehen der Bükker-Kultur in grossem Masse beigetragen hat — nach Siebenbürgen gelangt. Damit fällt das Eindringen der Bükker-Kultur zusammen. Es ist höchstwahrscheinlich, dass gleichzeitig die spitznackigen Beile mit ovalem Durchmesser von Cente, Makód, Oláhnyires, Sepsikörispatak, Tordaszentlászló eingedrungen sind.

2. Die untere Schicht von Tordos beweist, dass sowohl die Spiralband-, wie die daraus entstandene Bükker-Keramik eine schon vorhandene, sog. Theiss-Kultur befruchtet hat, d. h. die Bükker-Kultur ist in Siebenbürgen kein Vorgänger der Theiss-Kultur, sondern ihre Parallelerscheinung und dadurch ist die gegenseitige Befruchtung anzunehmen.

3. Die ältere Phase der Theiss-Kultur gelangte durch die Täler des Szamos, Körös und Maros nach Siebenbürgen.

4. Die Siedlungen der jüngeren Theiss-Kultur befinden sich zumeist in den Haupt- und Nebentälern des Maros, aber sie fehlen auch nicht ganz aus den Tälern des Szamos und Sebeskörös. Das zu der Art der Tordoser Funde gehörige Material aus Keresztényfalva (Kom. Brassó) und aus dem Várhegy bei Nagyborosnyó (Kom. Háromszék) beweist den Weg, auf welchem (wie der Obsidian) die Theiss-

Kultur nach dem Burzenlande und in das Háromszék-Becken gelangte. Diese Anschauung unterstützen auch die Streufunde.

5. Die Verteilung der Funde ist mit jenen der Obsidianfunde übereinstimmend. Das Szamos-Tal kommt nicht nur als Verkehrsweg in Betracht, sondern mit seinem Salzreichtum etc. Wahrscheinlich haben die Seen des Mezőség (Sieb. Heide) auch zu der Niederlassung stark beigetragen. Das beweist auch das Beil von Noszolya vom karelischen Typ. Das ganze Marostal war ziemlich dicht bevölkert, auch hier haben die für den Ackerbau und die Tierzucht günstigen Verhältnisse die Niederlassung erleichtert. Das Küküllőgebiet ist ärmer, aber an Salz sehr reich, hier führt der Weg zu den Becken des Burzenlandes und des Kom. Háromszék, wo auch sehr gute Siedlungsverhältnisse angetroffen wurden.

6. Ein Teil der hier aufgezählten Funde beweist, dass die sog. Theiss-Kultur mit der bemalten Keramik der Tripolje-Kultur in Berührung stand.

7. In dem Vordringen nach Osten gelangt die Theiss-Kultur kaum über das Kom. Háromszék hinaus, obwohl es kaum wahrscheinlich ist, dass sie hier auf die Boian A-Kultur geraten wäre, da diese hier nur mit wenigen und scheinbar nicht bedeutenden Funden vertreten ist. Viel wahrscheinlicher scheint mir die Ansicht von Tompaš (Bandkeramik S. 45), welcher ein Aneinandertreffen der Theiss- und der Tripolje-Kultur annimmt; diese beiden Kulturen leben eine zeitlang nebeneinander allmählich beeinträchtigt aber die stärkere Tripolje-Kultur das Vordringen der Theiss-Kultur, welche hier langsam verschwindet.

8. Das östliche Vordringen der Theiss-Kultur muss nicht nur mit der Suche nach besseren Siedlungsverhältnissen in Zusammenhang gebracht werden, sondern teilweise mit der Unruhe, welche die nordischen Völker durch ihr Vordringen in Mitteleuropa überall erregt haben.

9. Meine Ausgrabungen zu Nándor-

válya und Tordos beleuchten das Auftreten der bemalten Keramik in Siebenbürgen. In Nándorválya wurde in der unteren Schichte ein aussen angeschwärztes, innen mit weisser Paste bezogenes Bruchstück gefunden, hingegen fehlen hier die rotbemalten, pilzförmigen Gefässfüsse. Diese kommen auch in Nagyiklód nicht vor, hingegen sind sie in Tordos mehrfach vertreten, auch weisser Überzug in Verbindung mit eingeritzter Verzierung kommt hier vor, sowie Gefässbruchstücke mit profiliertem Rand.

Die Tordoser Bruchstücke der Sammlung Torma entstammen einer auf die Theiss-Kultur folgenden jüngeren Schichte und bringen die spiral- und geradlinigen Motive miteinander kombiniert, auch auf einem Gefässe.

10. Die öfters mit rot überzogenen pilzartigen Gefässfüsse beweisen, dass die Tordoser-Kultur in Siebenbürgen vor der Tripolje-Kultur auftrat. Dies beweisen z. B. die unbemalten Gefässfüsse von Erösd, die aus Imecsfalva und die mit rot überzogenen aus Vármege, von Oltszem usw.

Martin v. Roska.

Die frühsteinzeitliche Knochenharpune des Museums zu Székesfehérvár.

(Auszug.)

Der Fundort der Knochenharpune ist das «Sárrét» genannte Moorfeld innerhalb des Reviere der Ortschaft Csór (Komitat Fejér). Dieselbe wurde unter einer 1'80 M dicken Torfschichte gefunden (Abb. 44.) Als frühsteinzeitliche Harpune ist sie so formvollendet, wie es ähnliche nur unter den ausländischen Funden gibt. In Ungarns Archäologie ist sie sowohl in typologischer wie auch in chronologischer Hinsicht alleinstehend. Die Zeit, aus welcher die Harpune stammt, mag nach ausländischen Analogien das Ende der Magdaléne-Periode, oder, das Mesolithikum sein. Der Fund

spielt eine ausserordentlich wichtige Rolle in der ungarischen Vorgeschichte, indem sie eine Lücke der Prähistorie Ungarns ausfüllt. *Arnold Marosi.*

Das Grab von Nagytétény.

(Auszug.)

Das für die ungarische neolithische Chronologie wichtige Hockergrab befand sich in einer Tiefe von 1'65 m (durch römischen Schutt überlagert). Die Länge des Hockers war 1'20 m (Abb. 45). Die Gefässe beim Haupte gehören der sogenannten «Zselizer Kultur» an¹ (Abb. 46, 47, 48b, jüngere Linear Keramik in Ungarn, westlich der Donau). Das Gefäss bei der Hüfte gehört in die Bükker Kultur und ist ein guter Repräsentant des Typus Bük II.² (Abb. 48a). Sein Rand zeigt rundherum alten Abbruch. Die Zselizer Kultur fand sich sehr reichlich in Békásmegyér (unweit Budapest), wo auch einige Scherben der Tisza-Kultur auftraten.³ Auf Grund dessen und einer Probegrabung in Tálylya (Komitat Zemplén) wo sich Bük I und Bük III in guter Stratigrafie zeigten, kann ich folgende Tabelle zusammenstellen :

Östlich der Donau	Westlich der Donau
Ältere Linear Keramik Bük I	Ältere Linear Keramik
Bük II	Jüngere Linear Keramik Zselizer Kultur
Bük III, Tisza I	Zselizer Kultur
Tisza I—II	Tisza I—II, Lengyel

Aeneolithikum

ifj. Gallus Sándor.

¹ Tompa, Arch. Hung. V—VI. S. 27.

² Tompa, l. c. T. V. Nr. 8, T. VI. Nr. 5, T. XIII. Nr. 19, 21, T. XIV. Nr. 1, 7, T. XVII.

³ Bericht der Röm. Germ. Centralkom. In Druck befindlich.

Ein römischer Neptunstein aus Sopron (Ödenburg).

(Auszug.)

Das geräumige Gebiet zwischen Széchenyiplatz und Csengerygasse in Sopron liefert schon über 150 Jahre interessante Gräberfunde aus der Römerzeit. Im Jahre 1934 wurde anlässlich eines Hausbaues ein Neptunstein, die Krönung einer Gruft, gefunden, der an der vorderen Seite zwei sich kreuzende Delphine und den Dreizack zeigt. (Abb. 49) Die auf dem Boden Scarbantias und der nächsten Umgebung bisher unbekanntes Darstellung ist übereinstimmend mit der eines marmornen Aufsatzes in Enns (vergl. I. Jahresbericht des Museal-Vereines f. Enns u. Umgebung. 1895. S. 8.) und in Aquileia. Unser Exemplar ist an Material (Sandstein) und Bearbeitung bedeutend bescheidener.

André Csatkai.

Ausgrabungen in Óbuda (Altöfen) Testvérhegyer Ried.

(Auszug.)

Im Herbst 1934. sind während der Ausgrabungen in Óbuda unweit der Budapest—Wiener Landstrasse auf dem Grund der Lepold'schen Ziegelfabrik und auf den Nachbargründen drei römische Gebäude zum Vorschein gekommen. Zwei davon waren Wohngebäude, das dritte wahrscheinlich ein Wirtschaftsgebäude. Bei No 1. haben wir auch einen Brunnen gefunden. Zeitalter: Ende des 2., Anfang des 3. Jahrhunderts. (Abb. 50—57.)

Die Gebäude scheinen wohl zu einem «Vicus» Aquincums gehört zu haben. Sie lagen gerade am Fuss der Berglehne. Aus dieser Lage folgt der ziemlich grosse Niveauunterschied der Fussbodenhöhen in den einzelnen Räumlichkeiten (bis auf 2.75 m). Man kann sagen, jeder Raum hat eine andere Fussboden-

höhe gehabt. Eine Besonderheit der Gebäude ist, dass sie nach einem Brand durch einen grossen Bergrutschung zerstört worden sind. Die Kraft der Rutschung zeigen am besten die auf ihrer Richtung senkrecht stehenden Mauern. Sie sind bis auf 30 cm eingedrückt und eingebogen, wir haben sogar Mauerschichten gefunden die von der ursprünglichen Stelle bis auf 1.10 M weggeschoben worden sind. In beiläufig 100 M Entfernung haben wir auch die Überreste der römischen Strasse Aquincum Brigetio gefunden.

Südöstlich des Gebäudes No 3, haben wir zwei Gräber gefunden, in welchen Brandleichen lagen. Bei dem ersten haben wir die Grabsteine einer sogenannten «*Area maceria cincta*» sammt Inschrifttafel gefunden. (Abb. 58.) Ein in Pannonien bisher einziger vollständiger Fund, Grab der *Bythinia Severa*. Ihr Ehegemahl lag höchstwahrscheinlich in dem nebenliegenden Grab, dessen Inschrifttafel schon im Jahre 1899. gefunden sich im Besitze des Aquincumer Museums befindet.

Sándor Garády.

Daten zur künstlerischen Tätigkeit des Pauliner-Ordens im XVIII. Jahrhundert.

(Auszug.)

Das im Besitze des Archivs der Zircer Abtei befindliche Pauliner Jahrbuch enthält im III. handschriftlichen Bande zahlreiche neue Daten zur künstlerischen Tätigkeit der Ordensmitglieder. Zwischen den Ordensmitgliedern beschäftigten sich die wissenschaftlich gebildeten Väter und auch die Laienbrüder mit künstlerischen Problemen. Von dem Wirken zweier hochangesehener Väter, die sich mit Architektur beschäftigten, und von einem ebensolchen Maler berichtet uns das Jahrbuch.

Der erste ist aus den Forschungen

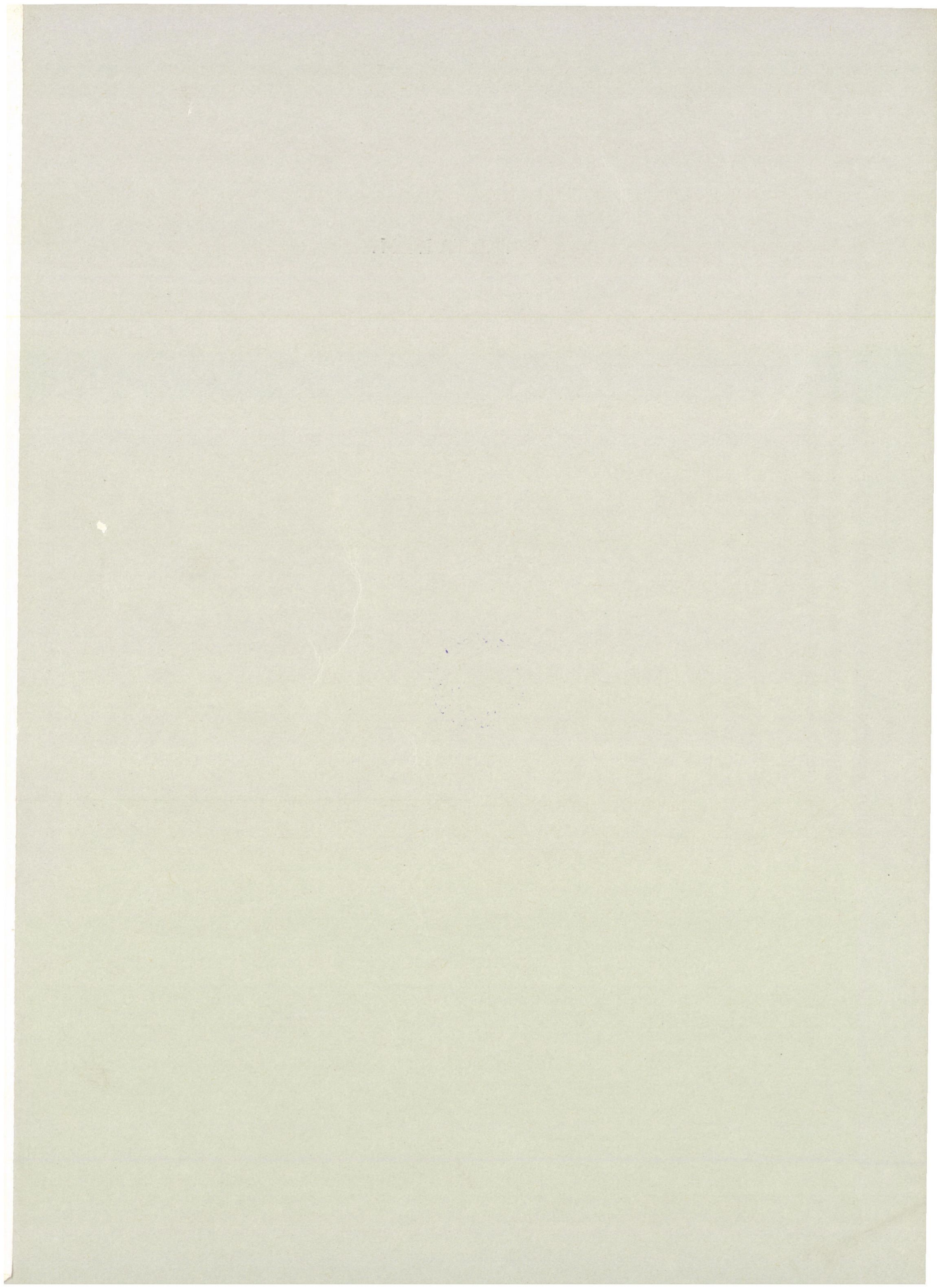
Josef Birós bekannte Pater *Mathäus Vépi* (1710—1747), der in Tyrnau geboren wurde und nach Beendigung seiner römischen Studien, in den ungarischen Ordenshäusern Theologie und Philosophie lehrte. Nach seinen Plänen wurden die Sassiner, Grosswardeiner und Fünfkirchener Ordenshäuser, sammt Kirchen gebaut. In Sassin übernahm er die Führung der Bauten nach den erfolglosen Anfängen *Johann Damianis*, des Wiener Architekten. Alle drei Werke wurden erst nach seinem Tode beendet. Der zweite Architekt, *Vincens Szabó* (1721—1768) erneuerte als Leiter des Elefanter Konvents dieses Kloster vollkommen nach seinen eigenen Plänen. Der in Sassin geborene *Andreas Kollenics* (1664—1734) dekorierte die Marienthaler Kirche mit seinen Fresken. Diese gingen samt dem Hochaltar Raphael Donners zugrunde.

Die wertvollsten Aufschlüsse gibt das Jahrbuch über die Einrichtung der Kirche von Marianostra. Der Neubau der Kirche wurde 1729 beendet. Von den Gegenständen der Kirchengenausstattung verfertigte *Josef Szerdahely* die alte, heute nicht mehr benutzte Orgel 1761. (Abb. 60.) Die daran befindlichen Holzschnitzereien, weisen mit dem im Jahre 1760 angefertigten Zircer Chorgitter Verwandtschaft auf. Von dem Hochaltar und den sechs Nebenaltären bekommen wir aus der Handschrift die Aufklärung, dass die daran befindlichen «sämtlichen» Schnitzereien der fränkische *Johann Hasenmiller* (1695—1731.) arcularius verfertigte. Bevor er in Marianostra arbeitete, schnitzte er in Wondorff (bei Ödenburg), während seines Noviciates in der dortigen Kirche, die «hübschen» Chorstühle. Diese sind dort heute nicht mehr aufzufinden. Die Daten bezüglich der Altäre in Marianostra

können sich nicht auf die vier lebensgrossen Statuen des Hochaltars beziehen. Diese sind: der I. Augustin, — II. Paul, der Einsiedler, — III. Antonius der Einsiedler, und IV. Hieronymus. Diese Statuen unterscheiden sich durch ihre Vorzüglichkeit so sehr von den übrigen durchschnittlichen Schnitzereien, dass sie unmöglich von dem Meissel des einfachen Tischlers stammen können. (Abb. 61—65) Die mittlere Gruppe des Hochaltars mit der Himmelfahrt Maria und den beiden knieenden Engeln, stammt aus der Mitte des XIX. Jahrhunderts. Den 1759 aufgestellten Gnadenaltar zierte der Schwartzwälder *Antonius Ruesman* (1729—1791). Nach seinem Eintritt (1757) in den Pauliner-Orden war dies sein erstes Werk. (Abb. 67) Später schuf er im Pester Ordenshaus (heute Seminar), die wunderbaren Schnitzereien der Bibliothek (1771). Die Bänke und Chorstühle der Pester Kirche, die in den vierziger Jahren aufgestellt wurden, konnte er also nicht verfertigen. Aus der Ausstattung der Kirche in Marianostra sind noch die sechs geschnitzten Leuchter und die silberne Ampel wertvoll.

Wir hören noch von drei Holzschnitzern in dem Pauliner Jahrbuch. *Egidius Hertics* (1706—1747) wirkte in Grosswardein, *Felix Tatirek* (1707—1759) in Sátoraljaújhely, *Klemens Hah* (1755) in Lepoglava. Es werden noch in Lepoglava *Franciscus Bobich* (1728) und der Tiroler *Johann Ranger* (1742) als Maler erwähnt. Der Letztere war ausser in Lepoglava und ausser den schon in Thieme—Beckers Lexikon genannten Ortschaften, noch in Csáktornya, in Kamensko und in Ulim tätig. In Lepoglava wirkte noch 1762 und 1767 *Laetantius Santini* Glockengiesser.
Maria Aggházy.

TARTALOM.

	Lap
PAULOVICS ISTVÁN: Dionysosi menet (thiasos) magyarországi római emlékeken. II.	1
JUHÁSZ GYÖRGYI: A lezouxi terrasi-gillata gyárak aquincumi lerakata	33
HÖLLRIGL JÓZSEF: A csengeri ref. templom kriptájának leletei. II.	49

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A Magyar Nemzeti Múzeum gróf Vigyázó ásatásai: Ásatások Ságvárrott 1932 és 1935-ben és A neolitikum Tállyán (ifj. GALLUS SÁNDOR)	67
ROSKA MÁRTON: Adatok Erdély őskori kereskedelmi, művelődési és népvándorlási útjaihoz. II.	72
MAROSI ARNOLD: A székesfehérvári múzeum őskori csontszigonya	83
Ifj. GALLUS SÁNDOR: A nagytétényi neolitikus sír	85
CSATKAI ENDRE: Római sírboltfödél Sopronban	87
GARÁDY SÁNDOR: Ásatások az óbudai Lepold-téglagyár mellett	88
AGGHÁZY MÁRIA: Adatok a pálosok XVIII. századi művészi tevékenységéhez	96

KÖNYVISMERTETÉSEK.

Dr. LIPTÁK JÁNOS: Bilder aus der Zipser Vergangenheit (<i>Gallus</i>)	105
IVÁNYI DÓRA: A pannoniai mécsesek (<i>Erdélyi</i>)	106
BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Óbuda egyházi intézményei a középkorban (<i>Garády</i>)	107

Az **Archæologiai Értesítő** szerkesztőségének szánt összes küldeményeket
Hekler Antal egyetemi tanár címére **Budapest, II., Pálffy-tér 5. sz. kérjük.**

Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

